

3
С 32

ОЛЕКСАНДР СЕРАФИМОВИЧ

ЗАЛІЗНИЙ ПОТІК

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
CHICAGO, ILLINOIS 60607
U.S.A. AND GREAT BRITAIN
DISTRIBUTED BY THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
LONDON, ENGLAND W1P 8DB
PRINTED IN GREAT BRITAIN BY THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS
LONDON, ENGLAND

БІБЛІОТЕКА
ХУДОЖНІХ
ТВОРІВ ДЛЯ
ПІДЛІТКІВ ТА
ЮНАЦТВА

ДЖЕРЕЛО

Любіть книгу —
джерело знання...

МТорський

ОЛЕКСАНДР СЕРАФИМОВИЧ

ЗАЛІЗНИЙ ПОТІК

■
Повість та оповідання

КИЇВ 1977

Художник *Ю. І. Золотов*

С $\frac{70302-042}{M228(04)-77}$ 4-77

© Український переклад («На крижині», «Стрілочник»), ілюстрації, післямова.
Видавництво «Молодь», 1977

ЗАЛІЗНИЙ ПОТІК

Повість

Друкується за виданням:

О. Серафимович. «Залізний потік». Видавництво
художньої літератури «Дніпро», Київ, 1967

неоглядно пекучих хмарах пилу, задихаючись, потонули станичні сади, вулиці, хати, ліси, і лише гостро визирають верхів'я пірамідальних тополь.

Звідусіль многоголосо летить гомін, гук, собаче гавкання, коняче ржання, брязкіт заліза, дитячий плач, густі матюки, жіночі перегукування, охриплі розгульні пісні під п'яну гармонію. Неначе величезний невиданий вулїй, загубивши матку, різноголосо-розгублено гуде неладним хорим гудінням.

Ця безмежна гаряча гуща проковтнула і степ аж до вітряків на могилі,— і там невгомно-тисячоголосе царство.

Лише клетотливої річки з холодною гірською водою, що пінисто тече за станицею, не в силі вкрити задушливі хмари. Далеко за річкою синіми брилами загороджують півнеба гори.

Здивовано плавають у блискучій спеці, прислухаючись, руді степові розбійники шуліки, повертаючи криві носи, і нічого не можуть розібрати — не було ще такого.

Неначе ярмарок. Але чому ж ніде ні яток, ні торговців, ані накладеного краму?

Неначе табір переселенців. Але звідки ж тут гармати, зарядні ящики, бідки, поставлені гвинтівки?

Неначе армія. Але чому з усіх боків плачуть діти; на гвинтівках сохнуть пелюшки; до гармат причеплено колиски, молодиці годують груддю; вкупі з артилерійськими кіньми їдять сіно корови, і загорілі баби, дівчата чіпляють казанки із пшоном та салом над пахучо-димливими кізяками?

Неспокійно, неясно, запилено, неладно; переплутано гамором, шумом, неймовірним різноголоссям.

В станиці лише козачки, старі баби, діти. Козаків — жодного, як провалились. Козачки позирають у хатах у віконця на содом і гоморру, що розлилася по широких, закутанних хмарами пилу вулицях і перевулках:

— Щоб вам повилазило!..

II

Вирізняючись із коров'ячого ревіння, горластого крику півнів, людського гомону, розлягаються то обвітрені, хриплі, то дужі степові дзвінкі голоси:

— Товариші, на мітинг!

— На зібрання!..

— Гей, збирайся, хлопці!..

— До громади!

— До вітряків!

Разом із сонцем, що помалу холодне, сідає помалу гарячий пил, і в усю величезну височінь устають пірамідальні тополі.

Скільки оком кинеш, манячать сади, біліють хати, і всі вулиці, і всі перевулки від краю й до краю заставлені возами, гарбами, бідками, кіньми, коровами,— і в садах, і за садами аж до вітряків, що на степовій могилі розчепірили на всі боки довгі, перетинчасті пальці.

А навкруги вітряків із щораз більшим гамором щораз ширше розтікається людське море, неосяжно гублячись плямами бронзових облич. Сивобороді діди, баби із змученими обличчями, веселі дівчачі очі; дівтора шмигляє під ногами; собаки, швидко дихаючи, сіпають висунутими язиками— і все це потопає у величезній масі солдатів, що заливає все. Лахмато-войовничі папахи, пом'яті кашкети, повстані гірські капелюхи з обвислими краями. У порваних гімнастерках, у полинялих ситцевих сорочках, у черкесках, а інші до пояса голі, і по бронзово-мускулястому тілі навхрест кулеметні стрічки. Невлад, як попало поглядають на всі сторони над головами темно-вороновані багнети. Почорнілі від старості вітряки вражено дивляться — ніколи не було такого.

На могилі біля вітряків зібралися полковники, батальйонні, ротні, начальники штабу. Хто ж вони, ці полковники, батальйонні, ротні? Є солдати царської армії, що дослужилися до офіцера, є перукарі, бондари, столяри, матроси, рибалки з міст і станиць. Усе це начальники маленьких червоних загонів, що їх вони організували на своїй вули-

ці, в своїй станиці, в своєму хуторі, в своєму селі. Є й кадрові офіцери, що приєдналися до революції.

Командир полку Воробйов, із вусами завдовжки з аршин, сам — із маховий сажень, зліз на млиновий дуб, що аж заскрипів під ним, і його голос гучно пролунав до натовпу:

— Товариші!

Який же він дрібненький, цей голос, перед тисячами бронзових облич, перед тисячами очей, що вп'ялися в нього. Навколо скупчився увесь інший командний склад.

— Товариші!..

— Йди к чорту!..

— Геть!

— К бісовій матері!..

— Не треба!..

— Начальник, мать вашу!!

— Чи в погонах не ходив?!

— Та він давно зрізав їх.

— Чого гавкаєш!..

— Бий його, розтак їх!

Неосяжне людське море забуяло лісом рук. Та хіба можна розібрати, хто що кричав.

Біля вітряка стоїть низький, увесь тяжко збитий, ніби з олова, із зціпленими чотирикутними щелепами. З-під низько зрізаних брів, як двоє шил, поблискують, нічого не пропускаючи, маленькі оченята, сірі оченята. Тінь від нього лежить коротка — голову їй відтоптують кругом ногами.

А з дуба вусатий кричить, як не лусне:

— Та подождіть, послухайте!.. Треба ж обміркувати становище!

— Йди к такій матері!..

Гамір, лайка затопили його самітний голос.

Серед моря рук, серед моря голосів піднялася суха, довга, спалена сонцем і працею, горем кощава баб'яча рука, і замучений баб'ячий голос заметушився:

— І не слухатимемо, і не белькочи, стерво ти коняче!.. А-а! Корова була і дві пари волів, і хата, і самовар — де воно все?

І знову шалено забушувало над натовпом — кожен кричав своє, не слухаючи.

— Та я б тепер із хлібом був би, якби зібрав...

— Говорили на Ростов треба пробиватися...

— А чому ж гімнастеров не видали? Ні онуч, ні чобіт?..

А з дуба:

— Так чого ж ви всі посунули, як...

Натовп обурило:

— Через вас же. Ви ж, паскуди, завели, ви заманили. Всі дома сиділи, хазяйство було, а тепер, як неприкаяні, степами шаландаємо.

— Звісно, завели! — густо гукнули солдатські голоси, темно колихнувшись багнетами.

— Куди ж ми тепер?!

— До Катеринодара.

— Та там кадети.

— Нікуди податися...

Біля вітряка стоїть із залізними щелепами й тоненько дивиться гострими, як шило, сірими оченятами.

Тоді над натовпом неблаганно лунає:

— Зра-а-дили!

Цей голос почули в усіх кінцях, а котрі й не почули, то догадалися, серед возів, колісок, коней, вогнищ, зарядних ящиків. Корч охопила натовп, і стало тісно дихати. Високо злетів істеричний жіночий голос, але кричала не жінка, а маленький солдатик із пташиним носом, голий до пояса, у величезних, не на нього шитих, чоботях.

— Торгують нашим братом, як дохлою скотиною!..

Із натовпу, на цілу голову вище її, розштовхуючи ліктями, мовчки до вітряків просувається з надзвичайно красивим обличчям, з вусами, що тільки-но пробиваються, у матроській шапочці, і дві стрічки б'ються ззаду по довгій засмаглій шії. Він продирається, не спускаючи очей з гурту командирів, стискаючи в руках злісно-блискучу гвинтівку.

«Ну... шабаш!»

Чоловік із залізними щелепами ще більше їх стиснув. З туюго оглянув бурхливе людське море аж до країв: чорно-крикливі роти, темно-червоні обличчя, і з-під брів іскрять злісно-крикливі очі.

«Де жінка?..»

У матроській шапочці із стрічками, що розвівалися ззаду, був уже недалеко, усе ще стискаючи гвинтівку й не зводячи погляду, ніби боявся загубити з очей, втратити, й так само розштовхуючи натовп, що густо затискував його та в гаморі і в криках колихався на різні сторони.

Чоловікові із стягнутими щелепами аж надто гірко: з ним же бо попліч у бою стояв кулеметником на турецькому фронті. Моря крові... Тисячі смертей над головою... Остан-

ні місяці разом проти кадетів, козаків, генералів билися: Єйськ, Темрюк, Тамань, кубанські станиці...

Він розціпив щелепи й сказав залізно-м'яким голосом, але в гаморі й гудінні скрізь було чути:

— Мене, товариші, ви знаєте. Вкупі кров проливали. Самі обрали на командира. А тепер, коли так буде, всі ж бо загинемо. Козачня з кадегами з усіх боків навернулася. Жодної години не можна втратити.

Він говорив по-українському, і це прихилило.

— Та хіба ж ти погонів не носив?! — пронизливо закричав голий до пояса, маленький.

— Чи я ж їх шукав, ті погони? Самі знаєте, бився на фронті, начальство і причепило. Хіба ж я не ваш? Хіба ж однаково не ніс хребтом злиднів і роботи, як віл?.. Не орав з вами, не сів?..

— Що правда, то правда, — загуло в неустанному гаморі, — наш!

Високий у матросці кінець кінцем видрався з натовпу, миттю опинився біля і, так само мовчки, не спускаючи очей, з усієї сили замірився багнетом, зачепивши когось ззаду прикладом. Чоловік із залізними щелепами й трошечки не спробував одхилитися, лиш корч, схожа на усмішку, смикнула миттю пожовклі, як шкіра, риси.

Збоку, нагнувши, як бугай, голову, з усієї сили штовхнув плечем низенький, голий, під лікоть матросові:

— Тю на тебе!

І багнет, збитий набік, замість чоловіка із стягнутими щелепами аж по шийку вбіг у живіт молоденькому батальйонному, що стояв поруч. Той видихнув гучно, ніби пара вирвалася на волю, і впав спиною. Високий розлютовано намагався висмикнути лезо, що застряло в хребті.

Ротний, з безвусим, дівчачим обличчям, ухопився за крило вітряка й подрався вгору. Крило із скрипінням опустилося, і він знову опинився на землі. Інші, крім чоловіка з чотирикутними щелепами, вийняли револьвери, і на покалічених блідих обличчях туга.

Із натовпу до вітряка видиралося ще кілька чоловік з шалено роззявленими ротами, гарячково стискаючи гвинтівки.

— Собакам собача смерть!

— Бий їх! Не лишай на насіння!..

Раптом усе затихло.

Всі голови повернулись, всі очі потягнулися в один бік.

Степом, пригинаючись аж до стерні, витягуючись у нитку, скакав вороний, а на ньому вершник у червоно-сорочатій сорочці зліг грудьми й головою на конячу гриву, спустивши руки на обидва боки. Ближче, ближче... Видко, як з усієї сили рветься шалена коняка. Скажено одлітає пил. Клаптями піни, як білим снігом, закидані груди. Спітнілі боки взялися милом. А вершник, так само впавши головою на гриву, хитається у так скаканню.

У степу знову зачорніло.

— Другий скаче!..

— Бачите, як поспішає...

Вороний добіг; він хрипів, білі клапті падали з нього; добігши, він раптом перед натовпом осів, покотившись на задні ноги: вершник у смугнасто-червоній сорочці як лантук перевернувся через конячу голову і глухо шльопнув на землю, розкидавши руки й неприродно підігнувши голову.

Одні сунули до вершника, інші до коня; чорні боки його були липучо-червоні.

— Та це Охрім! — закричали, підбігши, люди й почали бережно розправляти тіло, що вже хололо. На плечах і грудях криваво ятрилася січена рана, а на спині чорна цятка.

А вже по всьому натовпі, за вітряками й між возами, вулицями й перевулками мчало невпинною тривоною:

— Охріма порубали козаки!..

— Ой, лишенько мені!..

— Якого Охріма?

— Тю, сказився, не знаєш! Та з Павловської, над балкою хата.

Підбіг другий. Лице, пітна сорочка, руки, босі ноги, спідні — все було в кривавих плямах своєї чи чужої крові, а очі круглі. Він зіскочив з коняки, яка аж з ніг падала, і кинувся до парубка, що мертво лежав, і на лиці йому вже потекла неблаганно прозоро-воскова жовтизна, і по очах лазили мухи.

— Охріме!

Потім швидко став окарач, приклав ухо до залитих кров'ю грудей, і зараз же встав, і стояв над ним, похиливши голову:

— Синку... сину мій!

— Помер,— стриманим гулом пролунало навкруги.

Той знову постояв і раптом хрипливо закричав навіки

застудженим голосом, що відгукнувся аж біля крайніх хат серед возів:

— Слов'янська станиця встала, і Полтавська, і Петровська, і Стеблівська. І зараз перед церквою на майдані в кожній станиці шибеницю ставлять, усіх вішають підряд, тільки хто до рук попадеться. До Стеблівської прийшли кадети, шаблюками рубають, вішають, стріляють, кіньми у Кубань заганяють. А іногородніх ніяк не милують, і старих — всіх під одно. Вони, кажуть, усі більшовики. Дід Панас, баштанник, хата його проти Вівді Переперечиці...

— Знаємо! — загуло коротким гулом.

— ...просив навколішки — повісили. Зброї у них сила. Жінки, дівчора день і ніч копають на городах, у садках із землі гвинтівки, кулемети, тягають із скирт цілі ящики з снарядами, з патронами — всього натягали з турецького фронту, нема ні кінця ні краю. Гармати мають. Геть показалися. Як пожежа. Вся Кубань палає. Нашого брата, з армії, дуже мучать — так і висять по деревах. Котрі заго-ни поодинокі в різних місцях пробиваються, — хто на Ка-теринодар, хто до моря, хто на Ростов, — так усі лягають під шаблюками.

Знову постояв над мерцем, похиливши голову.

І в нерухомій тиші всі очі дивилися на нього.

Він похитнувся, хапаючись даремно руками, потім схопив вуздечку й став сідати на коня, що й досі носив піт-ними боками, швидко дихаючи та корчаво вивертаючи криваві ніздрі.

— Куди?.. Чи з глузду з'їхав!.. Павло!..

— Стій!.. Куди?! Назад!..

— Держить його!..

А вже тупотіння пішло степом, удалині завмираючи. З усього розмаху вдарив батою — і кінь, покійрно про-стягнувши мокру шию, притиснувши вуха, пішов скільки сили. Тіні вітряків косо й довго погналися за ним через увесь степ.

— Пропаде ні за цю душу.

— Та в нього сімейство там лишилося! А тут син, бач, лежить.

Із залізними щелепами розціпив їх і, тяжко повертаючи, помалу заговорив:

— Бачили?

І натовп похмуро:

— Не сліпі.

— Чули?

Похмуро:

— Чули.

А залізні щелепи неблаганно перемелювали:

— Нам, товариші, тепер нікуди податися: спереду, ззаду — все смерть. Оті он, — він кивнув на осяяні рожевим сьйвом козацькі хати, на безкраї сади, на величезні тополи, що від них лягли довгі косі тіні, — може, цієї ночі сунуть нас різати, а в нас — жодного вартового, жодної чати, нікому розпорядитися. Треба відступати. Куди? Перше треба влаштувати армію. Оберіть начальників, але тільки раз, а потім вони верховодитимуть життям і смертю — дисципліна щоб залізна, тоді порятунок. Проб'ємося до наших головних сил, а там із Росії руку подадуть. Згодні?

— Згодні! — в один голос grimнув степ, і між возами, вулицями й перевулками, і між садами, і по всій станиці аж до краю, аж до самої до річки.

— То гаразд. Зараз вибирати. А потім негайно переформувати частини. Обоз відокремити від бойових частин. Командирів розподілити по частинах.

— Згодні! — знову дружно загуло в безмежному вузько-жовтому степу.

В передніх лавах стояла благовидна борода. Без особливих зусиль густим, трохи хриплим голосом він покрив усіх:

— Та куди ми йдемо? Чого шукати?.. Це ж бо розор; усе кинули — і скотину, і господарство.

Ніби каменюку хто кинув — розступився, заколихався, загомонів натовп, і пішло кругом:

— А тобі куди? назад? щоб повбивали всіх?..

А благовидна борода:

— Нащо вбивати, як самі прийдемо, зброю віддамо — не звірі ж вони. Он моркушинські здалися, п'ятдесят чоловік, і зброю видали, гвинтівки, патрони — козаки й волосинки не зачепили, і по цей час хазяйнують.

— Та це ж куркульня і здалась.

Загомоніло, замигало над головами, над розпаленими обличчями:

— Та ти понюхай чорного жеребця під хвіст.

— Нас без слів вішати почнуть.

— Кому орати підемо?! — закричали тонкими голосами жінки. — Знову ж козакам та охвицерам!

— Чи знову в хомут?

— Під козачий батіг?.. під охвицерів та генералів?..

— Йди геть, бісова душа, доки цілий.

— Бий його! Свої зраджують...

А борода:

— Та ви послушайте... Чого ж лаєтесь, як собаки...

— Та й слухати нема чого. Одно слово — хверт!

Збудоражені червоні обличчя поверталися одне до одного, злісно блищали очі, над головами здіймалися кулаки. Когось били, когось гнали в шия до станиці.

— Помовчіть, громадяни!..

— Та стійте... куди ви мене!.. Що я вам дався: чи сніп, чи що?

Із залізними щелепами розціпив їх:

— Товариші, киньте, треба за діло братися. Обрати головного командира, а вже він сам інших призначить. Кого обираєте?

Із секунду непорушна мовчанка: степ, і станиця, й незліченний натовп — усе завмерло. Потім піднісся ліс мозолястих зашкарублених рук, і степом аж до країв, і в станиці вповдовж безкраїх садків, і за річкою гримнуло одно ім'я:

— Кожу-ха-а-а!..

І покотилося, і довго ще аж ген попід синіми горами стояло:

— ...а-а-а-а!..

Кожух зціпив кам'яні щелепи, взяв під козирок, і видно було, як під вилицями грали жовна. Підійшов до мерців, скинув брудний солом'яний бриль. І як вітром підняло всі шапки — оголилися всі голови, скільки їх тут було, а жінки схлипнули. Кожух, похиливши голову, постояв над мерцями:

— Поховаймо наших товаришів із належною пошаною. Підіймайте.

Прослали дві шинелі. До батальйонного, що йому на грудях по гімнастерці кривавилась, захоловши, широка пляма, підійшов високий красень у матроскій шапочці — по ший спускались стрічки, — мовчки нагнувся й бережно, ніби боячись завдати болю, підняв. Підняли й Охріма. Понесли.

Натовп розступався, потім згортався й плинув безмежним потоком простоволосий. І за кожним, не відстаючи, ішла довга коса тінь, і люди, ідучи, топтали її.

Молодий голос заспівав м'яко, сумно:

Ви же-е-ртво-о-о-ю в бо-ої...

Почали приєднуватися інші голоси, грубі й невмілі, не-влад, вирізняючись і перебріхуючи, безладно й різноголо-со, хто куди, але щораз ширше розливалася:

...з лю-бо-ві до сво-го на-ро-о-о-о-о-о-ду...

Різногодосо, невлад, але чому всмоктується тонка туга, що дивно в'яжеться в одно і з самітним сумно-задумливим степом, і з старими почорнілими вітряками, і з високими, злегка позолоченими тополями, і з білими хатками, що повз них проходять, і з безмежними садами, що повз них несуть,— ніби тут усе рідне, близьке, ніби тут родились, тут і помираєти.

І засиніли густою вечірньою блакиттю гори.

Баба Горпина, та сама, що підняла серед лісу рук і свою кошаву руку, витирає запиленим подолком червоні очі, мокрі, запилені зморшки й шепоче, хлипаючи та без упину хрестячись:

— Святий боже, святий крепкий, святий безсмертний, помилуй нас... святий боже, святий крепкий...— гірко ся-кає в ту саму подолку.

Дружно йдуть солдати, розмашистим кроком, із замкнутими обличчями, насупленими бровами, і влад коли-шуться лавами темні багнети.

...ви все від-да-ли...

Пил, що задрімав на ніч, знову вечірньо встає ліниви-ми клубками, усе вкутуючи.

І нічого не видно, тільки чути густий гук кроків та:

...святий крепкий... святий безсмертний...

...Не ра-а-аз ви ко-на-а-али в в'яз-ни-цях бруд-них...

Потемнілі на нічний супокій жалібні скелі гір загоро-джують перші несміливі зірки.

Ось і хрести. Одні попадали, інші похилилися. Прослав-ся пустир і заріс кущами. М'яко пролетіла сова. Беззвуч-но знялися кажани. Часом сумно забіліє мармур, проб'єть-ся крізь вечірню млу золото написів — пам'ятники над ба-гатіями козаками, купцями, пам'ятники над міцним госпо-дарським життям, над нерушимим ладом, а над ними йдуть і співають.

...настане ось ча-а-ас і повста-ане народ...

Викопали вряд дві могили. Тут же, поспішаючи, зби-вали труни, що сумно білили свіжою пахучою шальовкою. Поклали небіжчиків.

Кожух зійшов на тільки-но насипану землю, скинувши шапку:

— Товариші! Я хочу сказати... загинули наші товариші. Так... ми повинні їх ушанувати... вони загинули за нас... Так, я хочу сказати... З чого ж вони загинули?.. Товариші, я хочу сказати: Радянська Росія не загинула, вона стоятиме до скончання віку. Нас тут, товариші, я хочу сказати, стиснуто, а там — Росія, Москва, Росія візьме своє. Товариші, в Росії, я хочу сказати, робітничо-селянська влада... Од цього все походить. На нас ідуть кадети, цєбто, я хочу сказати, генерали, поміщики і всякі капіталісти, одно слово, я хочу сказати, шкуродери, наволоч! Але ми їм не подамося, мать їх так, он що! Ми їм покажемо. Товариші, е... е... мм... я хочу сказати, засипемо наших товаришів і записягнімося на їхніх могилах, поборімося за Радянську владу...

Почали опускати. Баба Горпина, стискуючи рота, почала хлипати й тихенько, як щеня, пищала, а потім заголосила; за нею друга, третя. Усе кладовище спалахнуло жіночими голосами. І кожна старалася проштовхатися, нагнулася, дістати рукою землі й кинути в могилу. Земля глухо сипалася.

Кожуха на вухо запитали:

— Скільки патронів дати?

— Штук із дванадцять.

— Ріденько буде.

— Знаєш, патронів нема. Кожну штуку доводиться берегти.

Гримнув негустий залп, другий, третій. Миттю раз по разу вихоплювалися обличчя, хрести, заступи, що швидко працювали.

І коли вмовкло, всі раптом відчували: стоїть ніч, тиша, пахне теплим пилом, і безупинний шум води наводить дрімоту, — не то сумні спогади, не пригадаєш про що, а за річкою, на краї, далеко простягнувшись, лежить тяжкими переломами густа чорного гір.

III

Нічні віконця чорно дивляться в темряву, і в їхній нерухомості зловісне затаєння.

Від бляшаного кліпунця на ослоні біжить до стелі, похапливо тремтячи, чорна жалоба. Густо накурено. На долівці фантастичний килим із численними знаками,

лініями, зеленими, синіми плямами, чорними кривинами — величезна карта Кавказу.

У розперезаних сорочках, босі бережно лаять по ній рачки — командний склад. Одні палять, стараючись не впустити на карту попіл; інші, не підводячись, все лаять по ній. Кожух із зціпленими щелепами сидить карачки й дивиться мимо малісінькими світло-колючими оченятами, а на обличчі — своє. Все потопає в сізому тютюновому диму.

У чорноту віконць, і на хвилиночку не вмовкаючи, налітає повен погроз шум річки, що вдень забувається.

Обережно, напівпошепки, хоча з цієї і з суміжних хат усіх виселено, перекидаються.

— Ми всі тут загинемо: жодного бойового наказу не виконується. Хіба не бачите?..

— Із солдатами нічого не вдієш...

— То й вони всі підло загинуть — всіх козаки порубають.

— Грім не вдарить, мужик не перехреститься.

— Де в чорта не вдарить, як навкруги пожежею все палає.

— Ну, піді розкажи їм!

— А я кажу — Новоросійськ треба захопити й там одсиджуватися.

— Про Новоросійськ і говорити нема що, — сказав у чистій підперезаній сорочці, гладенько виголений, — у мене звістка від товариша Скорняка. Там непролазна каша: там і німці, і турки, і меншовики, і есери, і кадети, і наш ревком. І всі мітингують, без краю обмірковують, швендять із зборів на збори, виробляють тисячі планів порятунку — і все це самі тобі теревені. Увести армію туди — значить до краю її розвалити.

У невгомному шумі річки виразно відбився постріл. Він був далекий, але відразу нічні віконця своєю талою нерухомістю й чорнотою сказали: «Ось... починається...»

Всі в душі напружено вслухалися, а на вид, не випускаючи цигарок і люто пускаючи дим, не переставали їздити пальцями по вивченій до останньої рисочки карті.

Але, хоч скільки їздь, було однакво: ліворуч, не пускаючи, синіє синьою фарбою море, праворуч і вгору рябіє сила ворожих написів станиць і хуторів; униз, на півдні, рудо-жовтою фарбою заступали шлях непрохідні гори — як у пастці.

Величезним табором стоять ось біля цієї чорної покрученої по карті річки, що її шум увесь час укочується в чор-

ні віконця. А в помічених скрізь на карті балках, в очеретах, у хуторах і станицях збираються козаки. Досі ще сяк-так придушували повстання поодиноких станиць, хуторів, а тепер палає повстанням уся громада кубанська. Радянську владу скрізь скинуто; представників її по хуторах, по станицях порубано, і, як хрести на кладовищі, скрізь густо стоять шибениці — вішають більшовиків, а їх найбільше серед іногородніх, але є й козаки-більшовики; усі теліпаються на шибеницях. Куди ж відступати? Де порятунки?

— Звісно, на Тихорецьку пробиватися, а там — на Святий Хрест, а там — у Росію підемо...

— Розумний — Святий Хрест! Як же ти до нього доберешся? Кубань уся повсталала, і без патронів, без снарядів?

— А я кажу — до головних сил пробиватися...

— А де вони, ті головні сили? Ти естафету дістав, чи що? Так скажи нам!

— Я кажу: Новоросійськ захопити й одсиджуватися, доки з Росії допомога надійде.

Вони говорять, а за словами у кожного стоїть:

«Якби мені доручили всю справу, я б доброго плана склав і врятував би всіх...»

Знову, лиховісно вкриваючи нічний шум річки, пролунав далекий постріл; трохи згодом удруге, потім іще раз, та раптом посипало з решета і вмовкло.

Всі обернули голови до нерухомо-чорних віконць.

Чи то за стіною дуже близько, чи то на горищі закричав півень.

— Товаришу Приходько, — розціпив щелепи Кожух, — підіть довідайтесь, що там таке.

Молодий невисокий кубанський козак із вродливим, трохи вкритим віспою обличчям, у тоненько стягнутому бешметі вийшов, обережно ступаючи босими ногами.

— А я кажу...

— Вибачте, товаришу, цього ніяк не можна, — перебиває гладенько виголений, спокійно стоячи й дивлячись на них зверху: все це солдати з селян, що на війні вибилися в офіцери, або бондарі, столярі, перукарі, а він — із військовою освітою й давній революціонер, — ніяк не можна вести армію в такому стані, це значить — занепастити її: не армія, а зборище, що без краю мітингує. Треба реорганізувати. Крім того, десятки тисяч біженських возів зовсім не дають ходу. Їх треба відірвати від армії — хай ідуть

куди хочуть або вертаються додому; армія мусить бути цілком вільна й сама. Пишіть наказа: «Лишаємося в станиці на два дні для реорганізації...»

Він говорив, і слова заступали хід і мову думки:

«У мене багато знань, поєднання теорії з практикою, глибоке історичне вивчення справи військової — чому ж він, а не я? Натовп сліпий і завжди — натовп...»

— Чого ж ви захотіли? — голосом іржавого заліза заговорив Кожух. — У кожного солдата в обозі — мати, батько, кохана, сім'я; та хіба ж він покине їх? Як сидітимемо тут, діждемося — виріжуть до одного. Йти треба, йти і йти. Дорогою переформуємося. Треба скорше повз місто, не спинятися, а йти берегом моря. Дійдемо до Туапсе, там сошею перекинемося через головний кряж і зєднаємося з головними силами. Вони далеко не зайшли. А тут щодня смерть обступає.

Тоді всі разом заговорили, і в кожного був добрий для нього й негодящий для інших проект.

Кожух устав, заграв залізними жовнами і, тоненько колючи маленькими оченятами переливу сірої криці, сказав: — Завтра виступати... як світатиме.

І подумав: «Не виконає, сволота!..»

Всі нехотя вмовкли, і за цією мовчанкою стояло:

«Для дурного законів не писано...»

IV

Як Приходько вийшов, шум води виріс, наповнюючи всю тумяву. Біля дверей на чорній землі темний і низький кулемет. Біля нього дві темні постаті з темними багнетами.

Приходько йде, придивляючись. Небо щільно загородили теплі незримі хмари. Далеко собаки гавкають у різних кінцях, уперто, безугавно, на різні голоси. Умовкнуть, послухають: шумить річка, і знову — уперто, настирливо.

Сумно-білими плямами манячать невідомі хати. На вулиці чорно навалено; придивився — вози; густо долітає хропіння й заливисте сонне дихання із-під возів, і з возів — скрізь навалено людей. Високо чорніє посеред вулиці тополя — не тополя і не дзвіниця, придивився — голобля піднята. Рівно й звучно жують коні, зітхають корови.

Олексій обережно переступає через людей, освітлюючи на секунду цигаркою. Мирно й тихо, а чогось чекаєш — далекого пострілу, чи що, і щоб знову подвоїло.

— Хто йде?

— Свій.

— Хто йде... туд-ди тебе!

Ледве помітні лягли на руку два багнети.

— Командир роти.— І, нагнувшись, пошепки: — «Лафет».

— Так.

— Відгук?

Солдат лоскотливо лізе жорсткими вусами в ухо й хрипко шепче:

— «Конов'яз»,— і з-під вусів густо розпливається горілчаний дух.

Він іде, і знову чорно-невизначні вози, звучно жують коні, сонне дихання, невпинний, ні на хвилиночку не змовкаючий шум води, уперте, над силу собаче гавкання. Обережно переступає через руки, ноги. Де-не-де під возами не заснула розмова — солдати з жінками; а під лісами — таємний сміх, стриманий вереск — з милими.

«Схаменулись-таки, та й то п'яні, ледацюги. Всю горілку в козаків, либонь, вихлитали. Та це що ж: пий, та ума не пропий... Як це воно, що козаки не вирізали нас і досі. Дурні!..»

Забіліло... чи то вузенька хата, чи то блиснуло в темряві білизна полотна.

«Та й зараз не пізно: на брата з десяток патронів набереться, а то й ні — на гармату із п'ятнадцять снарядів, а в них усього...»

Біле поворухнулось.

— Ти, Анка?

— А ти чого ночами блукаєш?

Темна, мабуть, вороні коняка жує навалене в голоблях сіно... Він почав крутити другу цигарку. Вона, тримаючись за воза, почухала босу ногу об ногу. Під возом постелено повсть, і чути здоровенне хропіння — батько спить.

— Довго ми байдикуватимемо?

— Скоро,— і пихнув цигаркою.

Освітлено виглянув кінчик його носа, рудувато-тютюнові кінці пальців, іскри в дівочих очах, міцно вип'ята з білої сорочки шия, намисто, потім знову раптова темрява, незграбні обриси возів; корови зітхають, жують коні, і шумить річка. Чому не чути пострілу?

«Одружитися б з нею, чи що».

І зараз же, як це завжди бувало, встає тоненька, як стебло, шийка незнайомої дівчини, блакитні очі, ніжне блакитно-прозоре вбрання... гімназію скінчила... і навіть не

дружина, а кохана... дівчина, що її він ніколи не бачив, але вона десь є.

— Я, якщо козаки до нас підступлять, заколюся.

Вона полізла за пазуху й витягла щось тьмяно-блискуче.

— О, го-острий... спробуй.

Ті-лі-лі-лі.

Дивний нічний голос десь зникає в далині, тонко хапає за душу; але ні, це не дитячий плач; мабуть, пугач.

— Ну, треба йти, годі тут валандатися.

І ніяк не одірве ніг — приросли. І, щоб одірвати їх, думає:

«Як корова, почухалась ногою за вухом...»

Але це не помагає, і він стоїть, затягується; і знову на мить із п'яних кінчик носа, пальці, міцна дівоча шия з ямочкою, намісто й молоді груди, облиті білою з вишивками сорочкою, знову темрява, шум річки, дихання людське.

Лице близько біля її очей. Голки, кольнувши, розбіглися, він бере за лікоть.

— Анко!..

Від нього пахне тютюном, молодим здоровим тілом.

— Анко, ходімо в сад, посидимо...

Вона еперлася обома руками йому в груди, рвонулася так, що він похитнувся, наступаючи ззаду комусь на ноги, на руки. Біле раптом метнулося на віз, почувся легенький сміх, і вгамувалося, а баба Горпина підняла голову з подушки, сіла серед воза й скільки сили почухалась.

— У-у, полуночниця!.. І коли ти вгамуєшся? Хто це такий?

— Я, бабо.

— А-а, Альошенько. Це ти. Не впізнала. Що таке буде, любий мій. Ой, горя-нещастя зазнаємо. Чує моє серце. Як виїжджали, перше кішка дорогу перебігла, та така здоровенна та пузата, а потім — заєць як плигоне, боже мій милосердний! Що ж таке більшовики думають: усе добро лишили. Як віддавали мене заміж за старого, так мати й кажуть: от тобі самовар, бережи його, як своє око: помиратимеш — щоб дітям твоїм і внукам. Як Анку віддаватиму, її передам. А тепер усе покинули, худобу всю покинули. Що більшовики думають? І що совіцька власть робитиме? Та нехай вона здохне, ця власть, як мій самовар пропаде! На три дні, казали, виїжджайте, за три дні все на місце стане, а ось уже цілий тиждень блукаємо, як неприкаяні. Яка ж вона совіцька власть, як не може нічого

для нас зробити? Собаці власть. Геть козаки піднялися, як оглашенні. Шкода наших, Охріма та й того... молоденький такий. О боже ж мій милий!..

Баба Горпина все чуває себе, і, коли вмовкла, забута річка нагадала про себе: шумить, наповнюючи всютовшу ніч.
— Е-е, бабо, чого скиглити,— з того добра не буде.

Знову пихнув цигаркою, думаючи про своє: чи з ротою лишитися, чи при штабі. Де ж і коли зустріне блакитні очі, тоненьку шийку?

Але баба вже не вгамується. Як тінь, за нею довге життя — трудно! Двоє синів полягло на турецькому фронті; двоє — тут, в армії, під рушницею. Старий під возом хропе, а ця сорока тихенько притулилася, мабуть, спить, та хіба її визнаєш? Ой, трудно. Жили всі повитягала за своє довге життя — за п'ятий десяток зайшло. І старий, і сини — спина тріщала від роботи. А на кого робили? На козаків та на їхніх генералів, охвицерів. У них уся земля, а іногородній, як собака... Ой лишенько! Так і працювали, дивлячись у землю, як воли. Уранці, увечері, щодня царя в молитвах поминала — родителів, потім царя, потім дітей, потім усіх православних християн. А він не цар, а собака сірий — його й зіпхнули. Ой лишенько, аж жижки затрясся, страшно стало, як почула, що царя зіпхнули. А потім так і треба — собака й собака.

— Бліх сьогодні сила.

І баба знову зачухалась. Потім глянула в темряву — шумить річка, похрестилася:

— Мабуть, ранок незабаром.

Прилягла, та не спиться, все життя стоїть як тінь над людиною, і нікуди не втечеш — стоїть, мовчить, ніби й нема його, а саме все тут.

— Більшовики в бога не вірують. Що ж, мабуть, знають, своє роблять: прийшли, все відразу як повалили. Охвицери, поміщики втекли швидко. От козаки й розлютувалися... Дай їм, господи, здоров'я, дарма що в бога не вірують. Та й свої, не бусурмани. Якби раніше об'явилися, не було б цієї проклятої війни, живі були б мої синочки... У Туреччині сплять. І звідки ції більшовики взялися? Кажуть, у Москві народилися, а которі, кажуть, у Німеччині — німецький цар породив та на Росію наслав. А вони, як приїхали, в одно горло: землю, землю й землю людям, щоб на тій землі працювали на себе, а не на козаків. Добрі люди, тільки навіщо вони мій самов... спл... сплять... си... сино... доб... добра... кішка... ді... ти...

Задрімала стара, схиливши голову,— мабуть, світатиме скоро.

У кожного своє. Під возом, підкоченим аж до ліси, ніби голубка воркує. І де там голубці вночі воркувати під возом біля ліси, воркувати, робити гулі-гулі й пускати пузирі маленьким ротенятком? «Ввв-ва» і «уа-ввва-ва»... Але, мабуть, комусь це солодко, і ласкавий грудний материн молодий голос теж воркує:

— Та що ж ти, моя квіточко, мій цвіточку? Та попоїж же. Ну, на, на! Чому ж ти не береш? От як ми вміємо — головою верть та язиком геть материну цицьку?

І вона сміється таким заразливо щасливим сміхом, що навкруги повиднішало. Не видно, але, напевно, чорні брови й мутні срібні сережки в маленьких ушах.

— Не хочеш? Чого ж ти, моя шишечко? Ой, який сердитий! Як материну цицьку стискує рученятами. А нігтоньки, як тонісінький папір... Дай поцілую кожен пальчик: раз, та й два, та ще й три! О-о, які великі пузирі пускає! Великий чоловік буде. А мати буде старенька й беззуба, а син скаже: «Ну, стара, сідай до столу, буду тебе кашею та саламахою годувати». Степане, Степане, та чого ж ти спиш? Та прокинись, син гуляє...

— Стій!.. Фу-у... не чіпай, пусти... спати хочу...

— Та, Степане, прокинись ж, син гуляє. Який же ти неповороткий! От я тобі сина кладу. Бери його, синку, за носа та за губу, отак, отак!.. Батько твій не нагуляв ще бороди собі та вусів, так ти його за губу, за губу тягни.

А в темряві спочатку заспанним, а потім таким самим радісно-усміхненим голосом:

— Ну, лягай, лягай, синку, до мене, годі тобі з бабою возитися, будемо хазяйнувати. Зараз на війну підемо, а там працюватимемо з тобою вдвох, землю оратимемо... Е-е, та що ж ти під мене пускаєш?..

А мати сміється невимовно радісним дзвінким сміхом.

Приходько йде, обережно переступаючи через ноги, голоблі, хомути, мішки, часом освітлюючи цигаркою.

Уже все вмовкло. Скрізь темно. І навіть під возом біля ліси тихо. Собаки мовчать. Тільки річка, тільки річка шумить, але її шум помирнішав, кудись одсунувся, і величезний сон, рівно дихаючи, вкриває десятки тисяч людей.

Приходько йде, уже не жде подвійних пострілів; злипаються очі; ледве починають вирізняватися нерівні краї гір «А тільки ж бо на світанку й нападають!..»

Пішов, доповів Кожухові, потім знайшов у темряві воза, зліз, і він заскрипів і захитався. Хотів думати... про що пак?! Звів сонні очі й почав солодко дрімати.

V

Брязкіт заліза, ляскіт, тріск, крики... Та-та-та-та...

— Куди?! куди?! стій!..

Що це палає на все небо: пожежа чи зоря?

— Перша рота, біго-ом!

Чорні зграї граків безупинно мелькають по червоному небу, оглушливо кричать.

Скрізь у досвітній сірій млі надівають хомути, підлітають дуги. Біженці, обозні, упускаючи голоблі, зачіпають одне одного, несамовито лаються...

...бумм! бумм!..

...Як у лихоманці, запрягають, чіпляються осями, б'ють коней і з тріском, напропаше, шалено мчать по мосту; злітають колеса, міст раз у раз затикається.

...тра-та-та-та... бумм... бумм!..

Качки летять у степ поживитися. Розпачливо жінки голосять...

...та-та-та-та...

Артилеристи похапливо чіпляють посторонки за барки.

Вирячивши очі, в самій коротенькій гімнастерці без штанів миготить волохатими ногами солдатик, тягне дві гвинтівки і кричить:

— Де наша рота?.. де наша рота?..

А за ним, розпачливо голосячи, простоволоса розхристана жінка:

— Василю!.. та Василю!.. та Василю!..

Та-та-тррра-та-та!.. бумм! . бумм!..

Он уже почалося: на краю станиці над хатами, над деревами швидко здіймаються величезними клубками стовпи диму. Реве скотина.

Та хіба кінчилась ніч? Хіба не розливалася тільки-но темрява й сонне дихання десятків тисяч і невмирущий шум річки, і хіба не лежали на краю незримою чорнотою гори?

А тепер вони не чорні й не блакитні, а рожеві; заступаючи їх, заступаючи стихлий шум річки, гуркотіння, тріск, скрипіння обозів розлягається, наповнюючи холодом стиснуте серце: ррр... трра-та-та-та...

Але все це здається маленьким, мізерним, як із розколотого повітря, стрепенувши все, вивертається гуркіт: ббах!!

...Кожух сидить перед хатою. Обличчя спокійно-жовте, ніби хтось збирається їхати залізницею, і все метушиться, поспішає, а ось піде поїзд, і знову все буде тихо, спокійно, звичайно. Щохвилини до нього підбігають або підлітають змиленою конякою з повідомленнями. Біля нього напового ад'ютант і ординарці.

Вище підіймається сонце, нестерпно розлягається тріскотнява гвинтівок і кулеметів.

А в нього на кожне повідомлення одно:

— Берегти патрони, берегти, як своє око; витратити тільки в крайньому разі. Підпускати близько — і в атаку. Не допускати до садів, до садів не допускати. Візьміть дві роти з першого полку, відбийте вітряки, поставте кулемети.

До нього з усіх сторін біжать із тривожними повідомленнями, а він такий самий спокійно-жовтий, лише жовна залізно грають на щоках, і хтось, сидячи всередині, весело промовляє: «Добре, хлоп'ята, добре!..» Можливо, за годину, за півгодини козаки налетять і всіх до краю рубатимуть. Так, він це знає, але він і бачить, як слухняно й поворотко рота за ротою, батальйон за батальйоном виконують накази, як завзято б'ються ті батальйони й роти, що ще вчора анархічно на все горло горлали пісень, ні за що мали і командирів, і його і лише пили та з жінками тягалися; бачить, як точно виконують усі його розпорядження командири, ті самі командири, що ще цієї ночі всі, як один, коверзували ним.

Привели солдата, що його козаки захопили, а потім відпустили. У нього відрізаний ніс, вуха, язик, обрубані пальці, і на грудях його ж кров'ю написано: «З вами зо всіма так буде, мат' вашу...»

«Добре, хлоп'ята, добре...»

Завзято напосідають козаки.

Але, як прибігли з тилу і, задихаючись, сказали: «Там перед мостом йде бій...» — він пожовк, як цитрина, — б'ються обозні з біженцями... Кожух метнувся туди.

Перед мостом — колотнеча: рубають сокирами один одному колеса, б'ють один одного батогами, кілками. Рев, крик, жіночий виск смертельного переляку, дитячий плач. На мосту величезний тиск; зчепилися осями вози, хропуть коні, заплутавшись у посторонках, кричать перелякані діти. Тра-та-та... — із садків... Ні назад, ні вперед.

— Стий!.. стій!..— хрипким, із залізним брязкотом голосом ревів Кожух, але й сам себе не чув. Вистрелив у вухо найближчій коняці.

На нього кинулися з кілками.

— Га-а, бісова душа! Скотину переводити!.. Бий його!!

Кожух з ад'ютантом і з двома солдатами відступав, притиснутий до річки, а над ним гуло кілля.

— Кулемета...— прохрипів Кожух.

Ад'ютант, як в'юн, метнувся під вози, під кінські животи. За хвилину підвезли кулемет і прибігла рота солдатів.

Селяни заревли, як поранені бики:

— Бий їх, христопродавців! — і почали кіллям вибивати з рук гвинтівки.

Солдати оборонялися прикладами — не стріляти ж в батьків, матерів, жінок.

Кожух скакнув, як дикий кіт, до кулемета, заклав стрічку і: та-та-та... віялом понад головами, і вітер смерті із співом зоворушив чуби. Селяни відхлинули. А поза садами, як і раніш: та-та-та...

Кожух перестав стріляти і, зриваючи голос, почав люто матюкатися. Це відразу заспокоїло. Наказав вози на мосту, які не можна було розчепити, скинути в річку. Селяни слухалися. Міст розчистили. Перед греблею стала рота із гвинтівками на руці, а ад'ютант почав пропускати по черзі.

Вози мчали скоком через міст по три в ряд, бігли, махаючи рогами, прив'язані корови; з несамовитим виском, напинаючи мотузки, скільки духу бігли свині, і гримів по-міст, підстрибували дошки, як клавіші, і в гуркотінні потопав шум річки.

Сонце щораз вище. Розтопленим сяйвом нестерпно грає вода.

За річкою широчезною лавою мчать обози, зникаючи у хмарах пилу, щораз більше порожніють площі, вулиці, перевулки, вся станиця.

Величезною дугою, яка щохвилини вибухала пострілами, козаки охопили станицю, впираючись кінцями в річку. Все вужча дуга, щораз тісніше в ній станиці, садам, обозам, що невпинно сиплються через міст. Б'ються солдати, обороняють кожен клапоть землі, б'ються за своїх дітей, батьків, матерів, бережуть кожен патрон, рідко стріляють, але кожний постріл родить козацьких сиріт, сльози й плач у козацьких сім'ях.

Оскаженіло насуваються козаки, близько, зовсім близь-

ко шмигає їхня лава, уже захопили окраїну садів, вискакують з-за дерев, з-за тинів, з-за кущів. Залягли, кроків з десять, між лавами. Стихло,— березуть солдати патрони: караулять один одного. Крутять носами: чують— несе з козачої лави густим сивушним перегаром. Заздрісно втягують роздуті ніздрі:

— Нажерлися, собаки... Ех, якби дістати!..

І раптом чи то збуджено-радісно, чи то по-звірячому лютий голос з козачої лави:

— Бач! та це ж ти, Хвонко!.. Ах, ти, ммать ттвою крий, боже!..

І зразу ж з-за дерева вилупив бичачі очі молодий гололиций козачисько, весь виліз, хоч стріляй по ньому.

А з солдатської лави також виліз такий самий гололиций Хвонка:

— Це ти, Ванько?! Ах, ти ж, ммать ттвою, байстриук скажений!..

З однієї станиці, з однієї вулиці, і хати рядом під величезними вербами. А вранці, як худобу гнати, матері зійдуться коло тину і балакають. Чи давно хлопчачами гасали разом верхи на лозинах, ловили раків в блискучій Кубані, без кінця купалися. Чи давно разом співали з дівчатами рідних українських пісень, разом ішли на службу, разом під осколками, що рвалися в диму, смертельно билися з турками.

А тепер?

А тепер козачисько закричав:

— Що ж ти тут робиш, лахудра смердюча?! Злигався з клятими більшовиками, бандит голопузий?!

— Хто?! Я бандит? А ти що ж, куркуль поганий... Чи батько твій мало лупив з народу шкуру з живого і з мертвого... І ти такий самий павук!..

— Хто?! Я — павук?! Ось тобі! — відкинув гвинтівку, розмахнувся — рраз!

Зразу в Хвонки ніс став як здорова груша. Розмахнувся Хвонка — рраз!

— На, собако!

Запливло у козака око.

Схопили один одного за душу — і ну молотити!

Заревли биками козаки, кинулися з бичачими очима навклячки, і весь сад задихнувся сивушним духом. Наче охоплені заразою, вискочили солдати і заходилися орудувати кулаками, про гвинтівки й гадки нема — як не було їх.

Ох, і билися ж!.. В пику, в перенісся, в кадик, в щелепи, з видихом, з хруском, з гаканням — і нестерпна, нечувана доти матірщина над ворухливою живою купою.

Козацькі офіцери, командири солдатів, надриваючись від хриплого мату, бігали з револьверами, всіма силами стараючись розділити й примусити взятися за зброю, не наслідуючись стріляти — на величезному віддаленні перекидався невиданий клубок людей — своїх і чужих, і віяло нестерпним горілчаним перегаром.

— А-а с... волота!.. — кричали солдати. — Нажерлися, так вам і море по коліна... мать, мать, мать!..

— Хіба ж вам, свиням, цю святу воду перетравлювати... мать, мать, мать!.. — кричали козаки.

І знову налітали. Шалено стискували в обіймах — носи роздавлювали і знову без краю били кулаками куди і як попало. Дика, осаженіла ненависть не давала щось мати між собою й ворогом, хотілося м'яти, душити, тиснути, почувати безпосередньо під ударом свого кулака юшкою вми-ту ворогову пику, і все вкривала густа — не продихнеш — лайка, матюки й такий самий густий нестерпний горілчаний дух.

Година, друга... все — шалений мордобій, все — шалена матюканина. Ніхто не помітив — стало темно.

Два солдати довго в темряві старанно лупцювали один одного, крекчучи, матюкаючи, та на хвилину перестали — придивилися один на одного.

— Це ти, Опанасе? Та чого ж ти, мать твою в душу, лупцюєш мене, наче снопа на току!

— Ти, Миколко?! А я думав — козак. Нащо ж ти, поганцю, усю пику мені розковиряв, що я тобі здався, чи казенний, чи що?

Утираючи криваві обличчя, лаючись, помалу відходять у щеп й поночі шукають свої гвинтівки.

А поруч два козаки, довго крекчучи, лупцювали один одного кулаками, по черзі сиділи один на одному верхи, потім придивилися.

— Та що ж це ти на мені їздиш, туди й розтуди твою, як на старому коні?!

— Це ти, Гарасько?! Чому ж ти не кричав? Тільки матюкаєшся, як навіжений, а я думав — солдат.

І, втираючи кров, пішли в козацький тил. Ущухли на-решті паскудні матюки, і стало чути: шумить річка, і невпинно барабанить дошками міст — без краю котяться обо-зи, та ледь багряно ворущаються краї чорних хмар од поже-

жі, що вже догорає. Уподовж садів лягла лава солдатів, а навкруги в степу лава козаків. Мовчали, підстерігаючи один одного. А міст торохтить, шумить річка. Якраз перед ранком станицю очистили. Останній ескадрон перейшов, стукаючи на помості, і міст запалав, а навадогоін тим, що йшли, з усієї станиці полетілі залпи, затріщали кулемети.

VI

Станичними вулицями йдуть із піснями, розмахуючи довгополими підперезаними черкесками, козаки, пластунські батальйони; на кудлатих чорних папахах білють стрічечки. А обличчя прикрашені: одному око синьо-багряно заплило; в другого замість носа кривава гуля; набубнявіла щока; мов подушки, розвішані губи — жодного козака, щоб у нього на обличчі не було багато синяків.

Але йдуть весело, густо, і над курявою, що вибухами встає з-під ніг,—рубаний залізом марш у такт крокові, що дружно відбивається в землі.

Як не схо-ті-ли,
за-бун-ту-ва-ли...—

густо, сильно, відлунюючись у садах, за садами, в степу, над станицею:

...та й у-те-ря-ли Вкра-ї-ну...

Козачки зустрічають, виглядають кожна свого — кидається радісно або раптом здійме руки, заголосить, покриваючи пісні, а стара мати заб'ється, вириваючи сиві коси, і понесуть її дужі руки до хати.

...за-бун-ту-ва-ли...

Біжать козаченята, скільки їх! І звідки тільки вони повилазили, не видно ж було весь час; біжать і кричать:

— Тату... тату!..

— Дядьку Миколо!.. Дядьку Миколо!..

— А в нас червоні бичка з'їли.

— А я одному з самостріла око вибив — він п'яний спав у садку.

Замість попереднього вулицями, провулками розмістився інший і, видно, свій табір. Уже задиміли по всіх дворах літні кухні. Метушаться козачки. Пригнали відкілясь із степу захованих корів; привезли птицю; і вариться, і смажиться.

А на річці — своя гаряча робота: наввипередки стукають сокири, заглушуючи навіть шум річки, летять на всі

боки, блискаючи на сонці, білі тріски — рвуться козаки, наводять міст замість згорілого, щоб устигнути ворога наздогнати.

А в станиці — своє. Формуються нові козацькі частини. Офіцери з записними книжками. Прямо на вулиці за столами писарі складають списки. Перевіряють.

Козаки поглядають на офіцерів, що походжають і блищать на сонці погонями. А чи давно, яких-небудь шістьсім місяців тому, було зовсім інше: на майданах, на станичних вулицях, у перевулках кривавим м'ясом валялися ось такі самі офіцери із зірваними погонями. А по хуторах, по степах, по балках ловили тих, що ховалися, привозили до станиці, немилосердно били, вішали, і вони висіли по кілька день, щоб галич розтягала.

І почалося це мало не рік тому, як на турецький фронт долетіла пожежа, що палала в Росії.

— Хто такий?! Що таке?..

Нічого невідомо. Тільки об'явилися незнані більшовики, і — ніби всім з очей полуду злизало — раптом усі побачили те, чого віки не бачили, але віки почували: офіцерню, генералітет, засідателів, отаманів, велику чиновну рать і нестерпну службу військову, що доценту зводила на злидні. Кожен козак мусив на свої кошти справляти синів на службу: а три-чотири сини — кожному купити коня, сідло, обмундирування, зброю — от і зубожів двір. Селянин приходить на призов голий — усе дадуть, одягнуть з голови до ніг. І козацька маса поволі біднішала, убожіла й розшарувалася: прошарок багатого козацтва йшов угору, міцнів, обростав, інші потроху потопали.

Нестерпно сліпучим сяйвом дивиться малісіньке сонце на весь край, що розіслався під ним. Марєво тремтить пекучим тремтінням.

А люди кажуть:

— Та нема ж кращого над наш край...

Сліпуче сяйво грається в плоскодонному морі. Ледве помітно налітають скловидні зелені зморшки, ліниво миють прибережні піски. Риба кишма кишить.

Поруч інше море — голуба безодня, і до дна, аж до дна відбивається перекинута блакить. Незліченно розсипається нестерпне блискання — тяжко дивитися. Далеко по блакитному димлять пароплави, чорно простягнувши хвости, що тануть десь удалині — по хліб пароплави йдуть, гроші везуть.

А від моря густо-синім громадищем височать гори: верхи закидані споконвічними снігами, залягли в них глибокі блакитні зморшки.

У безмежних гірських лісах, у проваллях, у низинах і долинах, на плоскогір'ях і по кряжах — всяких птахів, усяких звірів, навіть таких, що вже тепер і по всьому світу не знайдеш — зубр.

В утробі диких громадищ, розмитих, завалених, наверганих — і мідь, і срібло, і цинк, і олово, і ртуть, і графіт, і цемент, і чого-чого тільки нема, — а нафта, як чорна кров, сочиться по всіх розколинах, і в струмках, у річках тонко переливаються веселкою, розпливаючись, масляні плівочки й пахнуть гасом...

«Найкращий край...»

А від гір, а від морів простяглися степи, простяглися степи й загубили межі й кордони.

«Та нема ж їм кінця і краю немає!..»

Безмежно лисніє пшениця, зеленіють покоси чи без краю шелестять комиші над болотами. Білими плямами білють станиці, хутори, села в неспоглядній гушавині садів, і гостро піднялися над ними в гаряче небо пірамідальні тополі, а на хитливих у мареві могилах розчепірили крила сірі вітряки.

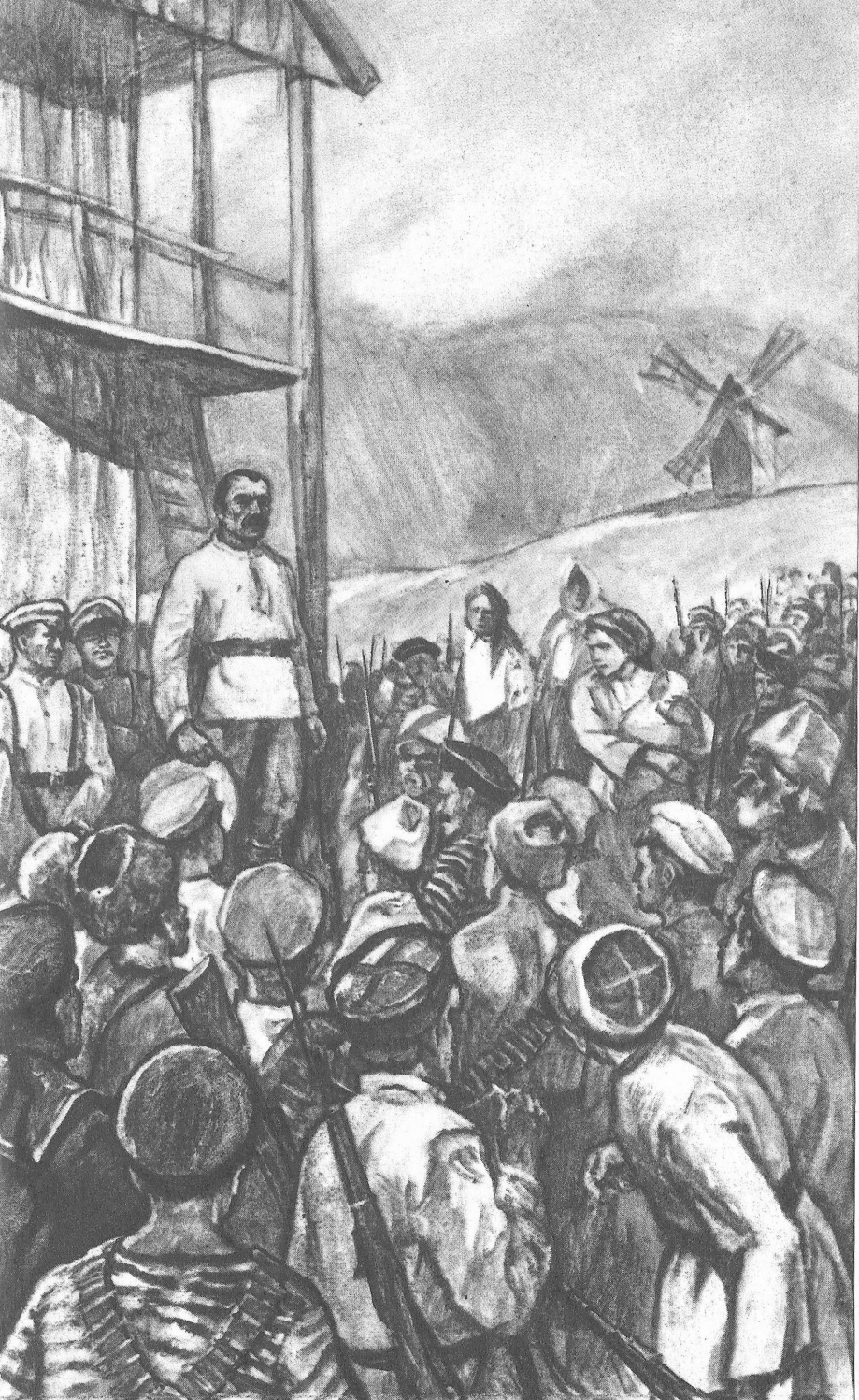
По степу сіріють отари овець, що вткнулися одна в одну, кишма кишить, колишеться над ними й гуде мільйонне царство оводів, мошки, комарів.

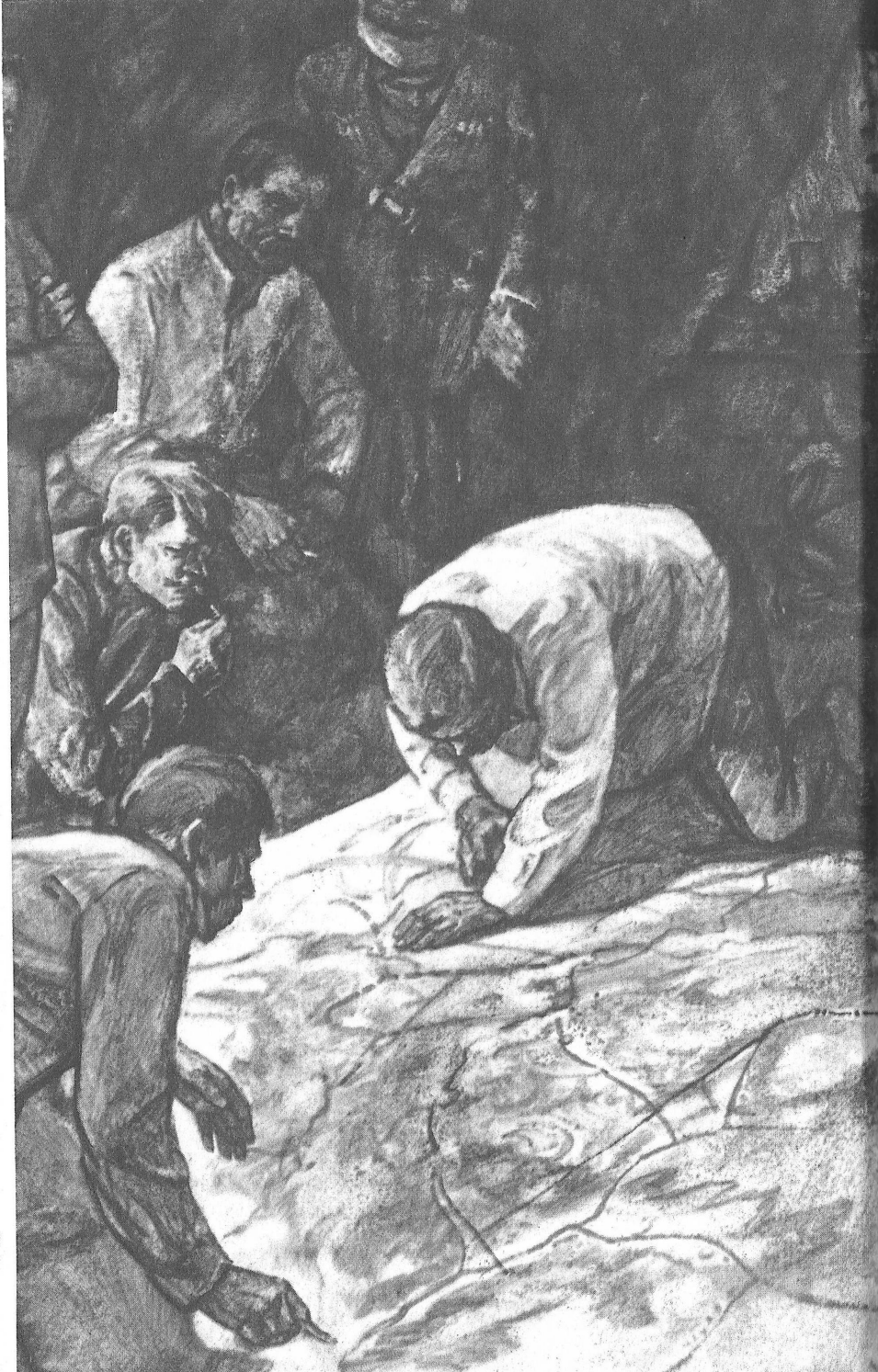
Ліниво по коліна відбивається у люстрі степових вод червона худоба. Прямують до балок, хитаючи головами, кінські косяки.

А над усім — стомлено дзвінка, невмируща спека.

На конях, що біжать, запряжені, шляхом, солом'яні брилі — бо без них падають од смертельно втупленого погляду манісінького сонця. І люди, що ненароком скинуть шапку, падають уражені з почервонілим умить обличчям на пекучий пил шляху, скляніють очі... Тоненька, дзвінка дрижить скрізь спека.

Як запряжений трьома-чотирма парами круторогих волів важкий плуг ріже в безмежному степу борозну, вибілений леміш одколює таку ситу, масну землю, що не земля, а намазав би, як чорне масло, та й їв. І хоч як глибоко бери важким плугом, хоч як ріж вибіленим лемешем — однаково до мертвої глини не дістанешся, однаково лискуча сталь одвертає незаймані, первісні, єдині в світі шари — чорнозем — місцями мало не в сажень.

І яка ж сила, яка нелюдська родюча сила! Уткне в землю, пустуючи, хлопчик покинуту жердину — аж дивишся, бруньки викинула, дивишся — вже дерево наметом розпустило гілля. А виноград, кавуни, дині, груші, абрикоси, помідори, баклажани,— та хіба перелічиш! І все — величезне, невидане, протиприродне.

Підуть клубками хмари в горах, полізуть над степами, поллють дощі, нап'ється жадібна земля, а потім починає працювати шалене сонце — і засипається країна невиданим урожаєм.

— Та нема ж краю, кращого над цей край!

Хто ж господарює в цьому чарівному краї?

Кубанські козаки — господарі над цим краєм чарівним. І є в них робітники, народ-робітник, і скільки ж його, стільки самих козаків; і так само співає він українських пісень і говорить рідною українською мовою. Брати рідні два народи — обидва прийшли з любові України.

Не прийшли козаки — пригнала їх цариця Катька півтора ста років тому; зруйнувала вільну Запорозьку Січ і пригнала сюди; віддала їм цей дикий під ті часи, страшний край. Од її дарунку плакали козаки кривавими сльозами, побиваючись за рідною Україною. Повилазили з боліт, із комишів скорчені, пожовклі лихоманки, уг'ялися в козаків, не милували ні старого ні малого, багато народу висмоктали. На гострі кинджали та на влучні кулі прийняли невільних зайд хижі черкеси,— кривавими сльозами плакали запорозькі козаки, споминали рідну Січ і день і ніч билися з жовтими лихоманками, з черкесами, з дикою землею — нічим було підняти її споконвічних, людьми не займаних перелогів.

А тепер... тепер:

— Та нема ж краю, кращого над наш край!

А тепер усі позирають на цей край, як чаша, переповнений невиданих багатств. Сунули від злиднів з Харківщини, з Полтавщини, з Катеринославщини, з Київщини, сунули голода й неможливість з добром, з дітьми, осіли по станицях і клацають, як голодні вовки, зубами на чудову землю.

— А дзуськи! дулю під ніс,— землі захотіли!

І стали в найми переселенці до козаків, дано їм ім'я — «іногородні». Всіма способами тиснули їх козаки, не пускали дітей їхніх до козацьких народних шкіл, здирали з них по дві шкури за кожен клапоть землі під їхніми хатами, садами, за оренду землі, всі видатки станичні на них

складали і, глибоко зневажаючи, називали їх «бісові душі», «чига гостропуза», «хамсів» (цебто хамом сів на козацьку землю).

А інгородні, уперті, як залізо, без своєї землі, хоч-не-хоч, беруться до всякого ремесла, до промислової діяльності, спритні, охочі до знань, до культури, до школи,— платять козакам тією самою ціною: «куркуль», «каклук», «пугач»... Так палає взаємна ненависть і зневага, а царський уряд, генерали, офіцери, поміщики радісно роздувають цю звірячу ворожнечу.

Чудовий край димить, як гіркою жовчю, отруйною злістю, ненавистю і презирством.

Але не всі козаки, не всі інгородні так ставляться один до одного. Інгородні, що вибилися з нестатків спритністю, впертістю, залізною працею, у пошані в багатих козаків. Беруть вони млини на відкуп, багато землі козацької орендують, мають наймитів із своєї ж інгородньої голоти, і лежать у них по банках гроші, торгують вони хлібом. Поважають їх козаки, що в них будинки під залізними дахами й комори тріщать від хліба — собака собаці горла не перегризе.

Чого це з гуком і свистом мчать вулицями козаки в черкесках, заломивши папахи, скакають сюди й туди, розкидаючи кінськими копитами глибоку березневу грязь, і блищать постріли у весняне синє небо? Свято, чи що? І дзвони над силу розлягаються веселим синім дзвоном по станицях, по хуторах, по селах. А люди у святковій одежі, і козаки, й інгородні, і дівчата, і підлітки, і сиві діди, і баби з запалени ротами — всі, всі на весняних святкових вулицях.

Чи не великдень часом? Та ні ж, не попівське свято! Людське свято, перше свято за цілі віки. За віки, скільки світ стоїть, перше свято:

Геть війну!..

Козаки обнімають один одного, обнімають інгородніх, інгородні — козаків. Уже нема козаків, нема інгородніх, є тільки громадяни. Нема «куркулів», нема «бісових душ» — є громадяни.

Геть війну!..

У лютому прогнали царя, у жовтні щось сталося в далекій Росії; ніхто як слід не знав, що сталося, одно лише врізалось в серце:

Геть війну!..

Врізалось їй було безумно зрозуміле.

І посунули полки за полками з турецького фронту. Посунула козацька кіннота, ішли щільно батальйони пластунів-кубанців, ішли іногородні піхотні полки, гримотіла кінна артилерія — і все це безперестанним потоком до себе на Кубань, до рідних станиць із усією зброєю, з припасами, з військовим спорядженням, з обозами. А по дорозі розбивали горілчані заводи, склади, напивалися, тонули, горіли живцем у випущеному морі спирту, вцілілі сунули до себе в станиці й хутори.

А на Кубані вже Радянська влада. А на Кубань уже налетіли робітники з міст, матроси із затоплених кораблів, і від них усе раптом стало ясно, чітко: поміщики, буржуї, отамани, царське розпалювання ворожнечі між козаками й іногородніми, між усіма народами Кавказу. І полетіли голоти з офіцерів, і полізли вони в лантухи і в воду.

А орати треба, а сіяти треба, а сонце, чудове південне сонце, припікало на врожай щораз більше.

— Ну, як же нам орати? Треба землю ділити, а то час прогаємо, — сказали іногородні до козаків.

— Землі вам?! — сказали козаки та й почорніли.

І почала спадати революційна радість.

— Землі вам, злидарюги!!

І перестали бити своїх офіцерів, генералів, і полізли вони з усіх щілин, і на таємних козацьких зборах били собі в груди й говорили запально:

— У більшовиків постановлено: одібрати в козаків усю землю й віддати іногороднім, а козаків у наймитів обернути. Непокірних — заслати до Сибіру, а всі пожитки відбирати і передавати іногороднім.

Почорніла Кубань, потайки низом плазувала, спалахуючи, пожежа степами, ровами, комишами, задвірками станиць і хуторів.

— Та нема краю, кращого над наш край!

І знову стали козаки «куркулі», «каклуки», «пугачі».

— Та нема ж краю, кращого над наш край!

І знову стали іногородні «бісові душі», «хамсіли», «чига гостропуза».

Заварилася каша весела в березні вісімнадцятого року; почали їсти її, гарячу до сліз, у серпні, коли в цьому краї ще пече сонце й видимо-невидимо ходять хмари гарячої куряви.

Не потече Кубань назад угору, не вернути минулого; не козиряють козаки офіцерам, а як і в зуби їм зазира-

ють — пам'ятають, як їздили ті на них, і вони робили з офіцерні криваве м'ясо. Але до слів офіцерських тепер прислухаються й накази їхні виконують.

Дзвенять сокири, летять білі тріски, уткнувся міст в той берег. Швидко й гучно переходить його кіннота, пластуни: поспішають наздогнати червоного ворога козаки.

VII

Скриплять обози, ідуть солдати, помахують руками. Тому запливли очі. Тому ніс здоровенною сливою. Тому запеклися вилиці,— жодного нема, щоб не синіли синці. Йдуть, помахують руками й весело розповідають:

— Я його в саму сапатку я-ак кохну — він так ноги й задрав.

— А я згріб, стиснув голову між ногами й давай молотити по ж..., а він, сволота, я-ак смиконе за...!

— Го-го-го!.. ха-ха-ха!.. — зареготали ряди.

— Як же ти до жінки тепер?

Весело розповідають, і ніяк ніхто не пригадає, як же це сталося, що замість колоти й убивати вони, не тямлячи себе, у дикому захопленні, лупцювали по пиці один одного кулаками.

Ведуть чотирьох захоплених у станиці козаків і допитують їх ідучи. Їм потуманіли очі, обличчя синцями взялися, запеклася кров, і це ріднить із солдатами.

— Що ж ви, кобилятини вам у зад, надумалися по пиці? Чи у вас зброї нема?!

— Та що ж, як випили,— винувато гнулися козаки.

У солдатів заблищали очі.

— Де ж ви взяли?

— Та охвицери, як прийшли до ближчої станиці, наїшли в землі закопані двадцять п'ять бочонків, мабуть, з Армавіра привезли наші, як завод із горілкою руйнували, та й закопали. Охвицери вишикували нас та й кажуть: «Як візьмете станицю, так дамо горілки». А ми кажемо: «Та ви дайте зараз, тоді ми їх, як курей, розженемо». Ну, вони дали кожному по дві пляшки, ми випили,— а їсти не дозволили, щоб дужче взяло. Ми й посунули, а гвинтівки заважають.

— Е-е, сволота!! — підскачів солдат.— Як свині,— і з усієї сили замірився, щоб у зуби.

Його здержали:

— Стий! Охвицери нацькували, а його б'єш?

За поворотом спинилися, і козаки почали копати собі спільну могилу.

А безмежні обози, збиваючи непроглядні клубки куряви, ішли, скриплячи, звиваючись на десятки верст степовою дорогою, а попереду синіли гори. У возах червоніли накидані подушки, стриміли граблі, лопати, діжки, блищали сліпуче дзеркала, самовари, а поміж вузлів одежі, повсті, ганчір'я манячили дитячі голівоньки, котячі вуха, кудкудакали у плетених кошиках кури, на припоні йшли ззаду корови і, висунувши язики, швидко дихаючи, швендяли в холодку від возів кошлаті, в реп'яхах собаки. Скрипіли обози з накладеними на них пожитками — жінки й чоловіки жадібно й похапцем кидали на вози все, що було напохваті, як довелось тікати із своєї хати від повсталих козаків.

Не вперше так доводиться іногороднім. Вибухи поодиноких козацьких повстань проти Радянської влади останнім часом вже не раз виганяли їх із насиджених гнізд, але то було на два-три дні; приходило червоне військо, наводило порядок, — і всі верталися назад.

А тепер ось чимало часу минуло — другий тиждень. А хліба взяли всього лише на кілька днів. І щодня, щодня ждуть — ось-ось скажуть: «Ну, тепер можна вертатися», — а воно щораз далі, щораз справа заплутується; щораз лютіше встають козаки; звідусіль вісті: по станицях стоять шибениці, вішають іногородніх. І коли цьому буде край? І що тепер з покинутим господарством?

Скриплять підводи, вози, фургони; блищать на сонці дзеркала; колишуться поміж подушок дитячі голівоньки, і різномастими натовпами йдуть солдати шляхом, хлібами вповдовж дороги, баштанами, змівши з них доценту, як сарана, всі кавуни, дині, гарбузи, соняшники. Нема рот, батальйонів, полків, — усе перемішалось, переплуталось. Іде кожне де і як попало. Одні співають пісень, інші про щось сперечаються, кричать, матюкаються, ще інші залізли на вози й дрімотно хитають головами на всі боки.

Про небезпеку, про ворога ніхто не думає. І про командирів ніхто не думає. Якщо намагаються цей текучий потік хоч будь-як організувати, — командирів посилають ік такій матері і, закинувши на плечі гвинтівки, як дрюччя, прикладами вгору, розкурюють люльки або галасують поганих пісень — «це вам не старий прижим».

Кожух потопає в цьому потоці, що безустанно летиться, і, як стиснута пружина, розпирає груди: як насуне козачня, всі поляжуть під шаблями. Одна надія: гляне

смерть — і всі, як учора, дружно й слухняно стануть у лави, та чи не буде пізно? І йому хочеться, щоб швидше тривога.

А потік дико шумить, і йдуть у ньому ідуть демобілізовані з царської армії й мобілізовані Радянською владою; ідуть ті, що добровільно пішли до червоного війська, здебільшого дрібні ремісники — бондарі, слюсарі, лудильники, столяри, шевці, перукарі і найбільше рибалок. Все це іногородні, що перебиваються з хліба на квас, все це трудящий народ; для них прихід Радянської влади раптом відкрив крайчик над життям — одразу відчулося, що воно може бути й не таке собаче, як було. Найбільше ж, одначе, селян. Вони пішли із своїх господарств майже всі. Лишилися багатії — офіцерство й хазяйновиті козаки їх не чіпали.

Чудно дивуючи око, колишуться стрімкими підперезаними в черкесах фігурами, ідуть на добрих конях кубанські козаки — ні, не вороги, а революційні брати, козацька голова, здебільшого — фронтовики, у серця яких серед диму, вогню, тисячі смертей революція кинула невмирущу іскру.

Ескадрон за ескадроном, у волохатих папах із червоними стрічками. І гвинтівки за плечима, і сяють чорні із сріблом кинджали, шаблюки — струнко, улад серед текучого розтічу.

Махають головами добрі коні.

Битимуться з батьками й братами. Дома покинули все: хати, худобу, хатні пожитки — господарство зруйноване. Ідуть стрункі, жваві, червоніють банти, зав'язані милою рукою на папасі, і співають молодими, дужими голосами українських пісень.

Замиловано дивиться на них Кожух: «Добре, хлопці, на вас надія». Замиловано дивиться, а ще більше милується цією текучою у хмарах пилу обірваною, босою іногородньою ордою — він-бо кость од кості, плоть од плоті її.

І невідступно тягнеться за ним його життя довгою косою тінню, яке можна забути, але від якого не можна втекти. Звичайнісінька собі степова, трудова, голодна, неписьменна, темна-темна коса тинь. Мати ще молода, а сама з порізаним зморшками обличчям, як замучена шкапа — копиця дітвори на руках, за поділ чіпляються. Батько — споконвічний козацький наймит, жили витягнув: та хоч скільки бийся — однаково: ні кола ні двора.

Кожух із шести років — громадський підпасич. Степ, балки, вівці, лис, корови, хмари біжать, а низом біжать тіні — ось його наука.

Потім спритним умілим хлопчиком у станичного куркуля в крамниці,— потихеньку й грамоти вивчився; потім у солдати, війна, турецький фронт. Він чудовий кулеметник. У горах з кулеметною командою заліз у тил туркам, у долину,— турецький фронт пролягав по хребту; коли турецька дивізія, відступаючи, стала спускатися на нього, він пустив із кулемета, почав косити; люди, як трава,— рядами, і побігла на нього, паруючи, гаряча кров, і ніколи він раніш не думав, що людська кров може бігти по коліна,— але це була турецька кров і забувалась.

За його стаку дивовижну хоробрість послали до школи прапорщиків. Як тяжко було! Голова лопалась. Але він із бичакою завзятістю боров науку і... зрізався. Офіцери глузували з нього — офіцери-вихователі, офіцери-викладачі, юнкери: мужик захотів на офіцера! Яка сволота... мужик... тупа скотина! Ха-ха-ха... на офіцера!

Він їх ненавидів мовчки, зціпивши зуби, дивлячись спідлоба. Його повернули в полк як нездатного.

Знову шрапнелі, тисячі смертей, кров, стогін, і знову його кулемети (у нього дивне око) ріжуть, і лягає рядами людська трава. Серед неймовірного напруження, серед смертей, що літають навкруги голови, не думалося, в ім'я чого кров по коліна — цар, вітчизна, православна віра? Можливо, але ніби в тумані. А близько, виразно — вибитися в офіцери, вибитися серед стогону, крові, смертей, вибитися, як вибився він із підпасича на хлопчика в крамниці. І він — спокійно, з кам'яними щелепами в місцях, де шалено рвуться шрапнелі, як у себе в господарстві на сінокосі, і лягає кругом скошена трава.

Його вдруге посилають до школи прапорщиків — офіцерів-бо не вистачає, у боях завжди офіцерів не вистачає, а він фактично виконує обов'язки офіцера, іноді командуючи досить великими загонами, і ще не зазнав поразки. Адже для солдатів він свій, земляний, такий самий хлібороб, як і вони, і вони йдуть без вагання за ним, за ним незугарним, із кам'яними щелепами, ідуть в огонь і в воду. В ім'я чого? Царя, вітчизни, православної віри? Можливо. Але це — як у кривавому тумані, а біля — йти треба, йти неминуче: ззаду — розстріл, так веселіше йти за ним, за своїм, за незугарним за мужиком.

Як тяжко, до болю тяжко! Голова лопається! Куди тяжче вивчити десятковий дріб, ніж спокійно йти на смерть під кулеметним вогнем.

А офіцери глузують — офіцери, що назбиралися до школи треба їй не треба, а більше не треба, тил-бо завжди затишне місце їй завалений усіма, хто рятується від фронту, і для них створюються тисячі непотрібних тилових посад. Офіцери глузували: мужик, розтопира, брудна падлюка!.. Як глузували, як різали на відповідях, кінець кінцем цілком правильних,— поборов-таки.

І відіслали в полк через... нездатність.

Вогняні спалахи гармат, вибухи шрапнелей, бездушне татакання, криваво-вогненний ураган, «і смерть, і пекло зо всіх боків», а він, як дома,— хазяйновитий мужичок.

Хазяйновитий мужичок дуже впертий, як віл, на все наполягає кам'яною грудю; недарма — українець, і череп насунувся на самісінькі очі — маленькі, колючі очі.

За хазяйновитість серед смертельної роботи його втретє, втретє послають до школи.

А офіцери глузують: знову? Мужик... падлюка... розтопира!.. І... відсилають у полк — через нездатність.

Тоді із штабу роздратовано: випустити прапорщиком — на офіцерів великий збиток.

Хе-хе! На офіцерів великий збиток і в боях, і в бігах до тилу.

З презирством випустили прапорщиком. Прийшов у роту, а на плечах блищить,— добувся. І радісно, і не радісно.

Радісно: добувся-таки, добувся свого силою великою, нелюдським натиском. І не радісно: те, що блищало на плечах, одрізило від своїх, від близьких, від хліборобів, від солдатів,— від солдатів одрізило, а до офіцерів не наблизило — навкруги Кожуха замкнулося порожнє коло.

Офіцери голосно не говорили: «мужик», «падлюка», «розтопира», але на бівуаках, у їдальні, в наметах — скрізь, де збиралося два-три чоловіка в погонах, навкруги нього порожнє коло. Вони не говорили словами, але мовчки говорили очима, лицем, кожним рухом: «пахло», «мужик», «вонюча розтопира»...

Він ненавидів їх спокійно, камінно, але глибоко захищено. Ненавидів. І зневажав. І від цієї ненависті, і від свого відрізнення од солдатів затулявся холодною безбоязністю серед тисячі смертей.

І раптом усе похитнулось: і вірменські гори, і турецькі дивізії, і солдати, і генерали із здивовано-розгубленими обличчями, і вмовклі гармати, і березневі сніги на верхів'ях, ніби розколовся простір, і роззявило пашу невидано-

жахливе; невидане, але завжди таємно живе в тайниках, у глибині; не назване, але — як стало дійсним — просте, ясне, неминуче.

Приїхали люди, звичайні, з худими жовтими фабричними обличчями, і почали роздирати цю розколіну, щораз ширше і ширше розкриваючи її, забила відтіля споконвічна ненависть, споконвічне пригноблення, обурене споконвічне рабство.

Кожух уперше пошкодував, що на плечах блищить те, чого так твердо домагався: він опинився в одних лавах із ворогами робітників, із ворогами селян, із ворогами солдатів.

Як докотилися до нього Жовтневі дні, з огидою зірвав і закинув погони і, підхоплений нестримано бурхливим потоком військ, що вирушили додому, заховавшись у темному куточку, стараючись не виглядати, їхав у набитій тряскій теплушці. П'яні солдати вигукували пісень і полювали на офіцерів, що поховалися, — не доїхав би він, якби його помітили.

Як приїхав, усе лежало клаптями — увесь старий лад, відносини, а нове було каламутне й неясне. Козаки обнімалися з інгородніми, ловили офіцерів і чинили розправу.

Як зерна дріжджів, упали у веселе населення робітники, що приїхали з заводів, матроси, що присунули з затоплених кораблів, і Кубань революційно встала, як опара. В станіях, в хуторах, у селах — Радянська влада.

Кожух хоча словами не вмів сказати: «Класи, класова боротьба, класові відносини», — але глибоко почув це з уст робітників, схопив чуттям. І те, що наповнювало його кам'яною ненавистю — офіцерня, — тепер стало такою дрібницею перед цим чуттям незмірної класової боротьби; офіцерня — тільки мізерні лакузи поміщика й буржуя.

А сліди добутих колись із такими неймовірними зусиллями погонів палили плечі — хоч і вважали його за свого, але поглядали косо.

І так само кам'яно, з такою самою українською впертістю він порішив розпеченим залізом, своєю кров'ю, своїм життям випекти ці сліди і так послужити — ні, незмірно більше послужити бідняцькій громаді, що від неї кость од кості він був.

А тут якраз підійшло. Голота викорінювала буржуїв. А тому, що під це підходили всі, у кого була зайва пара штанів, то хлопці ходили по дворах, розбивали у всіх

скрині, виймали й ділили, надіваючи тут же на себе, бо треба, значить, усіх зрівняти.

Зазирали й до Кожуха, як не було його дома, вибрали одіж, яка була, і, приїхавши, Кожух, як був — у порваній гімнастерці, у старому, обвислому солом'яному брилі, в шкарбанах, так і лишився, а жінка його — в одній спідниці. Махнув Кожух рукою, увесь переповнений одним чуттям, однією упертою думкою.

Почали рівняти хлопці й козаків, а як дійшли до зрівняння землі — закипіла вся Кубань і змела Радянську владу.

І Кожух їде тепер серед скрипіння, розмов, шуму, кінського форкання й безмежних хмар пилу.

VIII

На останній станції перед горами вавілонське стовпоторіння: гам, крик, плач, матюки, розрізнені військові частини, поодинокі групи солдатів, а за станцією постріли, крики, метушня. Час од часу бухають гармати.

Тут і Кожух із своєю колоною і з своїми біженцями. Надійшов і Смолокуров із своєю колоною й біженцями. Щораз надходять і інші загони — ішли звідусіль, тікаючи від козаків. І на цьому останньому клаптику збилися десятки тисяч приречених людей — кадети й козаки нікого не помилують, ні старого, ні малого, — всі поляжуть під шаблями, під кулеметами або повиснуть на деревах чи загинуть у глибоких бурчаках, живцем закидані землею й камінням.

І в розпачі вже розглядається не раз повторюване: «Зрадили!.. пропили нас командири!» І, як дужче почали з гармат стріляти, раптом спалахнуло:

— Рятуй себе хто як може!.. Розбігайтеся, хлоп'ята!

Хлопці з Кожухової колони с'як-так стримували козаків і паніку, але — відчувалося — ненадовго.

Командири щохвилини радилися, але так... переливаючи переливки, і ніхто не знав, що станеться в наступну хвилину.

Кожух заявив:

— Єдиний порятунок — перейти гори й берегом моря йти якнайшвидшим маршем в обхід, щоб з'єднатися з нашими головними силами. Я зараз же виступаю.

— Як наважишся виступити, відкрию по тобі вогонь, — сказав Смолокуров, велетень із чорною розложистою боро-

дою, сліпуче блискаючи зубами,— треба чесно оборонятися, а не тікати.

За півгодини Кожухова колона виступила — ніхто не насмілювався її затримати. І, як тільки виступила — десятки тисяч солдатів, біженців, возів і скотини в паніці посунуло слідком, протискуючись, забиваючи шосе, стараючись ви-передити одне одного, скинути в рів тих, що заважали.

І полізла в гори безмежна жива гадюка.

IX

Ішли ввесь день, ішли всю ніч. На світанку, не випрягаючи, спинилися, вкривши багато верст шосе. Над перевалом зовсім близько грали великі зірки. Невгомонно бряжчала в ущелині балакуча вода. Скрізь мла й мовчанка, ніби ні гір, ні гаїв, ні урвищ. Тільки коні звучно жують. Не встигли очей звести — почали гаснути зірки, замаячили далекі лісисті одроги, в ущелинах посунули молочні тумани. Знову заврушилися, і полізло на десятки верст шосе.

Із-за далеких кряжів сліпуче пирснуло, впливаючи, сонце й довгасто погнало по горах блакитні тіні. Голова колони добралася на перевал. Добралася на перевал — і охнуло в кожного: незмірним проваллям обривається хребет, і, як фіктивний натяк, неясно біліє внизу місто. А від міста, дивуючи несподіванкою, неосяжною блакитною стіною встає море, такою невидано величезною стіною, що від її блакитної густоти поголубіли у всіх очі.

— О, бач, море.

— А чого ж воно стіною стоїть?

— Це доведеться перелазити через стіну.

— А чому, як на березі стоїш, воно лежить рівно геть аж до краю?

— Хіба ж не чув, як Мойсей виводив євреїв із єгипетської неволі, от як ми тепер: море встало стіною — і вони пройшли, як по сухому?

— А нам, мабуть, загородило, не пускає.

— Та це через Гараську, в нього нові чоботи, так щоб не рзмочило.

— Треба попа, він одразу все змикитить.

— Поклади його, патлатого, собі в штани...

Жвавіше йдуть під узвіз, веселіше махають руками, гамір, сміх розлягається рядами, щораз нижче спускається колона, і ніхто й не думає про чорний велетенський прас,

що, зловісно нерухомий, понуро димить, калічить блакитне обличчя бухти — німецький панцирник. Навкруги нього тоненькими рисочками — турецькі міноносці, і від них теж чорні димки.

А з-за кряжу висуваються щораз нові й нові лави веселих солдатів, і всіх однаково дивує густа блакитна стіна до неба, і голубіють очі, і збуджено махають руками, ідучи розмашним схилом по білому покрученому шосе.

А там і обози. Трухають коні з насунутими на вуха хомутами. Граціозно підтюпцем біжать корови. З виском мчить на дрюччях діввора. Похапливо поспішають дорослі, надержуючи вози, щоб не накочувалися. І всі разом щохвилини петляють по закрутках праворуч-ліворуч, весело поспішають назустріч незнаній долі.

Ззаду встав хребет перевалу, заступив півнеба.

Спустившись і довжелезною гадюкою обігнувши місто між бухтою й цементними заводами, голова далеко втягнулась у вузьку смугу. З одного боку аж до берега присунулись кам'яні лисі гори, з другого — серце охнуло: такою блакитноюкою ніжністю пустирем ліг морський простір.

Ні димочка, ні білого вітрила. Тільки суспіль такі кружева без кінця й краю прозора випливають і зникають на вогких скелях. І в бездонному мовчанні, тільки серце чує, звучить первісна пісня.

— Бач, море знову лягло.

— А ти думав, воно так стіною і стоятиме? То з гори воно видавало. А то як же ж би їздити ним?

— Ей, Гараську, тепер пропащі твої чоботи: навскрізь промокнуть, як побредеш через море.

А Гараську весело йде під гвинтівкою босий.

Дружний сміх розлягається в лавах, і задні, нічого не чувши, не знавши, в чому річ, весело регочуть.

А похмурий голос:

— Все одно, нам теперичка нікуди вивернутися: відсіть вода, відтіть гори, а ззаду козаки. І рад звернути, та нікуди. При вперед, більше нічого.

Голова простяглася далеко вузьким берегом, сховалася за морською кривиною, середина безкрайньо охоплювала місто, а хвіст іще весело повивався по шосе, що спускалося білими кривинами з кряжа.

Німецький комендант з панцирника помітив несподіваний рух у чужому, але під його кайзерівськими гарматами місті, а це вже безладдя: наказав, щоб невідомі люди, обози, солдати, діти, жінки — все оце, що похапливо йшло

повз місто, щоб негайно спинилося і щоб віддали зброю, запаси, фураж, хліб і чекали на дальші розпорядження.

Але пильна сіра гадюка так само, поспішаючи, лізла далі й далі; так само, поспішаючи, ступою трюхали заклопотані корови, ухопившись за вози, шмигаючи ноженятами, сипала дітвора; дорослі мовчки стьобали коней, що аж витягалися від натуги, і від лав уставав густий, розлогий, дружний гук, лягаючи луною в глибині, і клубками вставала сліпучо-біла курява.

У цей безмежний потік із тріском, з матюками просолених морськими вітрами голосів, ламаючи чужі осі й колеса, почав уливатися з міста другий потік навантажених возів. На цих безкрайніх возах манячили кряжисті, щільно збиті, проспиртовані постаті матросів; синіли на білих матросках викотисті коміри, маяли на круглих шапочках чорножовт — смугами — стрічечки. Понад тисячу возів, бричок, дροжок, фаєтонів, колясок улилося в обози, що пролазили повз місто, а на них фарбовані жінки й тисяч із п'ять матросів, які лаються справжніми солоними матюками.

Німецький комендант почекав і не дочекався, щоб спинилися.

Тоді раптом, розірвавши голубий спокій, охнуло з панцирника й пішло ламатися й гуркотіти в горах, ущелинах, ніби падали величезні уламки скель. А за секунду луною відгукнулося в тридцятому царстві за нерухомо-далекою блакиттю.

Над повзучою гадюкою загадково й м'яко з'явився білий клубочок, лопнув, тяжко тріснувши, і поволі почав розтавати за вітром.

Гнідий кінь, що видавався вночі вороним, несподівано став дибки і з розмаху гепнувся, ламаючи голоблі. Чоловік з двадцять кинулося до нього, ухопило хто за гриву, хто за хвіст, за ноги, за вуха, за чубок, вмить стягли із шосе в рівчак, перекинули туди ж і воза, а обозне громаддя, і на хвилину не спинившись, на всю широчінь шосе, віз у віз, невпинно йшло вперед. Горпина й Анка, плачучи, вихопили що попалося під руку з перекинутого воза, розтикали по чужих і пішли пішки, а старий похапливо зрізав тремтячими руками наритники й стягав хомута з мертвої коняки.

Удруге з панцирника сліпуче блиснуло величезним язиком, знову гуркнуло в місті, розляглося в горах, за секунду глухо відгукнулося за морською гладінню: знову з'явився в блискучій блакитній височині нижній клубочок,

у різних місцях із стогоном попадали люди, а на возі на руках у чорнобривій молодиці дитина, що похапливо ссала грудь, обм'якла, відпали рученьки і губоньки, холонучи, розкрилися, випустивши сосок.

Вона закричала диким, звірячим голосом. До неї кинулись, вона не давалася, злісно вириваючись і пхаючи в холодний ротик грудь, із якої білими каплями спадало молоко. Маленьке личко з напівзведеними очима згасло, налившись жовтизною.

А гадюка повзла й повзла, обгинаючи місто. Високо на перевалі аж під сонцем заманячили люди, коні. Вони були такі манісінькі, що ледве видно — менші за нігтик. Щось робили, несамовито вовтузились біля коней і потім раптом завмерли.

І в ту саму мить там охнуло раз за разом чотири рази й пішло ламатися й перегукуватися в горах, а внизу по боках шосе в різних місцях у повітрі почали з'являтися білі клубочки й лопатися спочатку високо, потім нижче та й нижче, щораз ближче до шосе, і то тут, то там почали падати із стогоном люди, коні, корови. Людей, не слухаючи їхнього стогону, швидко клали на вози, коней і скотину стягали в бік, і гадюка повзла й повзла, не розсуваючись, віз у віз.

Кайзерівський комендант образився. Жінок, дітей він міг розстрілювати — цього вимагав порядок, але інші цього не сміли робити без його, комендантового, дозволу. Довжелезний хобот гармати на панцирнику піднявся й охнув величезним язиком. Високо над блакитною безоднею, над горами, над обозом полетіло, похапливо зникаючи: кли-кли-кли... і гуркнуло там, біля перевалу, де були манісінькі, як нігтик, люди, коні, гармати. Люди там знову заметушилися. Чотиригарматна батарея раз по раз почала посилати комендантові, і вже над «Гебенем» почали з'являтися в голубому повітрі білі клубочки. «Гебен» сердито вмовк. Із труби його густо повалили величезні чорні клуби. Сердито рушив, помалу вийшов із блакитної бухти в густу далечінь моря, обернувся і ... вибухом здригнуло море й небо. Морська блакить померкла. Під ногами з неймовірною силою здригнулося; боляче відгукнулося в грудях, у мозку; в будинках відчинилися вікна, двері, і всі на хвилину поглухли.

Біля перевалу підіймалося чорне непроглядне громаддя, траурно-зеленасте, поволі беручись клубками, і в отруйній парі його купки козаків, що врятувалися, шалено били ба-

тогами коней; а коні смертельно рвалися кар'єром на гору з двома врятованими гарматами й за хвилину зникли за гребенем. І стояло довго зеленасто-траурне громаддя, по-волі-поволі розпливаючись.

Від нелюдського здвигу розсілася земля, розчинилися могили: по всіх вулицях з'явилися мерці. Воскові, з чорно-запалими ямами замість очей, у рваному смердючому одязі вони сунулися, лізли, шкандибали, і всі в одному напрямі — до шосе. Одні мовчки, зосереджено, не спускаючи очей, боляче пересували ноги, інші розмашисто перекидали за милицями безноге тіло, випереджаючи тих, що йдуть, ще інші бігли, кричачи незрозумілими, хриплими, обривистими голосами.

І тонісінько, як підстрілена птиця, десь лунало:

— Пи-ить... п-ить... пи-ить... — тонко, як поранена птиця над сухою голодною лукою.

Зовсім молоденький у рваній білизні, що крізь неї жовтіє тіло, байдужно пересуває мертві ноги, дивлячись і не бачачи перед собою гарячковими очима:

— Пи-и-ть... пи-и-ть...

Сестра з хлоп'ячою, наголо обстриженою головою робітниці, з полинялим хрестом на драному рукаві, боса біжить за ним:

— Стій, Митю... куди ти... зараз дам води, чаю, стій же... ходітьте назад... не звірі ж вони...

— Пи-и-ть... пи-и-ть...

В обивательських будинках похапливо зачинаються вікна, двері. З горищ, із-за парканів, стріляють у спину. А з лазаретів, із шпиталів, із приватних будинків вилазять та й вилазять, висуваються з вікон, падають із горішніх поверхів і плентаються й плазують за обозами.

Ось і цементні заводи й шосе... А по шосе чимдуж проходять корови, коні, собаки, люди, вози, гарби; щораз далі лізе гадючий хвіст.

Безногі, безрукі, з розбитими, брудно обмотаними щелепами, з накрученими з кривавих ганчірок чалмами на головах, із забинтованими животами поспішають, не спускаючи гарячкових очей із шосе, а вози все йдуть та йдуть, і в людей, що йдуть біля возів, обличчя замкнуті, похмурі, дивляться тільки перед собою. І квилить невгомоне, благаюче:

— Браття!.. браття!.. товариші!..

Летять звідусіль то хриплі, то обривисті голоси, то пронизливо-дзвінко чути аж біля гір:

— Товариші, я не тифозний, я не тифозний, я поранений, товариші...

— І я не тифозний... товариші...

— І я не тифозний...

— І я..

— І я..

Щораз далі лізуть вози.

Один ухопився за навантажену вщерть добром і дітьми гарбу і, держачись обома руками, плигає на одній нозі. Сивоусий господар гарби з чорним, наче вичиненим од сонця й вітру обличчям нахилиється, хапає його за єдину ногу і всовує в гарбу на голови дівтори, що несамовито заверещала...

— Тю на тебе! Схаменися, дітей передувив, — кричить жінка із збитою хусткою.

У безногого обличчя найщасливішої на світі людини. А вповодж шосе ідуть та й ідуть, спотикаючись, падають, встають або лишаються біліти нерухомо обік шляху.

— Рідні мої, та всіх би забрали, якби можна, та куди ж? Скільки своїх поранили, а їсти нічого, загинете ви з нами... і шкода вас... — Жінки сякаються і втирають сльози, що вперто набігають.

Величезний на зріст солдат із похмурим обличчям і одною ногою, зосереджено дивлячись перед собою, далеко закидає вперед костури, потім дуже тіло, не відпочиваючи, широко міряє шосе і примовляє:

— Матть вашу так і так... так вас розтак!..

А обоз іде та й іде. Останні колеса вже далеко здіймають куряву, і ледве долітає стукання залізних осей. Місто, бухта — ззаду. Лише пустельне шосе, а ним, далеко розтягнувшись, помалу рухаються за обозом, що вже геть заховався, воскові мерці. Потроху безсило спиняються, сідають і лягають обік шляху. І всі однаково звертають померклі очі в той бік, де сховався останній віз. Тихо сідає пил у червоному заході сонця.

А високий безногий солдат і далі так само перекидає костурами дуже тіло на безлюдному шосе й мимрить:

— Матть вашу так!! Кров за вас проливали... Так вас і так!..

З протилежного боку в місто входять козаки.

Тягнеться стомлена ніч, і, не спиняючи й на хвилиночку гучного невгомного руху, ллється чорний людський потік.

Уже знесилено меркнуть зорі. Манячать руді, пустельно-спалені гори, водорії, ущелини.

Світліє й світліє небо. Неспоглядно відкривається невпинно мінливе море — то ніжно-фіалкове або димчасто-біляве, то підведене блакиттю неба, що потонула в ньому.

Верхів'я гір освітлилися. Освітлися, незліченно колихаючись, темні багнети.

На скелистих кручах, що насунулися аж на самісіньке шосе, — виноградники; біліють дачі, порожні вілли. Де-неде там стоять люди з заступами, з кирками, в солом'яних саморобних брилях, стоять, дивляться: мимо без краю, махаючи руками, ідуть солдати, і незліченно-гостро колишуться багнети.

Хто вони? Відкіля вони? Куди так, не спиняючись, ідуть, махаючи стомленими руками? Жовті, як вичинена шкіра, обличчя. Закурені, обідрані. Чорні кружалки навколо очей. Скриплять вози, глухо стукають стомлені копита. Виглядають із возів діти. Мабуть, без відпочинку, і коні похилили голови.

Знову підкидають землю заступи. Яке їм діло!.. Та коли від втоми розгинають спини, по шосе, слухняно звиваючись вигинами берега, ідуть та й ідуть, і незліченно колишуться багнети.

А вже сонце вище гір, і земля наливається спекою, і на сяйво морське дивитися не можна. Годину, дві, п'ять ідуть та й ідуть. Люди почали хитатися, коні ставати.

— Чи він із глузду з'їхав, цей Кожух?

Знімаються матюки.

Кожухові сповістили, що від його колони відірвалися ті дві колони, що приєдналися від Смолокурова, із своїми обозами й заночували в селі по дорозі, і тепер між ними верст на десять вільне шосе. Він звужив маленькі оченята, ніби ховаючи не до речі глузливі вогники, і нічого не сказав. І йшли та й ішли.

— Він нас заморить, — глухо почало зринати по колоні.

— А чого жене: відтіть море, відсіть гори, хто нас зачепить? А так і без козаків всі з натуги загинемо. Он уже п'ять коней кинули — не йдуть, і люди лягають по узбіччю.

— Чого ви дивитесь на нього! — кричать матроси, обвішані револьверами, бомбами, кулеметними стрічками, обходячи вози, влазячи в ряди, що невпинно йдуть та й ідуть, — не бачите, своє гне. Чи він не був офіцером? Золотопогонник і є. Ось побачите: заведе він вас. Кусатимете лікті, та пізно.

Коли сонце зробило тіні дуже короткими, спинилися на чверть години, напоїли коней, напилися змокрілі від поту люди та й знову рушили розпеченим шосе, тяжко пересуваючи свинцеві ноги, і струмувало палоче повітря. Нестерпно-сліпуче виблискує море. І всі йдуть, і глухе нарікання вже виразно й грізно розбиває лави. Деякі команди рот і батальйонів заявили Кожухові, що виділяють свої частини на зупинку й підуть самостійно.

Кожух потемнів, нічого не відповівши. Колона йде та й іде.

Вночі спинилися. В темряві на десятки верст уподовж шосе заблищали вогнища. Рубали, криве, низькоросле, сухе, чіпке держи-дерево, — в цій пустелі немає лісів, — розтягали огорожу в дачах, виламували рами, витягали меблі, падали. Над огником кипіли казанки з варевом.

Здавалося, від нелюдської втоми всі мусять упасти крижем і спати, як побиті. Але освітлена вогнищами темрява червоно ворушилася, була дивно бадьора. Чути було розмови, сміх, звуки гармонії. Солдати жартували, штовхали один одного на вогонь. Ішли до обозу — жартували з дівчатами. В казанках кипіла каша. Полум'я великих вогнищ лизало чорні ротні казани. Де-не-де диміли військові кухні.

Цей безмежний табір, схоже на те, осівся надовго.

XI

Ніч, доки йшли з усіма, була єдина. А як тільки спинилися, розпалася на клаптики, і кожен клаптик жив по своєму.

Біля невеличкого вогника з почепленим над ним казанком, який разом з іншими речами і провізією встигли вихопити з покинутого воза, сиділа навпочіпки розпатлана, схожа при червонсму світлі на відьму баба Горпина. Поруч на простеленому по землі сукняному архалуці, укутавши обличчя крайком, хоч і тепла була ніч, спав старий. Баба, сидячи біля вогню, голосила:

— Як нема ні миски, ні ложки... І діжечка лишилася; кому вона дістанеться. Така славна та міцна, кленова. Чи буде в нас коняка, як той Гнідко? Такий бігучий — батога ніколи не просив. Старий, іди вечеряти.

З-під свити хрипло:

— Не хочу.

— Та що ж ти робиш? Не їсти — занедужаєш, що ж тебе, на руках нести тоді!

Старий мовчки лежить на землі з укутаним у темряві обличчям.

Недалеко біля воза на шосе струнко біліє в темряві дівоча постать. І дівочий голос:

— Та лишенько моє, та серденько, та віддай же. Не можна ж так...

Жінки, що невиразно білють навкруги воза, в кілька голосів:

— Та віддай же, треба поховати ангельську душу. Господь її прийме.

Мовчки стоять чоловіки.

А жінки:

— Цицьки набрякли — і увігнути не можна.

Сунуть руки й пробують опуклі груди, що ніяк не вгинаються під пальцем. Простоволоса голова з блискучими в темряві, як у кішки, очима схиляється над груддю, що випнуто біліє з розірваної сорочки, і звиклі пальці, перехвативши пиптик, ніжно вкладають у нерухомо відкритий ротик.

— Як камінь.

— Та вже смердить — не можна стояти.

Чоловічі голоси:

— Та що з нею говорити — забрати, та й квит.

— Зараза. Як же ж так можна. Треба поховати.

І два чоловіки, здорові, дужі, беруть дитину, розтуляючи материні руки. Темряву прорізує несамовито-звірний вереск — чути біля вогнищ, що простяглися ланцюжком уподовж шосе; пролунало над неспокійно незримим морем, і в пустельних почули горах, якщо хто там заховався. Віз скрипить і хитається від оскраженілої боротьби.

— Куса-атися!..

— Та хай їй чорт — усі зуби в руку загнала.

Чоловіки відходять. Знову засмучені стоять жінки. Потроху розходяться. Підходять інші. Мацають набрякли груди.

— І вона помре — спеклося молоко.

А на возі все сидить розхристана, щохвилини повертає на всі боки простоволосу голову, сторожко блищить сухим звіриним оком, кожну мить ладна скажено оборонятися. Час од часу ніжно годує груддю закаменілий ротик.

Дрижать огні, далеко зникаючи в темряві.

— Та серденько, та віддай же його, віддай, бо він мертвий. А ми поховаємо, а ти поплач. Чого ти не плачеш?

Дівчина пригортає до грудей цю розпатлану відьмину голову з блискучими в темряві вовчими очима. А та говорить, заклопотано відпихаючи, говорить хрипким голосом:

— Тихесенько! Анко, шш... він спить, не буди його. От усю ніч спить, а на ранок гулятиме, чекає Степана. Як Степан прийде, зараз почне пухирі пускати та розкарячить ноги, гулюшки пускає. Ой, така хороша дитина та тямуща, така розумна!..

І вона тихесенько сміється милим стриманим сміхом.

— Тссс...

— Анко!.. Анко!..— долітає від огню.— Чому ж ти не йдеш вечеряти?.. Старий не йде, і ти побігла... От коза гостроока... Усе сухарем узялося.

Жінки приходять та й приходять, помацають, пожуряться й ідуть або стоять, підперши підборіддя й піддержуючи лікоть, дивляться. Похмуро палять люльки чоловіки, червонясто освітлюючи на мить зарослі обличчя.

— Треба по Степана посилати, а то він зогніє в неї на руках, черви заведуться.

— Та вже ж послали.

— Микитка кривий побіг.

XII

Ці вогні особливі. І гомін особливий, і сміх, і жіноче грайливе вищання, і густі матюки, і брязкіт пляшок. А то раптом ударить одразу кілька мандолін, гітар, балалайок — цілий оркестр забренить струнно-пружинисто, зовсім не схоже на темряву, на рядок огнів у темряві. Нерухомі чорні гори; незриме море мовчазне, щоб не заважати своїм громаддам.

І люди — особливі, великі, широкоплечі, з впевненими руками. Як потрапляють у червоно-тремтливе коло вогнища, — відгодовані, бронзові, в штанах кльош, що чорно металються круг ніг, у білих матросках з низько відкритою бронзовою шиєю і грудьми, і на спині з круглих ша-

почок гойдаються стрічечки. Жодного слова, жодного руху без матюка.

Жінки, вихоплені з темряви мерехтливим одсвітом вогнища, шмигають крикливими плямами. Сміх, виск — захохані жартують. Підсмикавши квітчасті спідниці, навпочіпки готують на вогні страву, співаючи підозріло хриплими голосами, а на скатертинах, що чотирикутно біліють на землі, коробки з ікрою, сардини, шемає, пляшки вина, варення, пиріжки, пундики, цукерки, мед. Цей табір далеко простягається в темряві гомоном, брязканням, гучним сміхом, лайкою, перегукуванням, несподівано ладними струнно-дзвінкими звуками мандолін і балалайок. Або раптом дужо заповнить темряву п'яний, але зіспіваний дружний хор, та й обірвуть: ось бачите, мовляв, нас? Усе можемо. І знову те саме — брязкіт, сміх, гомін, виск, жартівливі, люблячи, матюки.

— Товариші!

— Єсть.

— Віддавай кінці.

— Грай, розтак вашого батька, прадіда до сьомого коліна!..

— Ой, Камбуз! Браслетку обірвав... та ну тебе!.. браслетку загу...

Голос увірвався.

— Товариші, на якому ми тут основанні? Алі офіцерські часи вертаються. Чому Кожух розпоряджається? Хто його в генерали призначав? Товариші, це — експлуатація трудового народу. Вороги й експлуататори...

— Бий їх, так-розтак...

І дружно, і влад:

Смі-ло у но-гу руша-айте...
Ду-ушу гар-ту-уйте в бор-ні-і!..

XIII

Він сидить, освітлений вогнищем, обхопивши коліна, і нерухомий. Із темряви за спиною висунулась у червоно освітлене коло кінська голова. М'які губи похапливо підбирають покинуте на землю сіно; звучно жує; велике чорне око виблискує розумно й уважно фіалковим відблиском.

— Та так,— говорять він, так само задумливо охоплюючи коліна, не кліпаючи, дивиться в цей ворухливий огонь, розказує,— пригнали півтори тисячі матросів,

зібрали всіх, кого захопили. Та й вони дурні: ми на воді, наше діло морське, нас не зачеплять. А їх пригнали, поставили та й кажуть: «Копайте». А навкруги кулемети, дві гармати, козаки з рушницями. Ну, ці небораки копають, кидають заступами. Молоді всі, здорові. На горбі народу зібралось чимало. Жінки плачуть. Охвицери ходять з левольверами. Котрі нешвидко заступами кидають, стріляють їм у животи, щоб довго мучилися. Ці копають собі, а котрі з кулями в животі, лаять у крові всі, стогнуть. Народ зітхає. Охвицери: «Мовчать, ви, сучі діти!»

Він розказує це, а всі мовчки прислухаються до того, чого він не розказує, але що всі відкілясь знають.

Стоять навкруги червоно освітлені, без шапок, спираючись на багнети; інші лежать на животі, слухають, і з темряви виступають волохаті уважні голови, підперті кулаками. Старі — уткнувши бороди. І жінки білють зажурившись. А як огонь завмирає — сидить тільки один, обхопивши коліна; кінська голова на хвилину схиляється за спиною, підніметься й звучно жує, чорно блищить, слухаючи, розумне око. І здається: крім одного — нікого, безмежна темрява. І перед очима: степ, вітряки, і степом вороний стелється, кар'єром доскакав і шльопнув, як мішок, криваво порубаний. А за ним другий, зіскочив, вухом до грудей: «Синку мій... синку...»

Хтось підкине на тліюче вугілля криве, сухе, чіпке держи-дерево. Затріщить, спалахне, відсуне темряву, — і знову стоять, спираючись на багнети; уткнулися в бороду старі; жінки зажурилися; освітлені манячать підперті кулаками уважні голови.

— Дуже дівчину мучили, ой, як мордували. Козаків ціла сотня... один по одному знущалися з неї, так і померла під ними. Сестрою в наших у шпиталі була, стрижена, як хлопець, боса завжди бігала, робітниця з заводу; ластата та жвава така. Не схотіла тікати від поранених: нікому доглядати, нікому води подати. У тифу багато лежало. Всіх порубали — тисяч із двадцять. З другого поверху кидали на брук. Охвицери, козаки з шаблями по всьому місті шукали, всіх до одного вирізали. Кров'ю залило все місто.

І вже немає зоряної ночі, немає чорних гір, а лунає: «Товариші!.. товариші!.. я — не тифозний, я — поранений!..» — незгасно стоїть перед очима.

Знову тьма, і над тьмою зорі, і він спокійно розпо-

відає, і всі знову відчувають те, про що мовчить: дванадцятилітньому синові прикладом розбили голову; стару матір закатували батогами; жінку гвалтували скільки хотіли, потім підтягли петлею на колодезного журавля, а двоє маленьких невідомо куди пропали,— мовчить, але всі це відкілясь знають.

У дивовижному зв'язку стоїть велике мовчання в таємничій чорноті гір, у запнутому темрявою морському просторі — ні звуку, ні вогника.

Блимає червоний відсвіт, коливаючи звужене коло темряви. Сидить освітлений чоловік, обхопивши коліна. Звучно жує коняка.

Та раптом засміявся молодий, що спирався на багнет, і білі зуби рожево заблищали на безвусому обличчі:

— У нашій станиці, як прийшли з фронту козаки, зараз похватали своїх охвицерів та й гайда в город, до моря. А в городі вивели на пристань, прив'язали каменюки до шиї та й почали спихати біля пристані в море. От булькнуть у воду, та все нижче, нижче, все чисто видно — вода си-иня та чиста, як сльоза, їй-бо. Я там був. До-овго йдуть до дна та все руками, ногами дриг-дриг, дриг-дриг, як раки хвостом.

Він знову засміявся, показав білі, ледве підведені червоним зуби. Перед вогнищем сидів чоловік, обхопивши коліна. Стояла, червоно блимаючи, темрява, а в темряві щораз більшав і слухав натовп.

— А як до дна дійдуть — аж у корчах зчепляться один з одним та й замруть клубком. Все чисто видко, — от дивно.

Прислухалися: далеко-далеко, і м'яко, і кажучи про щось серцеві, пливли ладні струнні звуки.

— Матросня! — сказав хтось.

— А в нашій станиці козаки охвицерів у мішок ховали. Сховають у мішок, зав'яжуть та й гайда в море.

— Як же ж то можна людей у мішках топить... — сумно промовив завітрений степовий голос, помовчав — і не видко хто, потім невесело сказав: — мішків де тепер дістанеш — нема, а без мішків у господарстві хоч плач, — в Росії не везуть.

Знову мовчанка. Можливо, тому, що сидить перед вогнищем чоловік, нерухомо обхопивши коліна.

— У Росії совіцька влада.

— У Москві-і!

— Та де мужик — там і влада.

— А до нас робітники приїжджали, волю привезли, Рад наробили по станицях, землю казали відбирати.

— Совість привезли, а буржуїв геть.

— Та хіба ж не мужик зробив робітника. Бач скільки наших на цементному працює, а в маслоробні, на машинному, та скрізь по містах на заводах.

Відкілясь ледве долітало:

— Ой мамо...

Потім дитина заплакала. Жіночий голос уласкавлював. Мабуть, на шосе в невиразно чорніючих возах.

Чоловік розняв коліна, встав, так само червонясто освітлений з одного боку, смикнув за холку кінську голову, що нагнулася була, загнуждав, позбирав із землі в приторочений мішок рештки сіна, закинув на плечі гвинтівку, скакнув у сідло й одразу потонув. Довго, зникаючи й утихаючи, цокали копита й теж згасли.

І знову ввижалось: ніби нема темряви, а безмежно степ і вітряки, і від вітряків лягло тупотіння, і тіні косо й довгасто погналися, а навздогін: «Куди?! Чи з глузду з'їхав?.. Назад!..» — «Та в нього сім'я там, а тут син лежить...»

— Ей, друга рота!..

Одразу знову темрява, і далеким ланцюжком горять вогні.

— Поїхав до Кожуха доповідати — все чисто в козаків знає.

— Ой, скільки він їх порізав — і дітей, і жінок!

— Та в нього ж усе козацьке — і черкеска, і газирі, і папаха. Козаки за свого вважають. «Якого полку?» — «Такого-то», — і йде далі; жінка попадеться — шаблюкою голову знесе, мала дитина — кинджалом ткне. Де місце припаде — з-за скирти або з-за рогу козака з гвинтівки повалить. Все чисто в них знає, які є частини військові, де, скільки — все Кожухові розповідає.

— Діти чим провинилися неспислені, — зітхнула жінка, гірко спираючись на долоню й підтримуючи лікоть.

— Ей, друга рота, чи вам вуха позакладало?..

Которі лежали, устали, не поспішаючи, потягнулися, позіхнули й пішли Зорі над горою висипали нові. Біля казанів розсілися на землі, почали їсти вариво.

Поквапливо дістають ложками з ротного казана, обпикаються, а кожен поспішає, щоб не відстати від інших. У роті все зварилося, клапті на язиці і з піднебіння звисають, і горло обпечене, боляче ковтати, і поспішає, по-

квапливо заринаючи в паруючий казан. Та раптом хап з ложки — м'ясо піймав і в кишеню, потім з'їсть, і знову поквапливо заринає під заздрісні скоса погляди заринаючих ложками солдатів.

XIV

Навіть у темряві відчувалося — ішли натовпом, буйним, гучним, і невиразно білили. І говір ішов з ними, збуджений, не то обвітрених, не то похмільних голосів, пересипаний з неймовірними викрутасами лайкою. Ті, що носили ложками з казанків, на хвилину обернули голови:

— Матросня.

— Угомону на них немає.

Підійшли, і враз добірно посипалося:

— Розперетак вас!.. Сидите тут — кашу жерете, а що революція гине, вам байдуже.. Сволота!.. Буржуї!..

— Чого ви лаєтесь!.. брехуни!..

На них косо дивляться, але вони з ніг до голови обвішані револьверами, кулеметними стрічками, бомбами.

— Куди вас веде Кожух?!.. подумали?.. Ми революцію здійсмили... Он увесь флот на дно пустили, не подивилися на Москву. Більшовики там шури-мури з Вільгельмом завели, а ми ніколи не дамо на поталу інтересів народних. Як інтереси народу знехтував — на місці! Хто такий Кожух? Офіцер. А ви — барани. Ідете, уткнувшись лобами. Ех, безрогі!..

Із-за вогнища, на якому чорнів ротний казан, голос:

— Та ви із шкурами до нас пристали. Цілий бардак везете!

— А вам чаво?!.. Заздрісно... Не сунь носа в чужі двері: одтяпають. Ми своє життя заслужили. Хто здійсмав революцію? Матроси. Кого цар розстрілював, топив, прив'язував до канатів? Матросів. Хто з-за кордону привозив літературу? Матроси. Хто бив буржуїв і поїв? Матроси. Ви очі тільки-но розплющуєте, а матроси кров свою проливали в боротьбі. А як ми свою революційну кров лили — ви ж нас катували царськими багнетами. Сволота! Куди ви годящі, туди вас розтуди!!!

Кілька солдатів, поклавши дерев'яні ложки, взяли гвинтівки, встали, і темрява одразу налилася, а вогнища десь провалилися:

— Хлопці, бери їх!!

Гвинтівки взято до бою.

Матроси вийняли револьвери, другою рукою поквапливо одчіплювали бомби.

Сивоусий українець, що пробув усю імперіалістичну війну на Західному фронті, що безстрашністю й розсудливістю вислужився на унтера, що на початку революції повбивав у своїй роті офіцерів, забрав губами гарячу кашу, постукав ложкою, обтрушуючи об край казанка, вивер вуса:

— Як півні: ко-ко-ко-ко! Чому ж ви не кукурікаєте? Навкруги засміялися.

— Та що ж вони глумляться! — сердито обернулися до сивоусого хлопці.

Одразу стало видно вогнища далеко понад шляхом.

Матроси засовували револьвери в кобури, причіплювали бомби.

— Та нам начхати на вас, так вас розтак!..

І пішли такою самою гучною збудораженою ватагою, ледве біліючи в темряві, потім потонули, і простягався рядочок огнів.

Пішли, але щось од них лишилося.

— Бочонків із вином у них дуже багато.

— У козаків награбували.

— Як награбували? За все платили.

— Та в них грошей — хоч купайся.

— Всі кораблі обібрали.

— Та що ж, пропадати грошам треба, як кораблі потонули? Кому від цього прибуток?

— До нас у станицю як прийшли, зараз буржуазів усіх чисто під самий під корінь та й бідноті роздали, а буржуазів розігнали, кого пристрелили, кого на дерево почепили.

— У нас піп, — поспішаючи, щоб не перебили, відгукнувся веселий голос, — тільки він з паперті, а вони його трах! — і повалився піп. Довго лежав біля церкви, аж смердіти почав, — ніхто не забирає.

І веселий голос весело й поспішливо засміявся, наче й тут боявся, щоб не перебили. І всі засміялися.

— О, бач, зірка покотилася.

Всі прислухалися: відтіля, де нікого не було, де була нічна неспоглядна пустеля, долетів звук — чи сплеск, чи далекий незнаний голос долетів із незримого моря.

Подержалась мовчанка.

— Та вони правду кажуть, матроси. Ось хоч би ми:

чого ми блукаємо? Жили собі, у кожного було — і хліб, і худоба, а тепер...

— Та правду ж і я кажу: пішли за охвицером непокладеного шукати.

— Який він охвицер? Такий самий, як і ми з тобою.

— А чому Радянська влада допомоги ніякої не подає? Сидять собі в Москві, грають, а нам — їж, що вони наварили.

Далеко десь біля тьмяно блимаючих вогнищ чутно ослаблені відстанню голоси, гамір — матроси бушували — так і йшли від вогнища до вогнища, від частини до частини.

XV

Ніч почала змагати. В різних місцях стали гаснути вогнища, доки зовсім зник золотий рядок — скрізь чорний оксамит і тиша. Нема голосів. Тільки одно наповное темряву — звучно жують коні.

Хтось темний поквапливо пролазить серед чорних нерухомих возів, а де можна — біжить з боку шосе, перескакуючи через сонні постаті. За ним насилу встигає другий, такий самий невпізнанно-чорний, припадаючи на одну ногу. Біля возів хто-небудь прокинеться, підніме голову, проведе в темряві швидко зникаючі постаті.

— Чого їм тутечка треба? Хто такі?.. Мо, шпійони...

Встати б, затримати, та надто вже сон налягає, і схиляється голова.

Все та сама чорна ніч, тиша, а ті двоє біжать та й біжать, перескакуючи, пролазячи, як тісно, і коні, сторожко водячи вухами, перестають жувати, прислухаються.

Далеко спереду й праворуч, мабуть, під чорними горами — постріл. Самітно й непотрібно на виду цього супокою, мирного звуку від кінського жування, на виду пустельності відбився в темряві, і вже знову тиша, а цей тихий відбиток ще чути, не розтав. Двоє побігли ще швидше.

Раз, раз, раз! Усе там-таки, праворуч, під горами. Навіть серед темряви помітиш, як густо чорніє роззявлена паща ущелини. Та раптом кулемет, сам за собою не встигаючи: та-та-та!.. і ще трохи, показуючи недоказане: та... та!

Підводиться, чорніючи, одна голова, друга. Хтось сів. Один поквапливо встав і, не попадаючи, почав намацувати в поставлених пірамідою гвинтівках свою. Та так і не намацав.

— Ей, Грицько, чуєш!.. та чуєш ти?!

— Відчепися!

— Та чуєш ти, — козаки!..

— Фу-у, бісова душа... а то в зуби дам!.. їй-бо, дам...

Той здвигнув плечима, почухав попереk, зад, потім підійшов до простеленої на землі шинелі, ліг, посовав плечима, щоб зручніше лежати...

...та-та-та...

...раз!.. раз!.. раз!..

Тонісінькі, як голка, з'являються на мить вогники в роззявленій темряві ущелини.

— А, мать їх, суку! спокою нема. Тільки-но люди прийшли стомлені, а вони на! як собаки. Нехай же вам у животі таке скоїться. Анахвемі! Ну, бийся, як умієш, до упаду, зі злістю, аж зубами гризи, а як спочивати люди лягли — не чіпай, все одно нічого не зробите, так тільки набої витратите, й квит! — а людям відпочинку нема.

За хвилину у звучне ладне кінське жування влітається звук ще одного сонного людського дихання.

XVI

Той, що біг попереду, віддихаючись, сказав:

— Та де ж вони?

А другий теж на бігу:

— Тутечки. Акурат дерево, а вони на соші, — і закричав: — Ба-бо Горпино-о!

А з темряви:

— Що?

— Чи ви тут?

— Та тут.

— Де віз?

— Та тут же, де стоїте, праворуч через ривчак.

І зараз же в темряві воркотливий голос горлиці раптом забринів слізьми:

— Степане!.. Степане! його вже нема...

Вона простягнула, покірливо віддаючи. Він узяв за кутану чудно холодну та рухливу, як драглі, грудочку, від якої несло тяжким духом. Вона пригорнулася до його

грудей, і темрява раптом засвітилася дзвінкими, гіркими слізьми, безповоротними слізьми.

— Його вже нема, Степане...

А жінки, як народилися,— на них ні втоми, ні дрімоти. Невиразно манячать навкруги воза, хрестяться, зігхають, радять.

— Уперше заплакала.

— Легше буде.

— Треба молоко відіссати, а то в голову вдарить.

Жінки наввипередки мацають набряклі груди.

— Як камінь.

Потім, хрестячись, шепочучи молитви, притуляються губами до її пиптиків, ссуть, моїтовно випльовують на три сторони й хрестять.

Копали в темряві серед чіпких низькоросло-колючих кущів держи-дерева, в темряві кидали заступами землю. Потім щось загорнуте поклали, потім зарівняли.

— Його вже нема, Степане...

Ледве видко, як чорний у темряві чоловік обхопив обома руками колюче дерево, засопів носом, здавлено, немов ікаючи чи гигаючи, як хлопчики, коли видавлюють один із одного олію. А горлиця обвила шию руками:

— Степане!.. Степане!.. Степане!..

І знову засвітилися в темряві дзвінкі слъози:

— Нема його... нема... нема, Степане!..

XVII

Ніч здолала. Ні вогника, ні гомону. Лише чути кінське жування. А потім і коні вмовкли. Деякі лягли; світа-тима скоро.

Уповодж мовчазних чорних гір німо чорніє, простягнувшись безмежно, табір.

Тільки в одному місці не зборола нічна темрява ранковою дрімотою: крізь дерева сонного саду видно вогник — хтось не спить за всіх.

У величезній ідальні, оздобленій під дуб, із простромленими й розірваними по стінах коштовними картинами в слабенькому освітленні приліпленої воскової свічки видно купами складені по кутках сідла, піраміди гвинтівок; солдати в мертвих, дивних позах хропуть на простелених по долівці коштовних із вікон занавісках і порт'єрах, і стоїть важкий пітний людський і кінський дух.

Вузько й чорно дивиться на дверях кулемет.

Нахилившись над розкішним дубовим різьбленим столом, що величезним громадям простягнувся посеред ідальні, Кожух учепився маленькими оченятами, від яких не вивернешся, в простелену на столі карту. Блимає церковний недогарок, капаючи воском, і живі тіні покvapливо ворущаються на долівці, на стінах, на обличчях.

Над синім морем, над кряжами, схожими на волохатих стоніг, нахилється, придивляючись, ад'ютант.

Стоїть, чекаючи, ординарець з підсумком, з гвинтівкою за спиною, з шаблюкою збоку, і на ньому все ворущиться від ворухливих тіней.

Недогарок на хвилинку завмирає, і тоді все нерухоме.

— Ось,— показує ад'ютант у стонігу,— із цієї ущелини ще можуть насісти.

— Сюди не прорвуться — кряж став високий, не можна перейти, і їм з того боку до нас не дістатися.

Ад'ютант капнув собі на руку гарячим воском.

— Аби тільки дійти нам до цього повороту, там уже не долізуть. Іти треба з усієї сили.

— Жерти нічого.

— Все одно, стояти — хліба не народимо. Іти — єдиний порятунок. По командирів послано?

— Зараз усі прийдуть,— поворухнувся ординарець, і обличчя його, шия швидко заграли мерехтливими тінями.

Тільки у величезних вікнах нерухомо чорніла нічна чорнота.

Та-та-та-та...— десь далеко перегукнеться в чорних ущелинах, і знову ніч наливається загрозою.

Важкі кроки на сідцях, на веранді, потім у ідальні; здавалося, несуть цю загрозу або вістку про неї. Навіть мізерним світлом недогарок освітив, як густо припали пилком командири, і від втоми, від спеки, від невпинного походу все на обличчях у них виступало гостро.

— Що там? — запитав Кожух.

— Прогнали.

У величезній, ледве освітленій ідальні було тьмяно, неясно.

— Та їм узятися нічим,— сказав другий завітраним хриплим голосом,— якби гармати мали, а то один кулемет в'юком.

Кожух скам'янів, насунув на очі рівний зріз лоба, і всі зрозуміли — не в нападі козаків справа.

Збилися біля столу — хто курив, хто жував скоринку,

хто байдужно, стомлено дивився на карту, що так само невиразно й неясно лежала, простелена на столі.

Кожух процідив крізь зуби:

— Наказів не виконуете.

Одразу заворушилися миготливі тіні на стомлених обличчях, на шиях, прибитих пилом; дальня загомонила гострими, звиклими до наказів на вільному повітрі голосами.

— Загнали солдатів...

— Та у мене частина, не піднімеш її тепер...

— А в мене, як прийшли, полягали й вогню не клали, як мертві.

— Хіба можна йти такими переходами? Так і армію занাপастити недовго...

— Раз плюнути.

Кожухове обличчя нерухоме. З-під насунутого черепа маленькі очі не дивилися, а чекали, прислухалися. У величезно розчинених вікнах нерухома чорнота, а за нею ніч, повна втоми, дрімотно-тривожного напруження. Пострілів із ущелини не чути. Відчувалося, що там темрява ще гущіша.

— Я, в усякому разі, не збираюся ризикувати своєю частиною! — гаркнув полковник, ніби скомандував. — На мені моральна відповідальність за життя, здоров'я, долю доручених мені людей.

— Цілком правдиво, — сказав бригадний, вирізняючись своєю постаттю, переконаністю, звичкою подавати накази.

Він був офіцер армії і тепер відчував, настав нарешті момент виявити всю силу, увесь хист свій, що його так нерозумно, необачно тримали в схованці верховоди царської армії.

— ...цілком правдиво. А як на те, то й плану для походу не розроблено. Розташування частин повинно бути зовсім інше — нас щохвилини можуть вирізати.

— Та як на мене, — із запалом підхопив струнко й тоненько підперезаний в черкесці із срібним кинджалом навкоси біля пояса, в завзято заломленій папасі командир з кубанської сотні, — та як на мене, будь я від козаків, зараз налетів би з ущелини, чирк! — і гармати нема, поминай як звали.

— Нарешті, ні диспозицій, ні наказів, що ж ми — орда чи банда?

Кожух поволі сказав:

— Чи я командуючий, чи ви?

І це незгідно відбилося у величезній кімнаті,— маленькі, тонко-колючі Кожухові очі чекали,— тільки ні, не на відповідь чекали.

І знову заворушилися тіні, міняючи обличчя, вираз на них.

І знову завітрені, надто гучні в кімнаті голоси:

— На нас, командирах, теж лежить відповідальність — і не менша.

— Навіть за царських часів із офіцерами радилися у скрутні моменти, а тепер революція.

А за словами стояло:

«Ти — простий, присадкуватий, невлад покроений, земляний чоловік, не розумієш та й не можеш зрозуміти всієї складності становища. Дослужився до чину на фронті. А на фронті, як не вистачає справжніх офіцерів, так і коня настановлять. Маси поставили тебе, але маси ж темні...»

Так говорили очима, виразом на лиці, всією своєю постаттю колишні офіцери армії. А командири — столярі, лудильники, перукарі — говорили:

«Ти з нашого ж брата, а чим ти кращий за нас? Чому ти, а не ми? Ми ще краще за тебе впораємося з ділом...»

Кожух слухав обидві розмови, і словами, і за словами, і так само примруженими очима прислухався до темряви за вікнами — чекав.

І дочекався.

У темряві десь далеко народився тихесенький глухий звук. Більший і більший, ясніший і ясніший; поволі, щораз наростаючи, глухо, тяжко й незграбно сповнялася ніч луною кроків; у темряві хтось ішов. Ось кроки наблизилися до східців, на хвилину загубили ритм і почали безладно сходити на веранду, залили її, і в невиразно освітлену ідальню через широко розчинені чорні двері невпинним потоком полилися солдати. Вони щораз більше наповняли ідальню, доки залили її всю. Їх тяжко було роздивитися, відчувалося тільки — було їх багато, і всі однакові. Командири збилися біля того краю стола, де простелена карта. Ледве блищить недогарок.

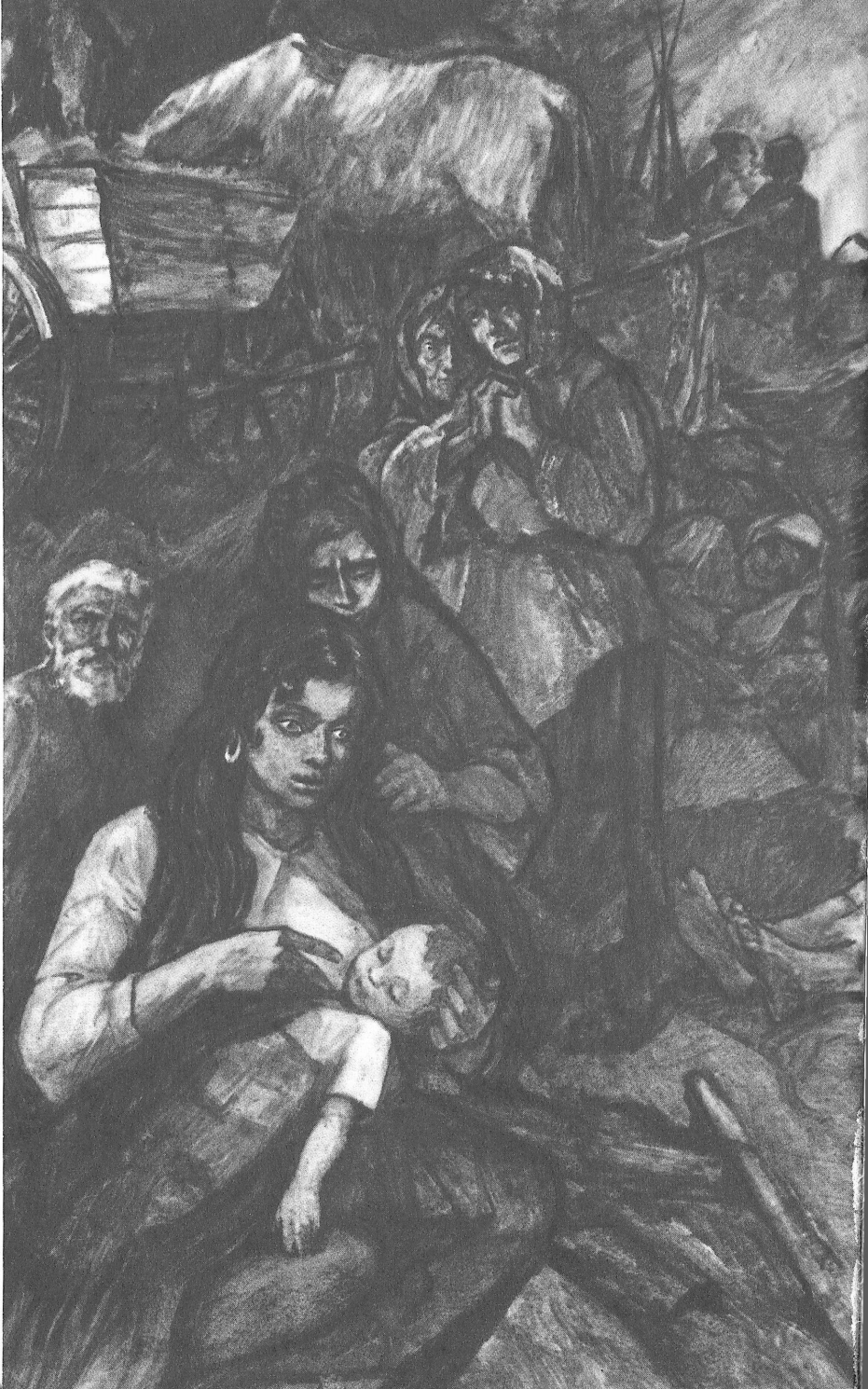
Солдати в напівмлі кашляють, сякають, плюють на підлогу, затирають ногою, палять цигарки, смердючий дим незримо розлазить над похмурим натовпом.

— Товариші!..

Величезна кімната, повна людей і присмерку, налілася тишею.

— Товариші!..

Кожух через силу просував крізь зуби слова.

— Ви, товариші представники від рот, і ви, товариші командири, щоб ви знали, в якому ми становищі. Ззаду місто й порт захопили козаки. Червоних солдатів там залишилося пораниених і хворих двадцять тисяч, і всі двадцять тисяч винищили козаки з наказу офіцерів; те саме вони готують і для нас. Козаки насідають на наш ар'єргард у третій колоні. Праворуч од нас море, ліворуч — гори. Поміж них — дірка, ми — в дірці. Козаки біжать за горами, в ущелинах пробиваються до нас, а нам відбиватися щохвилини. Так і насідатимуть, доки не дійдемо до того місця, де кряж завертає від моря — там гори високо й широко розкинулися, козакам до нас не добитися. Так дійти нам біля моря до Туапсе, від сього місця триста верст. Там через гори прокладено шосе, ним ми й перекинемося знову на Кубань, а там — наші головні сили, наш порятунок. Треба йти з усієї сили. Провіанту в нас тільки на п'ять днів, усі подохнемо з голоду. Іти, іти, іти, бігти, бігом бігти, ні спати, ні пити, ні їсти, тільки бігти з усієї сили — в цьому порятунок, і пробивати шлях, як хто загородить!..

Він замовк, не звертаючи ні на кого уваги.

Стояла тиша в кімнаті, набитій людьми та останніми тіннями недогарка, що вже згасав; стояла така сама тиша в громадді ночі за чорними вікнами й над громаддям незримого й тихого моря.

Сотня очей незримим, але відчутним сяйвом освітлювала Кожуха. І знову крізь зціплені зуби біліла в нього легенькими пухирками слина.

— Хліба й фуражу по дорозі нема, треба бігти бігом до виходу на рівнину.

Він знову замовк, опустивши очі, потім сказав, щідячи:

— Обирайте собі іншого командуючого, а я зрікаюся командування.

Недогарок дотлів — і вкрила рівна темрява. Лишилася тільки нерухома тиша.

— Нема свічки більше, чи що?

— Є, — сказав ад'ютант, чиркаючи сірники, які то спалахували, і тоді виступали сотні очей, так само нерухомо і втуплено дивлячись на Кожуха, то згасала — і все вмить потопало. Нарешті тоненька воскова свічка заблищала, і це ніби розв'язало: заговорили, заметушилися, знову почали кашляти, сякатися, харкати, розтирати ногою, поглядали один на одного.

— Товаришу Кожух,— заговорив бригадний голосом, яким ніби ніколи не командував,— ми всі розуміємо, які труднощі, величезні перешкоди в нас на шляху. Ззаду — загибель, але й спереду загибель, якщо ми затримаємося. Треба йти якнайшвидше. І тільки ви вашою енергією та кмітливістю зможете вивести армію. Це, гадаю, думка й усіх моїх товаришів.

— Так!.. правильно!.. просимо!..— поспішно відгукнувся всі командири.

Сотня блискучих солдатських очей так само втуплено дивилася в присмерку на Кожуха.

— Як же ж вам одмовлятися,— сказав командир кінного загону, зсовуючи папаху аж на потилицю так, що вона майже падала,— як вас обрала громада.

Блискучими очима мовчки дивилися солдати.

Кожух зиркнув неблаганно з-під так само насунутого черепа.

— Гаразд, товариші. Ставлю одну неодмінну умову, підпишіться: хоч трішки не виконано наказу — розстріл. Підпишіться.

— Так що ж, ми...

— Та навіщо?..

— Та чому й не підписатися...

— Ми й так завжди...— на різні голоси почали вагатися командири.

— Хлопці! — залізно стискаючи щелепи, сказав Кожух,— хлопці, як ви мізкуєте?

— Смерть! — гримнула сотня голосів і не вмістилася в їдальні,— гаркнуло за розчиненими чорними вікнами, тільки ніхто там не чув.

— Розстріл!.. Мать його так... Хіба ж йому в зуби дивитися, як наказу не сповняє... Бий їх!

Солдати, наче обруч розскочився, знову заворушилися, обертаючися один до одного, розмахуючи руками, сякаючи, штовхаючи один одного, поквапливо докурюючи й задавлюючи ногами цигарки.

Кожух, стискаючи щелепи, сказав, удовбуючи в мозок:

— Кожен, хто порушить дисципліну, хоч командир, хоч рядовий, іде під розстріл.

— Під розстріл!.. розстріляти сукиних синів, хоч командир, хоч солдат, однаково!..— знову завзято гаркнула величезна їдальня, і знову тісно — не вмістилися голоси й вирвалися в темряву.

— Гаразд. Товаришу Іванько, пишіть папера, нехай

командири підпишуться: за найменше невиконання наказу або за базікання — під розстріл, без суду.

Ад'ютант, діставши з кишені клапоть паперу й присівши біля самого недогарка, почав писати.

— А ви, товариші, на місця. Сповістіть у ротах про постанову: дисципліна — залізна, пощади — нікому.

Солдати натовпом, штовхаючись і докінчуючи цигарки, почали висипати на веранду, потім у сад, і їхніми голосами щораз далі оживала темрява.

Над морем почало біліти.

Командири раптом відчули — з них скинуто тягар, усє визначилося, стало звичайне, ясне й точне; жартували, сміялися, один по одному підходили, підписувалися під смертним присудом.

Кожух, із так само рівно насунутим на очі черепом, коротко давав накази, ніби те, що зараз творилося, і трохи не торкалося того важливого й великого, що він покликаний робити.

— Товаришу Востротін, візьміть роту і...

Зачулося кінське тупотіння й умовкло біля веранди. Чути, як коняка — мабуть, її прив'язували — пирхала й голосно стріпувалася, брязкаючи стременами.

У невиразно миготливій півтемряві з'явився кубанець у папасі.

— Товаришу Кожух, — промовив він, — друга й третя колона спинилася на ночівлю за десять верстов іззаду. Командуючий наказує, щоб ви чекали, доки їхні колони підійдуть, щоб йти разом...

Кожух дивився на нього нерухомо-кам'яними рисами.

— Ще?

— Матроси ходять ватагами по солдатах, по обозах, кричать, підбурюють, щоб не слухали командирів, щоб самі солдати командували; кажуть, треба вбити Кожуха...

— Ще?

— Козаків вибито з ущелини. Наші стрільці пішли ущелиною, прогнали їх на той бік, тепер тихо. Троє наших поранено, одного вбито.

Кожух помовчав.

— Добре. Іди.

А вже в ідальні пояснішали і обличчя, і стіни. У рамі картини ледве взялося блакиттю чудово створене людиною море; у рамі вікна ледве засиніло живе море.

— Товариші командири, за годину виступати всім частинам. Йти якнайскорше. Спинятися тільки, щоб людям

напитися та коней напоїти. В кожній ущелині виставляти цеп стрільців з кулеметом. Не давати частинам одриватися одній від одної. Найсуворіше доглядати, щоб населення не кривдили. Повідомляти мене якнайчастіше вершниками про стан частин!..

— Слухаємо! — загомоніли командири.

— Ви, товаришу Востротін, виведіть свою роту в тил, відріжте матросів і не пускайте з нами йти, нехай із тими колонами йдуть.

— Слухаю.

— Захопіть кулемети і, коли що — строчіть по них.

— Слухаю.

Командири гуртом стали виходити.

Кожух почав диктувати ад'ютантові, кого з них зовсім усунути від командування, кого перемістити, кому дати вищу посаду.

Потім ад'ютант згорнув карту і вийшов разом із Кожухом.

У величезній спорожнілій кімнаті з запльованою, в недокурках підлогою забуто блищав, червоніючи, недогарок і стояла тиша й тяжкий після людей дух, і дерево під гнотом починало чорніти, й жолобиться, й легенько диміти. Ні гвинтівок, ні сідел уже не було.

У розчинених навстіж дверях тонко диміло передранковим блакитним димком море.

Уподовж берега, уподовж гір, далеко спереду і ззаду, як горох, сипалися барабани, розбуджуючи людей. Десь заграли сурми, ніби чудне геготання табуна мідних лебедів, і мідь луною лягла під горами, і в ущелинах, і біля берега і вмерла на морі, бо воно розляглося без краю. Над щойно покинутою чудесною віллою вставав величезний стовп диму, — забутий недогарок зробив своє діло.

XVIII

Друга й третя колони, що йшли за Кожуховою колоною, далеко відстали. Ніхто не хотів понатужитися — спека, втома. Рано спинилися на ночівлю, пізно вирушили вранці. Порожньо біліючий простір на шосе між головною й задніми колонами щораз більшав.

Як спинялися на ночівлю, табір так само простягався на багато верст уподовж шосе між горами й берегом.

Так само прибиті пилом, стомлені, заморені спекою люди, як тільки попадалися до відпочинку, весело розпалювали вогнища; чути було сміх, жарти, гомін, гармонію; розлягалися в темряві любі українські пісні, то ніжні, то грізні й гнівні, як історія цього народу.

Так само поміж вогнищами ходили обвішані бомбами, револьверами прогнані з першої колони матроси і, матюкаючись, говорили:

— Барани ви, чи що? За ким ідете? за золотопогонником царської служби. Хто такий Кожух? Царю служив? Служив, а тепер на більшовика переробився. А ви знаєте, хто такі більшовики? Із Німеччини в заплomboваних вагонах їх привезено на розвідку, а в Росії дурнів знайшлося, лізуть за ними, наче опара з діжі. А ви знаєте, у них таємна угода з Вільгельмом? А-а, то ж бо, барани несесвітенні! Росію губите, народ губите. Ні, ми, соціалісти-революціонери, ні на що не подивилися: нам більшовицький уряд із Москви розпорядився — віддати німцям флот. А ми його потопили — на, з'їж! ба чого захотіли. Ви ось шпана, ватага, нічого не знаєте, ідете, похиливши голови. А в них таємна угода. Більшовики продали Вільгельмові Росію з усіма тельбухами; цілий потяг золота з Німеччини одержали. Наволоч ви шолудива, так вас, розтак!

— Та чого ви лаєтесь, як собаки! Ідіть ви к такій матері...

Солдати лаялися, але, як матроси йшли від них, починали слідком за ними.

— Та що ж, що правда, то правда... Матросня, хоч брехливий народ, а правду кажуть. Чому ж більшовики нам не помагають? Козаки навалилися — чому ж із Москви підмоги не посилають? Про себе тільки дбають.

Із чорної навіть у темряві ущелини точнісінько так само почувалися постріли, і в різних місцях на мить спалахували і згасали вогники, трошечки потріщав кулемет, і табір поволі й величезно почав поринати в тишу і спокій.

І точнісінько так само в порожній дачі, що виходила верандою на незриме море, зібрався командний склад обох колон. Не починали зборів, доки вершник скільки духу не примчав і не подав стеаринових свічок, роздобутих на селі. Так само на латньому столі простелена карта, паркетна підлога в недокурках, на стінах осиротілі й розірвані коштовні картини.

Смолокуров, величезний, чорнобородий, добродушний, не знає, куди дівати свою фізичну силу; він сидить у

білій матросці, розставивши ноги, попиває чай. Командири частин навкруги.

З того, як курили, перекидалися словами, давили ногою цигарки, видно було, не знали, з чого почати.

І так само кожний із учасників уважав себе за обраного врятувати цю величезну масу, вивести її.

Куди?!

Становище сумне, непевне. Що чекає далі? Одно знали: ззаду — смерть.

— Нам треба обрати спільного начальника над усіма трьома колонами,— сказав один із командирів.

— Так!.. правильно! — загомоніли.

Кожний хотів сказати:

«Звичайно, мене обрати»,— і не міг сказати.

А що всі цього хотіли, то мовчали, не дивлячись один на одного, і курили.

— Треба ж кінець кінцем щось робити, треба ж когось обирати. Я — Смолокурова пропоную.

— Смолокурова... Смолокурова!..

Раптом із непевності було знайдено вихід. Кожний думав: «Смолокуров — чудовий товариш, свій хлопець, щирий революціонер, голосяга в нього за версту, дуже він добре на мітингах реве, а на цій справі голову скрутить, тоді... тоді, звичайно, до мене звернуться...»

І всі знову дружно закричали:

— Смолокурова!.. Смолокурова!..

Смолокуров розгублено розвів величезними руками:

— Та я що ж... я... самі знаєте, я по морській часті, там, хай і дредноут скрочу, а тут сухопуття.

— Смолокурова!.. Смолокурова!..

— Ну то що ж, я... гаразд... візьмуся, тільки помагайте ви всі, браття, а то що ж це виходить, я — сам... Ну гаразд. Завтра виступати,— пишіть наказа.

Всі добре знали, що пиши не пиши накази, а більше робити нічого, як рушати далі,— не стояти ж на місці й не йти назад до козаків на смерть. І всі розуміли, що їм робити нічого, хіба лиш чекаги, як Смолокуров заплутається і своїми розпорядженнями скрутить собі шию. Та й скрутити ж бо нічим — плентайся й плентайся за Кожуховою колоною.

І хтось сказав:

— Кожухові треба наказа послати — обрано нового командуючого.

— Та йому однаково, він своє буде,— загомоніли навкруги.

Смолокуров бахнув кулаком — і під картою застогнала стільниця.

— Я змушу покоритися, я змушу. Він і до міста пішов із своєю колоною, ганебно втік. Він мусив був лишитися й боротися, щоб з честю полягти кістями.

Всі дивилися на нього. Він підвівся на весь свій величезний зріст, і не так слова, як могутня постать із чудово простягнуною рукою переконувала всіх. Раптом відчули — вихід знайдено: в усьому винен Кожух. Він біжить уперед, не дає нікому виявити себе, використати закладені в ньому сили, і все напруження, всю увагу треба на боротьбу з ним.

Закипіла робота. До Кожуха помчав, доганяючи серед ночі, ординарець. Зорганізували штаб. Дістали машину, склали канцелярію, закрутилася машина.

Почали вистукувати на машинках відозви до солдатів з метою їх виховання й організації:

«Ми, солдати, не боїмося ворога...»

«Пам'ятайте, товариші, що нашій армії труднощі ніщо...»

Ці накази розмножували, читали в ротах, ескадронах. Солдати слухали нерухомо, не зводячи очей, потім з великими зусиллями, всякими хитрощами, іноді з бійкою діставали наказ, розправляли на коліні, скручували собачу ніжку й закурювали.

Кожухові теж посилали накази, але він ішов із кожним днем щораз далі, і щораз більше порожнім простором лягало між ними безлюдне шосе. І це дратувало.

— Товаришу Смолокуров, Кожух вас зовсім зневажає, пре собі й пре,— говорили командири,— і ухом не веде на всі ваші накази.

— Та що ви з ним зробите,— добродушно сміявся Смолокуров,— я що ж, я на сухопутті не можу, я по морській часті.

— Та ви ж командуючий усією армією, вас же обрали, а Кожух — вам підлеглий.

Смолокуров із хвилину мовчить, потім уся його величезна постать наливається гнівом:

— Гаразд, я його приборкаю!.. Я приборкаю!..

— Чого ж ми задньої в нього пасемо? Нам треба самим виробити план, свій власний план. Він хоче берегом дійти до перевального шосе, що від моря через гори в кубанські степи йде, а ми рушимо зараз ось відцїля через

кряж, через Дофіновку,— тут стара дорога через гори, і тут буде коротше.

— Послати негайно наказа Кожухові,— гримнув Смолокуров,— щоб ні з місця із своєю колоною, а самому негайно з'явитися сюди на нараду! Армія піде відділя через гори. Як не спиниться, звелю артилерією розбити його колону.

Кожух не з'явився і йшов щораз далі й далі і був не досяжний.

Смолокуров наказав армії звертати в гори. Тоді його начальник штабу, що був колись в академії, беручи до уваги становище, коли не було камандирів, при яких Смолокуров ставав дибки, обережно — Смолокуров був наймовірно впертий — сказав:

— Якщо ми підемо тут через кряж, втратимо в невиласних горах усі обози, біженців і, головне, всю артилерію — тут-бо стежка, а не шлях, а Кожух правильно робить: іде до того місця, де через кряж шосе. Без артилерії козаки нас голими руками заберуть та ще й розіб'ють частинами — окремо Кожуха, окремо нас.

Хоч це було ясно, але не це переконувало. Переконувало те, що начальник штабу говорив дуже обережно й запобігливо до Смолокурова, що за ним військова академія й що він цим не пишається.

— Дати розпорядження йти далі по шосе,— похмуро сказав Смолокуров.

І знову гучними безладними натовпами потекли солдати, біженці, обози.

XIX

Як завжди, в Кожуховій колоні, спинившись нічлігувати у темряві, замість сну й відпочинку — гомін, балалайки, гармонії, дівочий сміх. Або, сповняючи ніч і оживляючи її, розіллються ладні голоси, повні молоді пружності, таємного змісту, широкої сили:

Ре-вуть, сто-гнуть го-о-ри хви-н-лі
В сине-сень-кім мо-о-рі...
Пла-чуть, ту-жать ко-за-чень-ки
В ту-рець-кій не-во-о-лі...

То піднімаючись, то спадаючи. І чи не море ладно підіймається й спадає хвилями молодих голосів? І чи не

в темряві нічній розлилася туга,— тужать козаченьки, тужать молодії. І чи не про них, чи не вони вирвалися з офіцерської, генеральської, буржуйської неволі, і чи не вони йдуть битися за волю? І чи не туга розлилася, туга-радість у живій, повній напруження темряві?

В си-не-сень-кім мо-о-рі...

А море тут-таки, внизу, під ногами, але мовчить і не зрине.

І, заливаючися з цією радістю-тугою, тоненько зазолотилися краї гір. Від цього ще чорніше, ще жалібніше стоять їхні громаддя,— тоненько зазолотилися на краях поламани зубці гір.

Потім через сідловини, через розколини, через ущелини довгасто задиміли місяцеві смуги, і ще чорніше, ще густіше потягнулися з ними чорні тіні від дерев, від скель, від верховин,— ще жалібніше, непроглядніше.

Тоді з-за гір зійшов місяць, щедро глянув і світ став інший, а хлопці перестали співати. І стало видно — на каменях, на повалених деревах, на скелях сидять хлопці й дівчата, а під скелями море, і на нього не можна дивитися — аж до краю леться, переливається холодне розтоплене золото. Нестерпно дивитися.

— Хтось дише,— сказав один.

— А от, кажуть, все це бог зробив.

— А чому таке — поїдеш прямо, у Румунію приїдеш, а то в Одест, а то в город Севастополь,— куди компас повернув, туди й приїдеш?

— А в нас, братці, на турецькому, бувало, як бій, так піп молебні зараз качає. А хоч скільки правив — нашого брата гори клали.

Пробиваються щораз нові димчасто-сині смуги, лягають крутизною, ламаються на прискалках, то вихоплять край білої скелі, то простягнуті руки дерев або кручу, пошматовану розколинами, і все гостро, виразно, як живе.

На шосе гук, гамір, гучна хода, і, як прокляття, матюки, густі матюки.

Всі підняли голови, оглянулися...

— Хто такий?! Яка там наволоч матюкається, мати їх так?

— Та матросня невизначеного шукає.

Матроси йшли величезною, безладною ватагою, то залиті місячним сяйвом, то укриті, майже незримі, чорною тінню, і, як вонюча хмара ішла над ними, не продихнути,

погана лайка. Стало сумно. Хлопці, дівчата відчули втому і, потягаючись та позіхаючи, почали розходитися.

— Треба спати.

З галасом, із гуком, з матюками прийшли матроси до крутої скелі. У похмурій місячній тіні стояв віз, а на ньому спав Кожух.

— Куди вам?! — загородили дорогу гвинтівками два вартових.

— Де командуючий?

А Кожух уже прокинувся, і над возом у чорноті заблищало два вовчих огники. Вартові взяли гвинтівки до бою:

— Стрілятимемо.

— Чого вам треба? — Кожухів голос.

— А ось ми прийшли до вас, командуючий. У нас вийшов увесь провіант. Що ж нам — з голоду здихати?! Нас п'ять тисяч чоловік. Все життя на революцію поклали, а тепер з голоду здихати!

Не видно було Кожухового обличчя — у такій чорній тіні стояв, але всі бачать, горять два вовчі вогники.

— Ставайте в лави армії, видамо гвинтівки, зарахуємо на постачання. Харч у нас кінчається. Ми не можемо нікого годувати, крім бійців під гвинтівкою, інакше не проб'ємося. Бійцям — та й то порції зменшено.

— А ми не бійці? Що ви нас силоміць заганяєте? Ми самі знаємо, що робити. Як треба буде битися, не гірше, а краще за вас битимемося. Не вам учити нас, старих революціонерів. Де ви були, як ми царський трон розкитували? В царському війську ви офіцерами служили. А тепер нам здихати, як віддали все революції, — хто дужчий, той і ліпший у вас. Он у місті наших півтори тисячі полягло, офіцерня живих у землю закопала, а...

— Ну, ті ж бо полягли, а ви тут з дівками...

Заревли матроси, як ватага диких биків:

— Нам, борцям, очі колоти!

Ревуть, махають перед вартівими руками, та вовчих огників не ошукаєш — бачать, усе бачать вони: тут ревуть і махають руками, а на сторонах, із боків, іззаду пролазять окремі постаті, зігнувшись, перебігаючи темно-блакитні місячні смуги, і на бігу відчіплюють бомби. І раптом сунули з усіх боків на оточеного воза.

І в ту саму мить: та-та-та-та...

Кулемет у возі заблищав. І який він слухняний у цього звірячого ока в таких переплутаних смугах чорноти й

димно-місячних плям — жодна куля не зачепила, а тільки страшно заворушив вітер смерті матроські шапочки. Всі кинулися врозтіч.

— От, сатана... Ну й спритний... Отаких би кулеметників...

На величезному просторі спить, окутаний місячним сріблом, табір. Сплять окутані сріблом гори. І через усе море судомно переливається шлях.

XX

Не встигло посвітлішати небо, а вже голова колони далеко витягнулася, полізла по шосе.

Праворуч усе той самий блакитний простір, ліворуч густо згромадилися лісисті гори, а над ними пустельні скелі.

Із-за скелистих кряжів випливає, розгоряючись, спека. На шосе ті самі хмари пилу. Тисячні полчища мух настирливо липнуть до людей, до худоби — свої, кубанські степові мухи прихильно йдуть разом із усіма аж од самісінької домівки, ночують укупі і, як тільки почне світати, встають разом.

Вигинаючись білою гадюкою, влазить курне шосе в лісову гущавину. Тиша. Холодок. Крізь дерева — скелі. Кілька кроків од шосе, і не проб'єшся — непролазні хащі; все оповите хмелем, ліанами. Стирчать величезні голки держи-дерева, хапають гачкуваті колючки небачених чагарників. Оселі медведів, диких котів, кіз, оленів, та рись ногами огидно кричить по-кошачому. На сотні верст і сліду людського. Про козаків і згадки нема.

Колись розкидано по горах жили тут черкеси. Вигиналися по ущелинах та в лісах стежки. Де-не-де, як зернятка, сіріли під скелями саклі. Серед первісних лісів траплялися маленькі клаптики кукурудзи або в ущелинах біля води невеликі сади.

Років сімдесят тому царський уряд вигнав черкесів у Туреччину. З того часу густо заросли стежки, здичавіли черкеські сади, на сотні верст простяглася голодна гірська пустеля, звірячий притулок.

Хлопці щораз тугіше підтягають мотузочки на штанях — щораз більше зменшуються видавані на привалі порції.

Ліжуть обози, тягнуться, держачись за вози, поранені, гойдаються дитячі голівоньки, напинають посторонки єдиної гармати худі артилерійські коні.

А шосе, жартівливо зігнувшись петлею, звивисто спускається аж до самого моря. По блакитній безмежності лягла — дивитися боляче — сліпучо-мінлива сонячна дорога.

Прозорі, як скло, ледь помітні зморшки приходять відкілясь здалеку й вогко обмивають густо посипану на березі гальку.

Громаддя лізе по шосе, не спиняючись і на хвилину, а хлопці, дівчата, дітвора, поранені, хто може, збігають під косогір, стягають на бігу ганчір'я штанів, сорочки, спідниці, похапцем ставлять у козли гвинтівки, з розгону кидаються в голубувату воду. Хмари іскор, переливи, спалахи веселки. І вибухи такого самого сонячно-переливчастого сміху, виск, крики, вигуки, бадьорий людський гомін — берег ожив.

Море — неймовірно величезний звір з ласкаво-мудрим зморшками — притихло й ласкаво лиже живий берег, живі тіла, що жовтіють крізь розмети бризок, метушаться, кричать, сміються.

Колона повзе та й повзе.

Одні вискакують, хапають штани, сорочки, спідниці, гвинтівки, біжать, затиснувши під пахвою просмерділу одіж, і краплини перлами дрижать на загорілому тілі, і, догнавши своїх, під веселе тютюкання, регіт, скромні жарти похапцем надівають на шосе пропотіле ганчір'я.

Інші жадібно збігають униз, на ходу роздягаються, кидаються в гомін, бризки, блиск, і притихлий звір, так само набігаючи, старими прозорими зморшками ласкаво лиже їхні тіла.

А колона повзе та й повзе.

Забіліли дачі, забіліли будиночки в містечку, де-не-де розкидані по пустельному березі. Осиротіло простягнулося вдовж шосе. Все липне до вузького білого полотна — єдиний шлях серед лісів, скель, ущелин, морських круч.

Хлопці похапцем забігають на дачі, все обшукають — порожньо, безлюдно, пуста.

У містечку коричневі греки з великими носами, чорнослив'яними очима, замкнуті, мовчать із прихованою ворожістю.

— Нема хліба... Нема... самі сидимо голодні...

Вони не знають, хто ці солдати, звідкіля, куди й чого йдуть, не розпитують і замкнуто ворожі.

Обшукали — справді нема. А на пиці видно — захова-

ли. За те, що це не свої, а грекоси, позабирали всіх кіз, хоч як кричали чорноокі гречанки.

У широкій ущелині, що аж гори відсунула, українське село, невідомо як сюди занесене. На дні звивисто переливається річка. Хати. Худоба. На одному схилі жовтіють хліба, пшеницю сіють. Свої, полтавці, говорять по-нашому.

Поділилися скільки могли і хлібом, і пшоном. Розпитують, куди й чого. Чули, що зіпхнуто царя й прийшли більшовики, а як воно, що — не знають. Розказали їм усе хлопці і, хоч шкода було, та дарма — свої, позабирали всі кури, гуси, качки під зойк і жіночі прокльони.

Колона проходить мимо, не спиняючись.

— Жерти охота,— говорять хлопці й ще тугіше затягають мотузочки на штанях.

Нишпорять ескадронці по дачах, шукають і на останній дачі знайшли грамофон і цілу купу пластинок. Приторчали до порожнього сідла, і серед скель, серед лісової тиші, в хмарах білого пилу понеслося:

— ...бло-ха... ха-ха!.. бло-ха...— чийсь кострубатий голос, ніби людський і не людський.

Хлопці йшли й сміялися як різані.

— Ану, ну ще! Закрути ще блоху!

Потім ставляли по черзі: «Вийду ль я на реченьку...», «Не искушай...», «На земле весь род людской...»

А одна пластинка заспівала: «Бо-же, ца-ря хра-ни...»

Навкруги забалакали:

— Мать його з усім, і з богом!..

— Надінь його собі на...!

Пластинку висмикнули й кинули на шосе під тисячі ніг.

З того часу грамофон не вгавав і, хриплячи аж через силу, од ранку раннього й до пізньої ночі верещав романси, пісні, опери. Переходив він по черзі від ескадрону до ескадрону, від роти до роти, і, як затримували, справа доходила до бійки. Спільним улюбленцем став грамофон, і до нього ставились, як до живого.

XXI

Нагнувшись до сідла, збивши папаху аж на потилицю, мчав краєм шосе назустріч рухові кубанець, кричачи:

— Де батько?

А обличчя спітніло, і кінь важко носить мокрими боками.

Хмари над лісистими горами вилізли величезні, круглі, блискучо-білі і дивляться на шосе.

— Мабуть, гроза буде.

Десь за поворотом шосе стала голова колони. Лави піхоти, сходяться і густіючи, спинялися, найжджаючи на задки возів і задираючи коням морди, спинявся обоз, і ця зупинка побігла, передаючись у хвіст.

— Що таке? Ще рано відпочивати.

Спітніле обличчя кубанця, коняка, що похапливо носить боками, невчасна зупинка розлилася тривогою, непевністю. Одразу надаючи всьому лиховісного змісту й значіння, десь далеко спереду гримнули гостріли — і змовкли. Звук їхній луною ліг у тиші і вже не стирався.

Грамофон умовк. Поквапливо проїхав бричкою в голову колони Кожух. Потім звідтіля примчали вершники і, не по-людському матюкаючись, загородили шлях.

— Геть, назад!.. стрілятимемо!.. Щоб ви подошли тут до одного!..

— ...Вам кажуть... Там бій зараз буде, а ви лізете. Не велено. Кожух стріляти до вас звелів.

Умить усе налилося тривогою. Баби, діди, жінки, дівчата, дівтора зняли плач і крик.

— Та куди ж ми?.. Та що ж ви нас гоните, що нам робити? І ми з вами. Коли смерть — так одна.

Але вершники були неблаганні:

— Кожух звелів, щоб п'ять верстов було між вами й солдатами, а то заважає, битися не дає.

— Та чи ми не ваші? Там же мій Іван.

— А мій Микита.

— А мій Панас.

— Ви підете, а ми лишимося, — покинете нас.

— Та ви задом думаете, чи як? Вам сказано: за вас же б'ються. Як розчистять дорогу, то й ви підете сошею за ними. А то заважає, бій буде.

Вози скільки видно лізуть один на одного. Збилися піші, поранені; знімається жіноче квіління. Загачуючи все шосе на десятки верст, завмер обоз. Мухи зраділи й густо чорніють на кінських спинах, боках, шиях; обсіли дівтору; і коні шалено махають головами, б'ють копитом під пузо. Крізь листя синіє море. Але всі бачать тільки клопоть шосе, загороджений вершниками, а за вершниками стоять солдатики, свої ж хлопці з гвинтівками, такі близькі, такі рідні. То сидять, то крутять цигарки з листя широкої трави й насипають суху ж траву.

Ось поворухнулися, ліниво встають, рушили, і щораз ширше відкривається шосе, і ця далека смуга, над якою пустельно сідає пил, ховає погрозу й нещастя.

Вершники невблаганні. Минає година, друга. Порожнє шосе спереду тяжко біліє, як смерть. Жінки із запухлими очима хлипають і примовляють. Крізь дерева голубіє море, а на море з-за лісових гір дивляться хмари.

Невідомо де напружено й кругло впливає гарматний постріл, другий, третій. Загуркотів залп і ну розлягатися й гуркотіти в горах, у лісах, в ущелинах. Мертво й холодно протягнув дрібну строчку кулемет.

Тоді всі, скільки було батогів, почали шалено стьобати коней. Коні сіпнули, але вершники, неймовірно лаючись, з усієї сили почали хрестити батогами коней по морді, по очах, по вухах. Коні, хропучи, крутячи головами, роздуваючи криваві ніздрі, викотивши круглі очі, білися в голоблях, ставали дибки, брикалися. А ззаду підбігали від інших возів, не по-людському улюлюкали, брали в кільканадцять батогів; дітвора пищала як різана, біла хворостинами по ногах, по пузі, стараючись якнайболючіше; жінки несамовито кричали, з усієї сили смикали віжки; поранені біли по боках милицями.

Оскаженілі коні шалено сіпнули, зім'яли, збили, рознесли вершників і, вириваючись із ветхої зброї, несамовито хропучи, помчали по шосе, витягнувши шиї, прищуливши вуха. Мужики вискакували на вози; поранені, тримаючися за передки, бігли, падали, тяглися, відривалися, скочувалися в шосейні канави.

У білястих клубах мчав гуркіт коліс, нестерпне деренчання підвішених відер, шалене улюлюкання. Крізь листя мигало блакитне море.

Спинилися й помалу поповзли, як наздогнали піхотні частини.

Ніхто нічого не знав. Казали, що спереду козаки. Тільки козакам нема відкля взятися — громаддя гір давно відгородили їх. Казали, ніби черкеси, чи калмики, чи грузини, чи якийсь інший народ, і сила-рать їх незліченна. Через це ще більше напосідали біженські вози на військові частини — нічим не можна було відірвати, хіба перестріляти всіх до одного.

Чи козаки, чи грузини, чи черкеси, чи калмики, а жити треба. Знову грамофон на коняці заспівав:

Вга-муй-ся, ко-хан-ня гаряче..

У різних кінцях хлопці заспівали. Ішли як попало по шосе. Із шосе лізли на гору, рвали об суччя, колючки останнє лахміття, шукали диких нестерпучо-кислих дрібних яблук і, скривившись по-звірячому, напихали живіт кислцею. Під дубом збирали жолуді, жували їх, і стікала гірка їдка слина. Потім вилізли з лісу — голі, з криваво-подряпанною в шмаття шкірою — і обв'язували рештками ганчір'я соромнє місце.

Баби, дівчата, дівчора — всі продираються в лісі. Крики, сміх, плач — упинаються в тіло голки, деруть колючки, чіпко обвиваються ліани, і ні назад, ні вперед; та голод не свій брат, всі лізуть.

Часом розсунуться гори — і на схилі зажовтіє невеличке поле недоспілої кукурудзи, де-небудь під берегом примостилося село. Поле одразу, як сараною, вкривається народом. Солдати ламають кукурудзяні волоття і потім ідуть по шосе, розтирають на долочі, вибирають сире зерно — і в рот і довго й жадібно жують.

Матері, набравши зерен, так само довго жують, але не ковтають, а теплим язиком упихають у ротик дітям ріденьку від слини кашку.

А там спереду знову постріли, знову строчить кулемет, але ніхто вже не звертає уваги — звикли. Умовкає. Пташиним голосом тягне грамофон:

Вже я-а-а запе-внен-ням не ві-рю...

Перегукуються, сміються в лісі, з різних сторін доливають пісні солдатів. Обоз біженців неподільно зливається з останніми піхотними частинами, і все вкупі без відпочинку лине в безмежних хмарах пилу.

XXII

Уперше вороги перегородили шлях, нові вороги.

Нащо? Чого їм треба?

Кожух розуміє — тут пробка. Ліворуч — гори, праворуч — море, а між ними — вузьке шосе. На шосе через пінисту гірську річку міст залізничного типу: його ніде не обминеш. А перед мостом вороги поставили кулемети і гармати. У цій наскрізній, виплетеній із сталевих балок дірці можна спинити будь-яку армію. Ех, якби розгорнути-ся можна! Нема краще, як у степу.

Йому подають наказа із штабу Смолокурова, як діяти проти ворога. Пожовтівши, як цитрина, і зціпивши щелепи, жмакає наказа, не читавши, і кидає на шосе. Солдати бережно підбирають, розправляють на коліні й палять цигарки, наспаюючи сухим листям.

Військо витягнулося вповдовж шосе. Кожух дивиться на нього: обідрані, босі; у половини по два, по три патрони на чоловіка, а в інших — самі гвинтівки в руках. Одна гармата, і до неї всього шістнадцять снарядів. Але Кожух, стиснувши щелепи, дивиться на солдатів так, ніби в кожного в торбині по триста патронів, грізно дивляться батареї, і повнісінькі снарядів зарядні ящики, а навкруги рідний степ, і стеном розгорнеться вся колона до останнього.

І з такими очима й лицем він говорить:

— Товариші, билися ми з козаками, з кадетами. Знаємо, за що з ними билися, — за те, що вони хочуть задушити революцію...

Солдати похмуро дивляться на нього й говорять очима:

«Без тебе знаємо. Що ж із того? А в дірочку на мосту все одно не проліземо...»

— ...від козаків ми відірвалися — гори нас одгородили, є в нас перепочинок. Але новий ворог заступив шлях. Хто такі? Це грузини-меншовики, а меншовики — одна ціна з кадетами, однаково еднаються з буржуями, сплять і у сні бачать, щоб згубити Совіцьку владу...

А солдатські очі:

«Та цілуйся з своєю Совіцькою властю. А ми босі, голі, й їсти нічого».

Кожух розумів їхні очі, розумів, що це — загибель.

І він, ставлячи останню карту, звернувся до кавалеристів:

— Ваше, товариші, завдання: взяти міст з маху на коні.

Кавалеристи всі як один зрозуміли, що безглузде завдання ставить їм командир: скакати ключем (на мосту не розгорнешся) під кулеметним і гарматним огнем, це значить — половина завалить міст тілами, а друга половина, не маючи змоги через них проскочити, поляже розстріляна, як суне назад.

Але на них були такі хороші черкески, так блищала сріблом батьківська і дідівська зброя, такі чудово-війовничі були папахи й барашкові кубанки, так жваво махають головами, висмикуючи поводи, добрі степові кубанські коні,

і, очевидячки милуючись, усі дивляться на них,— і вони дружно гукнули:

— Візьмемо, товаришу Кожух!..

Схована гармата, наповняючи ущелину, скелі, гори щораз гучнішою луною, раз по раз почала бити в те місце за мостом, де притаїлися в гніздах кулемети, а кавалеристи, поправивши папахи, мовчки, без крику й пострілу, вилетіли з-за повороту, і, від жаху прищуливши вуха, витягнувши шії, з криваво-роздутими ніздрями коні помчали до мосту й мостом.

Грузинські кулеметники не сподівалися на таке нахабство; прищулилися під вибухами шрапнелі і, приголомшені диким гуркотінням у горах, раптом спохватилися, застрочили... Упала коняка, друга, третя, але вже середина мосту, кінець мосту, шістнадцятий снаряд і... побігли.

— Урра-а-а!! — пішли рубати.

Грузинські частини, що стояли віддалік од мосту, відстрілюючись, кинулися тікати по шосе й сховалися за поворотом.

А ті, що стояли біля мосту, відрізані, метнулися до берега. Але грузинські офіцери встигли раніше сісти в човни, і човни швидко пішли до пароплавів. Із труб густо повалили клубки диму, пароплави почали виходити в море.

Стоячи по горло у воді, грузинські солдати простягали руки до пароплавів, кричали, проклинали, заклинали життям дітей, а їм рубали шії, голови, плечі, і по воді розходилися криваві кола.

Пароплави чорніли на синьому краї цятками, зникли, і на березі вже ніхто не благав, не проклинав.

XXIII

Над лісами, над ущелинами стали траплятися кряжові верхів'я. Як відтіля вітерець — віє холодочком, а внизу на шосе — спека, мухи, курява.

Шосе простяглося вузьким коридором — по боках стиснули скелі. Зверху повисло розмите коріння. Повороти раз у раз заступають перед очима, що спереду і ззаду. Ні звернути, ні обернутися. Коридором безупинно тече все одним напрямком жива маса. Море заступили скелі.

Завмирає рух. Спинаються вози, люди, коні. Довго, томливо стоять, потім знову рушають, знову спинаються.

Ніхто нічого не знає, та й не видно нічого — самі вози, а там — поворот і стіна; вгорі клаптик синього неба.

Тоненький голосок:

— Ма-а-мо, кисли-щи!..

І на другому возі:

— Ма-а-мо!..

І на третьому:

— Та цитьте ви! Де їх узяти?.. Чи на стіну лізти? Бачиш, стіни.

Дітвора не вмовкає, хникає, потім над силу несамовито кричить:

— Ма-а-мо!.. дай кукурудзи!.. дай кислиці... ки-ис-ли-ци!.. ку-ку-ру-удзи... дай!..

Як роздратовані вовчиці з блискучими очима, матері, дико оглядаючись, лупцюють дітвору.

— Цить! погибелі на вас немає. І коли ви виздихаєте, всю душу повитягали, — і плачуть лютими, безсилимими слізьми.

Десь глухо далеко стрілянина. Ніхто не чує, ніхто нічого не знає.

Стоять годину, другу, третю. Рушили, знову спинилися.

— Ма-амо, кукурудзи!..

Матері так само розлютовано, ладні перегризти кожному горлянку, порпаються у возах, лаючись часом одна з одною; насмикують із воза стебел молоді кукурудзи, боляче довго жують, із силою стискаючи зуби — кров виступає з ясен, потім схиляються до жадливо роззявленого дитячого ротика і всовують теплим язиком. Дітвора хапає, силкується проковтнути, солома коле горло, захлинаються, кашляють, випльовують, ревуть.

— Не хо-очу! Не хо-очу!

Матері оскаженіло лупцюють.

— Та якого ж вам біса?

Діти, розмазуючи брудні слъози на обличчі, давлять-ся, ковтають.

Кожух, стиснувши щелепи, розглядає в бінокль з-за скелі ворожі позиції. Зібралися командири, теж дивляться в біноклі; солдати, примружившись, розглядають не гірше, ніж у бінокль.

За поворотом ущелина розступилася. Крізь її широке горло засиніли далекі гори. Громаддя лісів густо сповзає

на масив, що загороджує ущелину. Голова масиву кремениста, а самісінький верх стоїть прямо чотирисажневою кручею — там ворожі окопи і шістнадцять гармат жадібно дивляться на шосе, що вибігає з коридора. Коли колона рушила було з скелястих воріт, батарея й кулемети засипали, — місця живого не лишилося; солдати сунули назад, за скелі. Для Кожуха ясно — тут і птах не пролетить. Розгорнутися ніде, один шлях — шосе, а там — смерть. Він дивиться на місто, що біліє далеко внизу, на блакитну бухту, де чорніють грузинські пароплави. Треба придумати щось нове, але що? Потрібен якийсь інший підхід, але який? І він стає навколішки й починає лазити по карті, простеленій на курному шосе, вивчаючи найменші кривини, всі складки, всі стежечки.

— Товаришу Кожух!

Кожух піднімає голову. Двоє стоять веселими ногами.

«Паскудники!.. встигли...»

Але на них мовчки дивиться.

— Так що, товаришу Кожух, не перескочити нам сошею, всіх переб'є Грузія. Зараз ми були, так би мовити, на розвідці... добровольцями.

Кожух, так само не спускаючи очей:

— Дихни. Та не тягни в себе, дихай на мене. Знаєш, за це розстріл?

— Та бог з вами, це лісовий дух, — лісом пролазили весь час, ну, надихали в себе.

— Хіба ж тут шинки, чи що! — додає з хитро-веселими українськими очима другий. — У лісі самі дерева — більш нічого.

— Говори діло.

— Так що, товаришу Кожух, ідемо це ми з ним, і розмова у нас сурйозна: або помирати нам тут усім на соші, або вертатися у лабети козакам. І помирати не хочеться, і в лабети не хочеться. Що тут робити? Глядь, а за деревами — духан. Ми підлізли — четверо грузинів вино п'ють, шашлик їдять, звісно, грузини п'яниці. Так і закрутило в носі, так і закрутило, сили нема. Ліворверти в них. Вискочили ми, підстрілили двох: «Стій, ні з місця! Оточили, так вас розтак!.. Руки вгору!..» Ці оторопіли, не сподівалися. Ми ще одного закололи, а цього зв'язали. Ну, духанщик перелякався до скончання. Ну, ми, правду сказати, шашлик доїли, що остався від грузинів, котрі за-

платити повинні,— жалування велике получаять,— а вина й не пригубили, як ви, одне слово, наказ дали.

— Та нехай воно сказиться, це зілля прокляте... нехай мені всю морду покорчить, коли я хоч нюхав його. Нехай виверне мені всі тельбухи.

— До діла.

— Грузинів одтягли в ліс, зброю забрали, а остатнього грузина притягли сюди і духанщика, щоб не розп'якував. Знову ж зустріли п'ять мужиків з бабами і з дівками: тутешні — з-під міста, нашинські, росіяни, у них оселі під городом, а грузини азіати, знову ж чорнопикі і не з нашої нації, до білих бабів дуже охочі. Ну, все кинули, до нас ідуть, розповідають — стежками можна обхід городу зробити. Важко, кажуть — провалля, ліси, кручі, ущелини, але можна. А в лоб, кажуть, немислимо. Стежки вони всі знають як п'ять пальців. Ну, трудно, страшенно, одно слово, погибель, а все-таки обійти можна.

— Де вони?

— Тут.

Підходить командир батальйону.

— Товаришу Кожух, зараз ми були біля моря, там ніяк не можна пройти: берег скелястий, просто кручею у воду.

— Глибоко?

— Та біля самої скелі по пояс, а то й по шию, а то й з головою.

— Та що ж,— каже, уважно вислухавши, солдат у драгті з гвинтівкою в руці,— що ж, з головою... А є каменюки, з гір попадали в море — можна скакати зайцями з каменя на камінь.

До Кожуха з усіх боків повзуть донесення, вказівки, пояснення, плани, іноді несподівані, дотепні, яскраві,— і загальне становище виступає виразно.

Збирає командний склад. У нього стиснуті щелепи й колючі, під насунутим черепом, неприступні очі.

— Товариші, ось як. Всі три ескадрони підуть в обхід міста. Обходити важко: стежками, лісами, скелями, ущелинами, та ще вночі, але це, хоч хай що, треба виконати!

«Загинемо... жодної коняки не вернеться...» — стояло сховане в очах, чого б не вимовив язик.

— Є п'ятеро провідників — росіяни, тутешні люди. Грузини їм насололи. У нас їхні сім'ї. Провідникам сказано — сім'ї відповідають за них. Обійти з тилу, вдертися в місто...

Він помовчав і, вдивляючись у ніч, що наливала ущелину, коротко мовив:

— Усіх знищити.

Кавалеристи по-молодецькому поправили папахи на потилицях:

— Буде виконано, товаришу Кожух,— і завзято почали сідати на коней.

Кожух:

— Піший полк... Товаришу Хромов, ваш полк спустить з кручі, проберетесь камінням до порту. На світанку вдарити без пострілу, захопити пароплави на причалі.

І знову, помовчавши, мовив:

— Усіх знищити.

«На морі грузини поставлять одного стрільця, весь полк познімають з каміння поодиноці...»

А голосно дружно сказали:

— Слухаємо, товаришу Кожух.

— Два полки приготувати для атаки в лоб.

Одна по одній почала згасати багрянність далеких вершин: одноманітно й густо засиніло. В ущелину ввазла ніч.

— Я поведу.

Перед очима в усіх у темному мовчанні відбилосся: густий ліс, за ним кремениста гора, а над нею самотно, як смерть, з опущеним поглядом стрімка скеля. Постояло й розтало. В ущелину ввазла ніч. Кожух виліз на уступ. Внизу невиразно тяглися ряди ганчір'я, босі ноги, колочче вирізняювалася безліч багнетів.

Всі дивилися, не спускаючи очей, на Кожуха,— у нього була таємниця розв'язати питання життя й смерті; він мусить показати вихід, вихід — усі це ясно бачили — з безпорадного становища.

Підхоплений цими тисячами втуплених у нього очей, що вимагали порятунку, почувавши себе володарем незваної таємниці життя й смерті, Кожух сказав:

— Товариство! Нам нема чого вибирати: або тут поляжемо, або козаки ззаду всіх замордують до одного. Труднощі непоборні: патронів нема, снарядів до гармати нема, брати треба голими руками, а на нас ізвідтіля дивиться шістнадцять гармат. Але коли всі як один...— він із секунду помовчав, залізне обличчя скамяніло, й закричав диким, не своїм голосом, і в усіх захололо: — коли всі як один ударимо, тоді шлях одкритий до наших.

Те, що він говорив, знав і без нього кожен найгірший

солдат, але коли закричав дивним голосом, усіх уразила несподівана новизна сказаного, і солдати закричали:

— Як один!! Або проб'ємося, або поляжемо!

Зникли останні плями білих скель. Нічого не видно: ні масиву, ні скель, ні лісів. Сховалися зади останніх коней. Не видно солдатів, що сипали дрібним камінням, спускаючись водорієм до моря, і держалися за лахміття один в одного. Сховалися останні ряди двох полків у непроглядному лісі; а над лісом, як смерть із заплющеними очима, примарою вставала стрімка скеля.

Обоз завмер у величезній нічній мовчанці: ні вогнищ, ні розмови, ні сміху, і дівора мовчки лежить із голодно-запалними личками.

Мовчанка. Темрява.

XXIV

Грузинський офіцер із молодими вусами, в тонко підперезаній червоній черкесці, в золотих погонах, із чорними, схожими на мигдаль очима, від яких (він це знав) захлиналися жінки, походжав по площадці масиву, зрідка поглядав. Окопи, бруствери, кулеметні гнізда.

За двадцять сажнів неприступно стрімка круча, під нею крутий кременистий схил, а там непролазна тьма лісів, а за лісами скеляста ущелина, з якої вибігає біла пустельна смуга шосе. Туди сховано дивляться гармати, там — ворог.

Біля кулеметів ритмічно ходять вартові — молодцюваті, в новесенькому одязі.

Цій обідраній свиноті дали сьогодні вранці жару, як спробувала висунутися по шосе із-за скель — пам'ятатимуть.

Це він, полковник Міхеладзе (такий молодий — і вже полковник!), вибрав позицію на цьому перевалі, обстояв її в штабі. Ключ, що ним замкнута узбережжя.

Він знову поглянув на площадку масиву, на стрімку кручу, на берегові скелі, що сторч спускалися в море, — так, усе, як на вибір, зібралось, щоб спинити першу-ліпшу армію.

Але цього мало, мало їх не пустити, їх треба винищити. І в нього вже є план: одправити пароплави їм у тил, де шосе спускається до моря, обстріляти з моря, висадити десант, замкнути цю вонючу голоту з обох кінців — і вони виздыхають, як пацюки в пастці.

Це він, князь Міхеладзе, власник невеликого, але чудового маєтку під Кутаїсом, він одітне одним ударом голово скаженій гадюці, що лізе узбережжям.

Росіяни — вороги Грузії, прекрасної, культурної великої Грузії, такі самі вороги, як вірмени, турки, азербайджанці, татари, абхазці. Більшовики — вороги людства, вороги світової культури. Він, Міхеладзе, сам соціаліст, але він («Послати б, чи що, по ту дівчинку, гречаночку?.. Ні, не варт... не варт на позиції, заради солдатів...») ...але він справжній соціаліст із глибоким розумінням історичного механізму подій і кривий ворог усіх авантюристів, що під машкарою соціалізму розгнуздують у масах найгірші інстинкти.

Він не кровожерний, йому гидка пролита кров, але, коли справа йде про світову культуру, про велич і добробут рідного народу, він безпощадний, і цих до одного буде винищено.

Він походить з біноклем, поглядає на страшенно крутий схил, на темінь непролазних лісів, на білу смугу шосе, що кривинами вибігає із-за скель — на шосе нікого немає, поглядає ще на багряні верхів'я й чує тишу, мирну тишу вечора.

І ця з чудового сукна черкеска, що добре облягає його струнку постать, коштовний кинджал і револьвер, оздоблені золотом та підчорнені, сніжно-біла папаха єдиного майстра, знаменитості Кавказу, Османа, — все це покладає на нього обов'язок, обов'язок подвигу, особливого, що він мусить зробити; воно вирізняє його від усіх — від солдатів, що випинаються перед ним, як струна, від офіцерів, у яких нема його досвідченості та знань, і коли він струнко ходить, відчуває — носить у собі тягар своєї самотності.

— Ей!

Підбігає денщик, молодий грузин із неправильно-жовтим привітним лицем і такими самими, як у полковника, вогко-чорними очима, виструнчується, бере під козирок.

— Чого зволите?

«...Оте дівча... гречанку... приведи...» Але не вимовив, а сказав, строго дивлячись:

— Вечеря?

— Так точно. Панове офіцери чекають.

Полковник велично пройшов повз солдатів, що схоплювалися й випиналися в струнку; обличчя в них були

худі — не було підвозу, солдати одержували тільки жменю кукурудзи й голодували. Вони віддавали честь, проводячи очима, і він недбало махав білою рукавичкою, легенько надітою на пальці. Пройшов повз вогнища, що тихо, по-вечірньому диміли синюватим димком, повз артилерійські конов'язі, повз піраміди гвинтівок піхотного прикриття й увійшов у довгий білий намет, де сліпуче простягався з краю до краю стіл, заставлений пляшками, тарілками, чарками, ікрою, сиром, фруктами.

Розмова в групах таких же молодих офіцерів, так само гарно перетягнутих, у чудових черкесках, раптом увірвалася; всі встали.

— Прошу, — сказав полковник, і почали всі сідати.

А як лягав у своєму наметі — приємно йшла ходором голова, і, підставляючи ногу денщиківі, що стягав блискучо лакованого чобота, думав:

«Даремно не послав по гречанку... А проте добре, що не послав...»

XXV

Ніч така величезна, що проковтнула і гори, і скелі, і гігантське провалля, що вдень лежало перед масивом, в глибині якого ліси, а тепер нічого не видно.

На бруствері ходить вартовий, такий самий оксамитово-чорний, як і все в цій оксамитовій чорноті. Він помалу проходить десять кроків, помалу повертається, помалу проходить назад. Як іде в один бік — невиразно встають обриси кулемета, як у другий — відчувається скеляста круча, аж до самісіньких країв рівно залита темрявою. Ця незрима стрімка круча вселяє почуття спокою й певності.

І знову помалу тягнуться десять кроків, млявий поворот, і знову...

Дома маленький сад, маленьке кукурудзяне поле, Ніна, і на руках у неї маленький Серго. Як він ішов, Серго довго дивився на нього чорносливовими очима, потім застрибав на материних руках, простягнув пухлі рученята й усміхнувся, пускаючи бульки, усміхнувся чудовим беззубим ротом. А як батько взяв його — він облинив любою слиною обличчя. І ця беззуба усмішка, ці бульки не меркнуть у темряві.

Десять повільних кроків, невиразний кулемет, млявий поворот, так само невиразний край стрімкої кручі, знову...

Більшовики лиха йому не заподіяли... Він стріляти-ме в них із цієї гори. По шосе ящірка не пробіжить... Більшовики царя зіпхнули, а цар пив Грузію,— дуже добре... В Росії, кажуть, всю землю селянам... Він зітхнув. Його мобілізовано, і стрілятиме він у тих, що там, за скелями.

Хтозна, від чого впливає беззуба усмішка й бульки, і в грудях теплішає, він внутрішньо усміхається, а на темному обличчі серйозність.

Стоїть усе та сама тиша, до країв наповнена темрявою. Мабуть, скоро на світанок, і ця тиша густо навалюється... Голова непомірно важка, нижче, нижче... Та відразу скинеться. Навіть серед ночі надто непроглядно розкинулася нерівна чорнота — гори; у кривинах блищать поодинокі зорі.

Далеко й несхоже закричав нічний птах. Чому в Грузії таких не чув?

Усе налите ваготою, усе нерухоме й помалу пливе йому назустріч океаном темряви, і це не дивно, що нерухомо й непоборно пливе йому назустріч.

— Ніно, ти?.. А Серго?..

Розплющив очі, а голова хитається на грудях, і сам прихилився до бруствера. Останні секунди відірваного сну помалу плвли перед очима нічними просторами.

Труснув головою, все завмерло. Підозріло вдивився: та сама нерухома темрява, той самий невиразний бруствер, край кручі, кулемет, невиразно відчутне, але незриме провалля. Далеко закричав птах. Таких не буває в Грузії...

Він переносить погляд у далечінь. Та сама поламана чорнота, і в зламах помалу блимають уже бліді й в іншому розташуванні зірки. Прямо — океан мовчазної темряви, а він знає — на дні його густі ліси. Позіхає й думає: «Треба ходити, а то знову...» — та й не додумав, і зараз же знову попливла нерухома темрява з-під кручі, з провалля, безмежна й непоборна, і в нього тоскно почало задихатися серце.

Він спитав:

«Хіба може плисти нічна темрява?»

А йому відповіли:

«Може».

Тільки відповіли не словами, а засміялися самими яснами.

Через те, що рот був беззубий і м'який, йому стало страшно. Він простягнув руку, а Ніна упустила дитячу голову. Сіра голова покотилася (у нього завмерло), але біля самісінького краю спинилася... Жінка з переляку — ах!.. проте не з того, а з іншого переляку: в напружено-передранковому присмерку понад краєм кручі сіріла сила голів, мабуть, скотившись... Вони щораз виростали: визирнули шиї, знялися руки, піднялися плечі, і залізно-ламаний із брязкотом голос, наче просунутий крізь міцно зціплені щелепи, поламав задерев'яніння й тишу:

— Вперед!.. в атаку!!.

Нестерпно звірячий рев зніс усе навкруги. Грузин вистрілив, покотився, і в нелюдськи шаленому болі зразу погасла дитина, що підсакувала на материних руках із простягнутими рученятами, пускаючи бульки усміхненим ротом, де самі ясна.

XXVI

Полковник вирвався з намету й метнувся вниз, туди, до порту. Навкруги, плигаючи через каміння, через людей, що падали, бігли в ясніючому світанку солдати. Позаду, наздоганяючи, котився нелюдський, ніколи не чуваний рев. Коні відривалися з конов'язі і з переляку мчали, махаючи обривками...

Полковник, як спритний хлопчисько, плигаючи через каміння, через кущі, біг так швидко, що серце не встигало вистукувати удари. Перед очима стояло одно: бухта... пароплави... порятунок...

І як швидко він перебирав ногами, так само швидко — ні, не через мозок, а через усе тіло — пробігало:

«...Тільки б... тільки б... тільки б... не вбили... тільки б помилювали. Все ладен робити для них... Пастиму худобу, гиндиків... митиму горшки... копатиму землю... прибиратиму гній... тільки б жити... тільки б не вбили... Господи!.. життя-то, життя...»

Але цей суцільний тупіт, стрясаючи землю, мчить страшенно близько, ззаду, з боків. Ще страшніше, сповнюючи передранкову млу, шалено накочується ззаду, охоплюючи, дике нелюдське ревіння: а-а-а!... і добірна, хрипла, задихана лайка.

І на потвердження жаху цього ревіння то там, то там чути: кррак!.. кррак!.. Він розуміє: це прикладом, як шкаралупу, розбивають череп. Здіймаються заячі викрики, вмить замовкаючи, і він розуміє: це — багнетом.

Він мчить, кам'яно здіпивши зуби, і гаряче дихання, як пара, виринається з ніздрів.

«...Тільки б жити... тільки б помилювали... Нема в мене ні вітчизни, ні матері... ні честі, ні любові... тільки втекти... а потім усе це знову буде... А тепер — жити, жити, жити...»

Здавалося, нема вже сил, але він напружив шию, утягнув голову, стиснув кулаки й помчав із такою силою, що назустріч побіг вітер, а солдати, що шалено бігли, почали відставати, і їхні смертельні викрики несли на крилах полковника.

Кррак!.. кррак!..

Заголубіла бухта... Пароплави... О, порятунок!..

Підбігши до сходнів, на секунду спинився: на пароплавах, на сходнях, на набережній, на молу щось коїлося і звідусіль: кррак!.. кррак!..

Його вразило: і тут розлягалось невгамовне, шалене ревіння, і чути було: кррак!.. кррак!.. — і спалахували й згасали смертельні викрики.

Він умить повернув і ще спритніше й швидше побіг геть од бухти, і в очі на мить блиснула востаннє за молом безмежна блакить...

«Жити... жити... жити!..»

Він летів повз білі будинки, що бездушно дивилися чорними німими вікнами, летів на край міста, туди, де простяглося шосе, таке біле, таке спокійне, потяглося до Грузії. Не до великодержавної Грузії, не до Грузії, розсадниці світової культури, не до Грузії, де його настановлено на полковника, а до любої, єдиної, рідної, де так чудово пахне весною, квітучими деревами, де за зеленими лісовими горами білють сніги, де дзвінка спека, де Тифліс, Воронцовська, пінна Кура і де він бігав хлопчиком...

«...Жити... жити... жити...»

Почали рідшати будинки, перериваючись виноградниками, а ревіння, страшне ревіння й поодинокі постріли лишилися далеко позаду, внизу, біля моря.

«Урятувався!!»

У ту саму секунду всі вулиці наповнилися шалено важким скоком; із-за рогів вилетіли на стрімких конях, і разом із ними покотилося таке саме гідке смертельне ревіння: рри-а-а-а... Спалахували вузькі смужки шаблук.

Колишній князь Міхеладзе, колишній грузинський полковник, умить метнувся назад:

«...Ря-а-ту-йте!!»

І, затамувавши дихання, полетів вулицею до центру міста. Разів зо два вдарився у хвіртку — хвіртки й ворота наглухо були замкнуті залізними засувами, ніхто й ознак життя не подавав: тим дивовижно було байдуже, що коїлося на вулиці.

Тоді він зрозумів: єдиний порятунок — гречанка. Вона чекає з чорно-блискучими жалісними очима. Вона — єдина в світі людина... Він одружиться з нею, віддасть маєток, гроші, цілуватиме її поли.

Голова вибухом розлетілася на дрібні частинки.

А справді не на дрібні частинки, а розсілася під навкісним спалахом шаблі надвоє, виваливши мозок.

XXVII

Спека розгоряється. Незримий мертвий туман важко стоїть над містом. Вулиці, майдани, набережна, мол, двори, шосе завалені. Купи людей нерухомо лежать у різних позах. Одні страшно підвернули голови, в інших шия без голови. Холодцем дрижить мозок на бруку. Запечена, як на бойні, кров темно тягнеться вдовж будинків, кам'яних парканів, підтікає під ворота.

На пароплавах, у каютах, у кубрику, на палубі, в трюмі, у кочегарці, у машинному відділенні — всі вони, з тонкими обличчями, чорненькими молодими вусиками.

Нерухомо перехлюпаються через парапет набережної і, як глянеш у прозоро-блакитну воду, спокійно лежать на ослизло-зеленастих каменях, а над ними нерухомо звисають сірі табунці риб.

Тільки з центру міста долітають часті постріли й поквапно татакає кулемет: навкруги собору засіла грузинська рота й героїчно вмирає. Але й ці замовкли.

Мертві лежать, а живі сповнили місто, вулиці, двори, будинки, набережну, і біля міста, по шосе, на схилах, в ущелинах — усе вози, люди, коні. Метушня, вигуки, сміх. гомін.

Цими мертво-живими місцями проїжджає Кожух.

— Перемога, товариші, перемога!!

І начебто нема ні мертвих, ні крові, — буйно-радісно розлягається:

— Урра-а-а!!

Далеко відлунюється в блакитних горах і далеко вмирає за пароплавами, за бухтою, за молом, у вогкій блакиті.

А на базарах, у крамницях, у магазинах кипить уже чимдуж робота: розбивають ящики, рвуть сувої сукна, стягають з полиць білизну, ковдри, галстуки, окуляри, спідниці.

Найбільше набігалосся матросів — вони як народилися. Скрізь міцні, кряжисті постаті в білих матросках, штанях кльош, круглі шапочки, і стрічечки теліпаються, і гучно розлягається:

- Греби!
- Прича-люй!
- Кри-ий!..
- Вигрібай з ентої полиці!

Орудували швидко, спритно, організовано. Один приправив на голові розкішний жіночий капелюх, обмотав морду вуаллю, другий — під шовковою мереживною парасолькою.

Метушилися й солдати в неймовірному лахмітті, з чорними, босими, потрісканими ногами; забирали ситець, полотно, парусину для жінок і дівчорі.

Витягає один із картонової коробки накрохмалену сорочку, розтопив за рукава і зареготав на все горло:

— Хлоп'ята, диви: сорочка!.. Матері твоєї по потилиці!..

Поліз, як у комут, головою в комір.

— Та що ж вона не гнеться? Як лубок.

І він почав нагинатися й розправлятися, дивлячись собі на груди, як баран.

— Йй-бо, не гнеться! Як пружина.

— Тю, дурню! Це крохмаль.

— Що таке?

— Та з картоплі пани в грудях собі роблять, щоб у грудях у них виходило.

Високий, кістлявий — почорніле тіло визирає в лахмітті — витяг фрак. Довго розглядав з усіх боків, рішуче скинув лахміття й поліз довгими, як в орангутанга, руками в рукава, але рукава — по лікоть. Надів просто на голе тіло. На животі застебнув, а внизу виріз. Хмикнув:

— Треба штанив.

Поліз шукати, але штани забрали. Поліз у відділ білизни, витяг картон — у ньому щось чудне. Розгорнув, прицілився, знову хмикнув:

— Дивно! Штани — не штани, а дуже тонке. Хведоре, що це таке?

Але Хведорові не до того, він витягав ситець бабі й дівчорі — голі.

Знову прицілився й раптом похмуро й рішуче натягнув на дожелезні, жилаві, почорнілі від сонця та грязюки ноги.

Виявилось, те, що надів, теліпалося вище колін мережками.

Хведір глянув і покотився:

— Хлоп'ята, погляньте! Опанас!..

Магазин здригнувся від реготу:

— Та це ж бабські спідні!!

А Панас похмуро:

— А що ж, баба не людина?

— Як же ти ходитимеш — розрізано, усе видко й тонке.

— А матня здорова!..

Опанас журно подивився.

— Правда. Ото дурні, штани з такого тонкого роблять, тільки матеріал переводять.

Повитягав із коробки все, що там було, і почав мовчки надівати одно за одним — шестеро надів; мережки розкішним валом вище колін.

Матроси на секунду прислухалися й раптом шалено посунули в двері, у вікна. А за вікнами улюлюкання, матюки, кінське тупотіння, хрускання нагаїв об людське тіло. Солдати — до вікон. Майданом скільки сили бігли матроси, стараючись урятувати захоплене. Ескадронці, пришпорюючи коней, нещадно били їх, просікаючи одяг, і сині набряклі смуги оперізували обличчя — кров бризкала.

Матроси, люто оглядаючись, покидали натоптані торби — терпець увірвався, — метнулися хто куди.

XXVIII

Тривожно, поспішно тріщав барабан. Грав горніст.

За двадцять хвилин на майдані рядами стояли солдати із суворими обличчями. І цій суворості дивно не відповідав одяг. Одні були, як і раніш, у пропотілому лахмітті, інші — в накрохмалених, розстебнутих, підперезаних мотузочками сорочках — на грудях стояли коробом. А де хто — в жіночих нічних кофтах або в ліфах, і химерно стирчали з них чорні руки, шиї. А правофланговий третьої роти, високий, кістлявий і похмурий, стояв у чорному фракці на голому тілі, з рукавами до ліктя; густо білили вище колін мережки.

Підійшов Кожух, залізно стискуючи щелепи, а очі сірі гостро блищать. За ним командний склад у гарних грузинських офіцерських папахах, у малинових черкесках: на черкесках срібні з чорним кинджали.

Кожух постояв, все так само посилаючи вповодж рядів гострий блиск сталі на манісіньких очах.

— Товариші!

Голос такого самого іржаво-ламаного заліза, як той, що вночі: «Вперед!.. в атаку!..»

— Товариші! Ми — революційна армія, б'ємося за наших дітей, за жінок, за наших старих матерів, батьків, за революцію, за нашу землю. А землю хто дав?

Він умовк і чекав на відповідь, знаючи, що не буде відповіді: стояли в строю.

— Хто дав? Радянська влада. А ви що зробили? А ви розбишаками стали, — пішли грабувати.

Стояла така тиша напруження, що ось лопне. А іржаво залізо, ламаючись, гриміло:

— Я, командуючий колони, я призначаю двадцять п'ять різок кожному, хто взяв хоч ниточку.

Всі нерухомо дивилися на нього, не зводячи очей: він був обідраний, штани висіли лахміттям; як млинець, обвисав брудний солем'яний бриль.

— У кого хоч трошки є награваного, три кроки вперед!

Минула важка секунда мовчання — ніхто не рушив.

І раптом земля глухо й дружно: раз! два! три! Небагато лишилося стояти в лахмітті. А в новому ряду густо стояли зодягнені хто в що зумів.

— Що взято в місті, піде до спільного казана, вашим же дітям і бабам. Кладіть на землю, хто що взяв. Усе!

Увесь передній ряд поворухнувся й почав класти перед собою штуки ситцю, полотна, парусини, а інші почали скидати накрохмалені сорочки, жіночі кофточки, ліфчики, поскладали на землю купами і стояли голі й засмаглі. Зняв і правофланговий фрак і панталони й теж стояв, кістлявий і голий.

Під'їхав віз. Із воза вийняли різки.

Кожух підійшов до флангового:

— Лягай!

Той став окарач, потім незграбно ліг лицем у жіночі панталони, і сонце палило йому голий зад. Кожух іржаво закричав:

— Лягайте всі!

І всі лягли, підставляючи зади й спини гарячому сонцю. Кожух дивився і лице було кам'яне. Хіба не ці люди, здіймаючи гук, буйною ордою обирали його на начальника? Хіба не вони кричали йому: «Продав... пропив нас?» Хіба не вони гралися ним, як тріскою? Хіба не вони хотіли підняти його на багнети?

А тепер покірно лежать голі.

І хвиля сили й могутності, подібна до тієї, що підносила його, коли честолюбно добувався на офіцера, знялася в душі. Але це була інша хвиля — він урятує, він виведе ось цих, що так покірно лежать, чекаючи на різки. Покірно лежать, але, якби він намірився сказати: «Хлопці, вертайтеся назад до козаків, до офіцерів», — його б підняли на багнети.

І знову іржавий Кожухів голос пролунав над лежачими: — Одягайся!

Усі встали й почали одягатися в накрохмалені сорочки, у кофточки, а правофланговий знову натягнув фрак і нацупив шестеро панталонів.

Кожух подав знак, і два солдати з радісними обличчями забрали незайману купу різок і поклали назад у віз. Потім віз поїхав уподовж ряду, і в нього радісно кидали штуки ситцю, полотна, сатину.

XXIX

В оксамитово-чорному океані червонясто ворухаться вогнища, освітлюючи обличчя, плоскі, як із картону, по-статі, край воза, кінську морду. І вся ніч сповнена гомоном, голосами, вигуками, сміхом; пісні народжуються близько й далеко; згасають; забряжчить балалайка; заграє в перебивку гармонія. Вогнища, вогнища...

Ніч повна ще чогось, про що не хочеться думати.

Над містом синювате світло електричного сйва.

Заглядає червонястий відсвіт трісучого вогнища в старе обличчя. Знайоме обличчя. Е-е, здоровенькі були, бабусю! Бабо Горпино! Дід осторонь лежить мовчки на кожусі. Навкруги вогнища сидять солдатикки, і обличчя червоно освітлені — із своєї ж таки станиці. Казанки висять, та в казанках вважай сама вода.

А баба Горпина:

— Господи, цариця небесна, що ж воно таке?! Йшли, йшли, йшли, а нічого нема, хоч здихай, нема чого їсти.

Що ж воно таке за начальство — попоїсти нічого не може дати? Яке ж то начальство... Анки нема. Дід мовчить.

Уздовж шосе нерівний рядочок вогнищ тягнеться в далечінь.

За вогнищем лежить горілиць солдатик (його не видно), закинув за голову руки, дивиться в темне небо й не бачить зірок. Чи то згадати щось хочеться, чи то сум. Лежить, заломивши руки, про щось своє думає, і, як думи, пливе його голос, молодий, легко-задумливий.

...Візь-ми сво-ю жі-і-ін-ку...

Виром вирує в казанку гола водичка.

— Що ж воно таке, — це баба Горпина, — завели — та й здихати нам тутечки? Від самої води тільки живіт розпирає, хоч вона й наскрізь прокипить.

— О!.. — говорить солдат, простягаючи до вогню червонясто освітлену ногу в новому англійському штаблеті і в нових рейтузах.

Біля сусіднього вогнища заграла жваво гармонія. Переривчасто тягся ланцюжок вогнів.

— І Анки нема... Лахудра! Де вона? Що з нею робити? Хоч би ти, діду, потягав її за коси. І чого ти мовчиш як пень?

...Від-дай мо-ю лю-уль-ку, не-о-ба-чвий!.. —

продовжував свою пісню солдат, та повернувся на живіт, підпер підборіддя і з червонясто освітленим обличчям почав дивитися на вогонь.

Вигадливо виводила гармонія. В освітлено ворухливій темряві сміх, гомін, пісні і біля близьких, і біля далеких вогнів.

— І всі були люди, і в кожного мати...

Він це промовив, ні до кого не звертаючись, молодим голосом, і відразу покотилася мовчанка, гасячи гармонію, гомін, сміх, і всі відчули густий запах тління, що плив із масиву — там надто їх багато лежало.

Підстаркуватий солдат устав, щоб роздивитися, хто говорить... Плюнув у вогонь, зашкварчало. Мабуть, мовчанка в цій раптом відчутій темряві довго б стояла, та несподівано влетів крик, гомін, лайка.

— Що таке?!

— Що таке?!

Всі голови обернулися в один бік. А відтіля з темряви:

— Іди, іди, сволото!..

В освітлене коло схвильовано увійшов натовп солдатів, і огонь незграбно й чудно вихоплював із темряви то частину червоного обличчя, підняту руку, багнет. А всередині, вражаючи несподіванкою, заблищали золоті погони на плечах тоненько підперезаної черкески молоденького, майже хлопчика, грузина.

Він зацьковано озирався величезними, чудовими, як у дівчини, очима, і на величезних віях, як червоні сльози, driжали краплинки крові. Так і здавалося, він скаже: «Мамо...» Але він нічого не говорив, а тільки озирався.

— В куцах сховався,— не в змозі ще вгамувати хвилювання, промовив солдат.— Це як сталося. Пішов до вітру в куші, а наші кричать: «Іди, сучий сину, далі». Я ото в самісінькі куші сів,— що таке чорне? Думав — каменяка, хвать рукою, а це — він. Ну, ми його в приклади.

— Коли його, так його розтак!..— підбіг маленький солдат із багнетом наперевіс.

— Стій... подожди...— загомоніли навкруги.— Треба командирові доповісти.

Грузин заговорив, благаючи:

— Мене мобілізовано... мене мобілізовано, я не міг... мене погнали... у мене мати...

А на віях звисали нові червоні сльози, стікаючи з розбитої голови. Солдати стояли, поклавши руки на стволі, похмуро дивилися.

Той, що лежав по той бік на животі і весь час, освітлений, дивився на вогонь, сказав:

— Молоденький... Диви, і шістнадцять нема...

Разом знялися голоси:

— Так ти хто такий?! Господар!.. Ми б'ємося з кадетами, а грузини чого під ногами плутаються? Просили їх сюди? Ми не на життя, на смерть б'ємося з козаками, третій не встрявай. А хто всуне носа в дірку, відчикрижимо зовсім, з головою.

Звідусіль чути обурено-розлютовані голоси. Підхопили й від інших вогнищ.

— Хто тут такий?

— Он лежить молокосос... Ще й молоко на губах не обсохло.

— Та мати його так!

Солдат грубо вилаявся й почав знімати казанка. Підійшов командир. Мимохідь поглянув на хлопчика і, обернувшись, пішов геть, мовивши так, щоб грузин не почув:

— У розход.

— Ходім,— аж надто суворо сказали два солдати, закинувши гвинтівки і не дивлячись на грузина.

— Куди ви мене ведете?

Троє пішли, і з темряви долетіло так само суворо:

— У штаб... на допит... там ночуватимеш...

За хвилину постріл. Він довго розлягався луною, ламаючись у горах, кінець кінцем умовк... А ніч ще довго була повна замовклого гуркотіння. Вернулося двоє, мовчки сіли до вогню, ні на кого не дивлячись... А ніч ще була повна невмирущого останнього пострілу.

Немов бажаючи стерти незгладний відгук його, всі заговорили жвавіше й голосніше, ніж звичайно. Заграла гармонія, затринькала балалайка.

— Ми як пролазили лісом та дійшли до скелі, чуюмо — пропало діло: і до них не вліземо, і не втечемо — день настане, всіх розстріляють.

— Ні туди ні сюди,— засміявся хтось.

— А тут думка: удають, сучі діти, що сплять; зараз почнуть поливати. А там зверху на краю постав десять стрільців — обидва полки зметуть, як мух. Ну, ліземо, один одному на плечі та й на голову стаємо.

— А батько де був?

— Та й батько ж із нами ліз. Як долізли до верху, лишилося сажнів два, просто стіною, ніяк не можна, ні назад, ні вперед,— притаїлися всі. Батько, висмикнувши в одного багнета, устромив у скелю й поліз. І всі за ним почали багнети в розколини стромляти, так і попідтягались аж угору.

— А в нас цілий взвод захлинувся в морі. Плигаємо, як зайці, з каменя на камінь. Темрява. Вони обірвалися один за одним у воду — і потонули.

Але, хоч як жваво гомоніли, хоч як весело горіли вогнища, темряву напружено сповняло те, що кожен хотів забути, і так само невідхильно напливав запах тління.

А баба Горпина сказала:

— Що воно таке? — і показала.

Почали дивитись туди. У темряві, де незримо стояв масив, мигали димні смолоскипи, пересуваючись, нагнаючись.

Знайомий молодий голос у темряві сказав:

— Це ж наші команди й наряди із жителів підбирають. Цілий день підбирають.

Всі мовчали.

Знову сонце. Знову блиск моря, синясто-димчасті обриси далеких гір. Все це помалу спускається, шосе петляючи йде щораз вище й вище.

Манісіньке далеко внизу біліє місто, поволі зникаючи. Блакитна бухта, наче олівцем, простолінійно окреслена тоненькими лініями молу. Чорніють рисочки покинутих грузинських пароплавів. Шкода, що їх не можна було захопити з собою.

Проте й без того чимало набрали всякої всячини. Везуть шість тисяч снарядів, триста тисяч патронів. Напираючи олійно-чорні посторонки, добрі грузинські коні везуть шістнадцять гармат. На грузинських возах їде багато всякого військового добра — польові телефони, намети, ключий дріт, медикаменти; котяться санітарні вози — всього хоч одбавляй. Одного нема: хліба й сіна.

Терпляче йдуть голодні коні, махаючи головами. Солдати туго підтягнули животи, але всі веселі — у кожного по двісті, по триста патронів біля пояса, бадьоро йдуть у веселих гарячих хмарах куряви, і купами літають, не відстаючи, мухи, що вже звиклися з походом. Дружно з ходою розлягається в сонячному сьайві:

Чи-и у шин-кар-ки-и ма-ло го-ріл-ки,
Пи-ва і ме-ду не ста-а-ло...

Безконечно скриплять гарби, вози, бідки, фургони. Поміж червоних подушок хигаються схудлі дитячі голівоньки.

Стежками навпрошки, між шосейними петлями без кінця-краю ключем ідуть піші все в тих самих капелюхах, обідраних, звислих солом'яних і повстяних брилях, із ципками в руках, а баби в обідраних спідницях, босі. Але вже ніхто не підганяє хворостиною ні корови, ні свині, ні птиці; навіть собаки з голоду десь зникли.

Без кінця-краю вигинається гадюка, ворухиться незліченними кільцями, знову поповзла в гори до пустельних скель понад безоднями, кручами, розколинами, поповзла до перевалу, щоб перегнутися і злізти знов у степи, де хліб і корм, де чекають свої.

«Вда-ар-мо об зем-лю ли-хом, жур-бо-ою,
Бу-де-мо пи-ть, ве-се-ли-ться...

То-ре-а-дор, сме-ле-є-є! То-ре-а-дор...

Нових пластинок набрали в місті.

Здіймаються в блакитне небо неприступні вершини.

Місто потонуло вниз у блакиті. Розплився берег. Море встало блакитною стіною й поволі сховалося за верхів'ям дерев, що обступили шосе. Спека, курява, мухи, осипи вповодж шосе й ліси, пустельні ліси, житло звірів.

Надвечір над безконечно рипучим обозом лунало:

— Мамо.. їсти... їсти дай... їсти!..

Матері, схудлі, з почорнілими обличчями, схожими на пташині дзьоби, витягнувши шиї, дивилися гарячковими очима на шосе, що зникало петлями щораз вище; поспішно йшли, шмигаючи босими ногами біля возів,— їм нічого було сказати дітям.

Підіймалися щораз вище й вище, ліси рідшали, нарешті лишилися внизу. Насунулася пустеля скель, ущелин, розколин, громаддя кам'яних завалів. Кожний звук, стукання копит, рипіння коліс звідусіль лягало луною, дико розростаючись, покриваючи людські голоси. Тільки те й робили, що обходили дохлі коні.

Раптом одразу спека пересілася; повійнуло з вершин; усе посіріло. І зараз же настала ніч. З почорнілого неба полилися потоки. Це був не дощ, а з шумом мчала вода, збиваючи з ніг і наповняючи темряву шаленим водяним вихором. Летіла вода зверху, знизу, з боків. Вода текла з лахміття, з мокрого волосся. Загублено напрямом, зв'язок. Люди, вози, коні тягнулися відрізані, неначе між ними був бурхливий простір, не бачачи, не знаючи, що й хто навкруги.

Когось понесло... Хтось кричав... Та хіба можливий тут людський голос?.. Клекотіла вода, може, вітер, може, чорно-бурхливе небо, а чи гори падали... А може, понесло весь обоз, коні, вози...

— Поможі-іть!

— Ря-а-туйте!.. кінець світу!..

Вони думали, що кричать, а це, захилинаючись, шептали посинілі губи.

Коні, збиті потоком, потягли воза з дітьми в провалля, але люди довго йшли біля порожнього місця, думаючи, що йдуть за возом.

Діти зарилися в наскрізь промоклі подушки й одяг:

— Ма-а-мо!.. ма-а-мо!.. та-а-ту!..

Їм здавалося — вони скільки сили кричать, а це ревіла вода, котилася з незримих скель незримі камені, шалено горлав живими голосами вітер, безупинно виливаючи цebra.

Хтось, хто верховодив у цьому божевільному домі, враз розчинив величезну завісу, і нестерпно гостро затремтіло блакитним тремтінням усе, що перебувало до цього в чорноті неосяжної ночі. Гостро-синьо затремтіли кряжі далеких гір, зубці звислих скель, край провалля, кінські вуха, і, що найстрашніше, в цьому безумно тремтячому світлі все стояло мертво, нерухоме. Нерухомо стояли косі смуги води в повітрі, нерухомо стояли шумливі потоки, нерухомо завмерли коні з піднятим для ходи коліном, нерухомі люди на півкроці, роззявлені роти на півслові і бліді сині рученята дітвори поміж мокрих подушок. Усе нерухоме в мовчазно-конвульсійному тремтінні.

Це тремтіння смертельної блакиті тривало всю ніч; а коли так само вмить несподівано завіса впала, виявилось — лише долю секунди.

Громаддя ночі все проковтнуло, і в ту саму мить, покриваючи це відьмине весілля, тріснула гора, і з глибин викотився такий гуркіт, що не вмістився у всьому громаді ночі, розколовся на круглі шматки і, не перестаючи ламатися, покотився в різні боки, щораз розростаючись, заповняючи незримі ущелини, ліси, провалля,— люди поглухли, а дітвора лежала, як мертва.

Серед потоків, що лили як із відра, серед блакиті, що раз у раз тремтіла, серед щораз більшого гуркотіння спинився обоз, військо, гармати, зарядні ящики, біженці, бідки — більше несила була. Все стояло, віддавшись на волю шалених потоків, вітру, гуркотінню й нестерпно-тремтячого мертвого світла. Вода мчала вище кінських колін. Шаленій ночі не було кінця-краю.

А на ранок знову ясне сонце; наче вмите, прозоре повітря; легко-повітряні блакитні гори. Тільки люди чорні, змарнілі, очі їм запали; напружуючи останні сили, допомагають тягти коням. А в коней кощаві голови, виступили ребра, хоч порахуй, і чисто вимита шерсть.

Кожухові доповідають:

— Так що, товаришу Кожух, троє возів знесло в безодню зовсім із людьми. Одну бідку розбило каменюкою з гори. Двох блискавка вбила. Двоє з третьої роти пропали безвісти. А коні десятками здихають, по всій соші лежать.

Кожух дивиться на чисто вимите шосе, на суворе громаддя скель і каже:

— На ночівлю не спинятися, іти безупинно, день і ніч іти.

— Коні не витримають, товаришу Кожух. Сіна жмутка немає. Лісами йшли, хоч листям годували, а тепер голе каміння.

Кожух помовчав.

— Іти безупинно. Спінятимемося — всі коні пропадуть. Напишіть наказ.

Чудове, чисте гірське повітря, так би й дихав ним. Десяткам тисяч людей не до повітря, мовчки дивлячись собі під ноги, ідуть біля возів, обабіч шляху, біля гармат. Кавалеристи теж ідуть пішки, ведучи коні, що тягнуть назад поводи.

Навкруги здичавіло й голо нависли скелі. Вузько темніють розколини. Бездонні прірви, що чекають загибелі. В пустельних ущелинах блукають тумани.

І темні скелі, і розколини, і ущелини повні невгомного скрипіння возів, звуку коліс, тупотіння копит, гуркоту, брязкоту. І все це, тисячу разів відгукнувшись звідусіль луною, розростається в дике, невгомне ревіння. Всі йдуть мовчки, але, якби хто й закричав несамовито, все одно людський голос безслідно потонує би в цьому на десятки верст скрипливо-ревучому русі.

Дітвора не плаче, не просить хліба, тільки в подушках хитаються бліді голівоньки. Матері не умовляють, не пестять, не годують, а йдуть біля возів, нестямно дивлячись на шосе, що петлями зникає десь у хмарах; і сухі очі.

Розгоряється непоборний, дикий жах, коли спиниться коняка. Всі шалено, як звірі, хапаються за колеса, підпирають плечима, розлютовано б'ють батогом, кричать нелюдськими голосами, але все їхнє напруження, всі неімовірні зусилля спокійно, не доспішаючи, ковтає ненажерне, сто разів повторене луною, незчисленне рипіння коліс.

А коняка ступить крок-другий, похитнеться, падає на землю, ламаючи дишель, і вже не підвести її: витяглися ноги, вискалені зуби, і живий день згасає у фіалкових очах.

Забирають дітей; більшеньких мати несамовито б'є, щоб ішли, а маленьких бере на руки або садить на горба. А як багато... як багато — одного, двох, найменших, залишає в нерухомому возі й іде, іде з сухими очима, не оглядаючись. А позаду, не дивлячись, ідуть, так само поволі обминають інші вози — нерухомого воза, живі коні — мертву, живі діти — живих, і невгомне, тисячолунне, незліченне рипіння спокійно ковтає те, що сталося.

Мати, що несла багато верст дитину, починає хитатися; підкошуються ноги, пливе кругом шосе, вози, скелі.
— Ні... не дійду.

Сідає збоку на купі шосейного щебеню й дивиться й колише свою дитину, і мимо без кінця-краю тягнуться вози.

У дитини роззявлений пересохлий, почорнілий ротик, дивляться нерухомо василькові оченята.

Вона у відчаї:

— Та нема ж молока, моє серце, моє рідне, моя квітенько...

Вона безумно цілує свою дитину, своє життя, свою останню радість. А очі сухі.

Почорнілий ротик і нерухомий; нерухомо дивляться завмерлі молочно-повиті очі. Вона пригортає цей милий, безпорадно холоначий ротик до грудей.

— Доню моя рідна, не будеш мучитися, у муках ждати своєї смерті.

На руках помалу холоне тільце.

Розриває щебінь, кладе туди своє найдорожче, здіймає з шиї натільний хрест, надіває через обважнілу холодну голівоньку пропотілий гайтан, зариває і хрестить, хрестить без кінця-краю.

Мимо, не дивлячись, ідуть та й ідуть. Невпинно сунуться вози, і навкруги тисячоголосе, тисячолунне голодне рипіння в голодних скелях.

Далеко спереду в голові колони йдуть пішки ескадронці, ледве тягнуть за повід коней, що ледве переступають, і уші коням звисли по-собачому.

Стає жарко. Полчища мух, яких під час грози не було жодної — всі затишно попримпалали під возами до дрожин, — тепер літають хмарами.

— Гей, хлопці! Та чого ж ви, як ті коти, що, почувши, що з'їли чуже м'ясо, всі хвости спустили? Грай пісні!..

Ніхто не відгукнувся. Так само стомлено помалу йшли, тягли за собою коней.

— Ех, матері вашій тельбухи! Заводь грахомона, нехай хоч він грає...

Сам поліз до мішка з пластинками, витяг навмання одну й почав по складах розбирати:

— Б...бб...б... і ббі... мм, бім, б...о — бім-бом... Що таке за чудо? кк... лл... кл... о... н кло-у-ни... артисти смі-ху... Чудно! Ану, грай.

Він завів грамофона, що гойдався, приторочений на в'юці, уставив пластинку й пустив.

З секунду на лиці тривав щирий подив, потім очі стали вузенькі, як щілінки, рот роз'їхався до ушей, заблищали зуби, і він покотився заразливим сміхом. Замість пісні з грамофонного рупора вирвався шалений регіт, реготало двоє — то один, то другий, то разом, дуєтом. Реготали найнесподіванішими голосами, то незвичайно тонкими — наче лоскотали хлопчиків; то по-бичачому — і все дрижало навколо; реготали, задихуючись, відмахуючись; реготали, як жінки в істериді, реготали, надсаджуючи животи, несамовито; реготали, ніби вже не могли спинитися.

Кавалеристи, що йшли навкруги, почали усміхатися, дивлячись на рупора, що дико, як шалений, реготав на всі лади. Прокотився сміх по рядах; потім не втрималися й самі почали реготати в тон рупорові, і регіт, розростаючись і переходячи з ряду в ряд, котився далі й далі.

Докотився до піхоти, що помалу йшла, і там засміялися, самі не знаючи чому, — тут не чути було грамофона; реготали, підхоплені реготом передніх. І цей регіт нестримно покотився рядами до тилу.

— Та чого вони качаються? якого їм біса?.. — і самі починали реготати, розмахуючи руками, крутячи головою.

— От батькові його хвоста в ніздрю...

Йшли, і реготала вся піхота, реготав обоз, реготали біженці, реготали матері з безумним жахом на очах, реготали люди на півтора десятка верст кризь невгомне голодне рипіння коліс серед голодних скель.

Коли докотився цей регіт до Кожуха, він зблід, став жовтий, як вичинений кожушок, уперше зблід за весь похід.

— Що таке?

Ад'ютант, стримуючись од сміху, що і його розбирав, сказав:

— А чорт їх знає! Показалися. Я зараз поїду довідаюся.

Кожух вихопив у нього нагайку й поводи, незграбно звалився на сідло й почав нещадно катувати кінські ребра. Схудлий кінь помалу йшов, спустивши вуха, а нагай почав прорізувати шкіру. Він ледве затрухав, а навкруги розлягався регіт.

Кожух почував, як йому починає пересмикувати щоки, стиснув зуби, нарешті дістався до авангарду, що аж качався від реготу. Матюкнувся і оперішив грамофона нагаєм.

— Замовчать!

Пластинка лопнула, кракнула і вмовкла. І мовчанка покотилася рядами, прибиваючи регіт. А навкруги вставало, доводячи вже до божевілья, безмежне, тисячолунне рипіння, тріскання, гуркіт. Мимо відходили темні скелясті зубці голодних ущелин.

Хтось сказав:

— Перевал!

Шосе, перегнувшись, петлями пішло вниз.

XXXI

— Скільки їх?

— П'ятеро.

Пустельго й пекуче струмували ліс, небо, далекі гори.

— Підряд?

— Підряд...

Кубанець з роз'їзду із спітнілим обличчям не договорив — його смикнула коняка до гриви: коняка з мокрими боками азартно відбивалася від мух, махала головою, стараючись висмикнути з рук поводи.

Кожух сидів у бричці з кучером та ад'ютантом — каламутно-червоні, як із бані, розварені. Навкруги жодної душі.

— Далеко від шосе?

Кубанець показав нагаєм вліво:

— Верст із десять або з п'ятнадцять, за переліском...

— Звернути з шосе туди можна?

— Можна.

— Козаків не видно?

— Ні-і, нема. Наші верст на тридцять проїхали вперед, і не воняє козаками. На хуторах говорять, козаки верст за тридцять за річкою окопи копають.

Кожух загравав жовнами на жовтому обличчі, що стало раптом спокійне, наче воно не було перед цим варене, як м'ясо.

— Затримати голову армії, звернути вбік, пропустивши повз них усі полки, біженців, обози!

Злегка нахилився кубанець над лукою й обережно, щоб цього не вважали за порушення субординації, сказав:

— Крюк великий... падають люди... спека... не їли.

Маленькі Кожухові очі уп'ялися в м'ясно-тремтячу далечинь, стали сірі. Третю добу... Обличчя позападали,

голодний блиск в очах. Третю добу не їли. Гори позаду, але треба йти з усієї сили, вийти з пустельного передгір'я, дістатися до станиць, нагодувати людей і коней. І треба поспішати, щоб не дати засісти козакам спереду. Не можна гаяти ні однієї хвилини, не можна тратити цих десяти, п'ятнадцяти верст кряку.

Він подивився на молоде, почорніле від голоду й спеки лице кубанця. Очі засвітилися крицею, і, витискуючи слова крізь зуби, сказав:

— Повернути армію вбік, пропустити мимо!

— Слухаю.

Поправив на голові круглу барашкову, мокру від поту шапку, потягнув нагаєм ні в чому не винну коняку, і вона одразу повеселішала, наче й не було нестерпної дзвінкої спеки, хмари оводів та мух, затанцювала, повернулась і весело поскакала до шосе. Але шосе не було, а без кінця-краю сунули і клубочились сіро-білі хмари куряви, здіймаючись вище дерев, і неоглядно ховалися ззаду в горах. І в цих клубчастих хмарах — відчувалося — іде багато тисяч голодних.

Кожухова бричка, в якій не можна доторкнутися до дерев'яних частин, покотилася, і за нею покотилося нестерпно млосно-дзвінке деренчання. Із-за сидіння визирав розпечений кулемет.

Кубанець в'їхав у непроглядно бурхливе задушливе марево. Нічого не можна розглядіти, але чути — стомлено, безладно й розрізнено йдуть, розгубившись, ряди, ідуть вершники, риплять обози. Чорно-спалені обличчя тьмяно відсвічують каплями поту.

Ні розмови, ні сміху — мовчанка, що тяжко пливе з усіма вкупі. І в ній, у цій жарко спевненій мовчанці, та сама розімліла, розварена, абияка хода, звуки копит, рипіння осей.

Понуро ступають коні з безсило звислими вухами.

Дитячі голівоньки перевалюються у возах з боку на бік, і мутно біліють вискалені зуби.

— Пи-ить... пи-ить...

Пливе, все повиваючи, задушлива біляста мла, а в ній незримо йдуть ряди, ідуть вершники, риплячи, сунуться обози. А може, це не спека, не мла біляста пливе, а налита розпач, і нема надії, нема думки, лише сама неминучість. Те, що залізно зціпило, як увійшли в узеньку дірку між морем і горами, таємно йшло весь час разом із ними, тепер грізно глянуло краєм: голодні, босі, знесилені, в лах-

мітти, і сонце dokonує. А спереду жадібно чекають, приготувавшись і окопавшись, ситі козацькі полки, хижі генерали.

Кубанець їхав у цих мовчазно-рипливих задушливих хмарах, тільки з вигуків дізнавався, де яка частина.

Часом розривається сіра мла, і в просвітку хвилясто тремтять обриси горбів, мліє ліс, струмує блакитне небо, і в запалені обличчя солдатів несамовито дивиться сонце. І знову помалу лізе, покриваючи все неладним гуком ходи, розрізненими звуками копит, скрипливою музикою обозів, безнадійністю. Обіч шляху, невиразно виступаючи в цих хмарах, сидять і лежать знесилені, закинувши голови, чорніючи роззявленими пересохлими ротами, і в'ються мухи.

Кубанець, натикаючись у безпросвітній куряві на людей і коней, доїхав до головного загону, злегка нахилився із сідла, поговорив з командиром. Той нахмурився, поглянувши на солдатів, що невиразно сунули, раз у раз виступаючи й гублячись у хмарах куряви, спинився і чужим, не схожим на свій, хриплим голосом скомандував:

— По-олк, стій!..

Душна мла відразу ж, як вата, проковтнула його слова, але виявилось — де треба, почули, і щораз далі, щораз слабіючи, прокричали на різні голоси:

— Батальйон, стій!.. Ро-ота... стій!

І десь зовсім далеко, ледве чутно постояло і м'яко згасло:

— ...сті-і-ій!..

Гук ходи в головній колонії змовк, і щораз далі побігло завмирання руху, і в мутно-гарячій млі на мить запанувала не лише мовчанка, але й тиша, велика тиша безмежної втоми, нещадної спеки. Потім одразу наповнилася незчисленним сяканням; відкашлювали куряву, що понабивалася в горлянку; поминали матерів; крутили з листу й трави цигарки, і курява, помалу-помалу осідаючи, відкривала обличчя, кінські морди, вози.

Сиділи обабіч шляху, в шосейних канавах, держали між колінами багнети. Нерухомо під пекучим сонцем лежали, витягнувшись на спині.

Безсило стояли коні, похиливши голови, не відганяючи мух, що липли густими хмарами.

— Вста-ва-ай!.. Ей, підіймай-ся-а-а!..

Ніхто не поворухнувся, не рушив; також було нерухоме шосе з людьми, кіньми, возами. Здавалося, не було сили підняти цих людей, як купу каменів, налитих спекою.

— Вставайте ж... так вас і так... Якого біса!

Наче засуджені, вставали по одному, по два і, стаючи рядами й не чекаючи на команду, ішли собі абияк, поклавши важкі гвинтівки на плечі, дивлячись запаленими очима.

Ішли врозтіч шляхом, край шосе, через косогори. За-рипіли знову вози, і незчисленно заворушилися хмари мух.

Почорнілі, як вугіль, обличчя, блискучі білки. Замість шапок під страшним сонцем на головах лопухи, гілля, скру-тні соломи. Ідуть босими, потрісканими, почорнілими нога-ми. Інший, як арап, чорніє голим тілом, і лише торочками теліпається лахміття біля затуленого місця. Сухі м'язи схудло виступають під почорнілою шкірою, і йдуть, підніс-ши чоло, з гвинтівками на плечах, примруживши очі, роз-кривши пересохлі роти. Лахмата, обідрана, почорніла, гола, скриплива орда, і йде за нею спека, і йде за нею голод і відчай. Знову нехотя, знесилено підіймаються білі хмари, і з самісіньких гір злазить, клубочиться без кінця-краю шосе.

Раптом несподівано й чудно:

— Праве плече вперед!

І щоразу, як підходить нова частина, із здивуван-ням чує:

— Праве плече... праве... праве!..

Спочатку здивовано, потім жваво юрбою збігають на путівець. Він крем'янистий, без куряви, і видно, як поспіш-но звертають частини, спускається кіннота і, риплячи й важко гойдаючись, з'їжджає обоз, бідки. Встає далечінь, переліски, глибокі гори, і так само конвульсійно-млосно тремтить несамовите сонце. Мухи чорними вагагами теж звертають. Помалу спадаючи, хмари куряви й задушлива мовчанка лишаються на шосе, а путівець оживає голоса-ми, вигуками, сміхом.

— Куди це нас?

— Мабуть, у ліс відведуть, трохи горло промочити, дуже пересохло.

— Голова!.. У лісі тобі перину наготували, простягайся.

— Та пампушок із каймаком напекли.

— З маслом...

— Із сметаною...

— З медом...

— Та кавуна холодненького...

Високий, кістлявий, в обідраному, мокрому від поту фракці,— і теліпаються брудні рештки мережок, з яких усе вилазить,— сердито сплюнув тягучу слину:

— Та цитуйте ви, собаки... замовкніть!..

Люто перетягнув попругу, загнав живота аж під самі ребра й сердито перекинув із плеча на плече обважнілу гвинтівку.

Регіт сколихнув густу вагагу мух.

— Опанасе, та що ж ти зад затулив, а перед увесь на показ. Пересунь штани з заду на перед, а то баби в станиці не дадуть вареників,— пику від тебе одвертатимуть.

— Го-го-го... ха-ха-ха...

— Хлопці, а, їй-бо, мабуть, дньовка.

— Та тут ніяких станиць нема, я ж знаю.

— Та що ти брешеш. Он по соші стовпи пішли, телеграф. А куди ж він, як не в станицю?

— Гей, кавалерія, що ж ви задаром хліб їсте — грайте.

З коня, що гойдав на в'юці приторочений грамофон, із хрипотою покотилося:

Ку-да, куда-а-а... пш... пш... вы уда-ли-лись...
пш... пш... ве-ес-ны-ы...

Покотилося серед спеки, серед чорних мушиних хмар, що гойдалися над людьми, серед людей, що знесилено, але весело йшли, обідрані, голі, прибиті білою мукою й потом, і сонце дивилося з жорстокою байдужістю. Гарячим свинцем наліті ноги ледве пересуваються, а чийсь пересмаглий високий тенор почав:

А-а ха-зйй-ка до-бре зна-ла...

Та увірвалося — перехватило сухою горлянку. Інші, такі самі спекою охриплі голоси підхопили:

Чо-го мос-каль хо-че,
Тільки жда-ла ба-ра-ба-на,
Як він за-тур-ко-че...

Почорнілі обличчя повеселішали, і в різних кінцях хоч і хрипко, але дружно підхопили тонкі й товсті голоси:

Як до-жда-лась ба-ра-ба-на:
«Слава ж то-бі, бо-же!»
Та і ка-же мос-ка-ле-ві:
«Ва-ре-ни-ків, може?»
Аж під-скочив мос-ка-личок,
Та ні-ко-ли-ли жда-ти:
«Лав-рені-ки, лав-рені-ки!»
Та й по-біг із хати...

І довго безладно, хрипко над натовпом лунало:

..Ва-ре-ни-ки!.. ва-ре-ни-ки!..

Ку-у-да-а... ку-у-да... ве-ес-ны-ы
мо-ей зла-тые дни-и...

— Е-е, глянь: батько!

Всі, проходячи, повертали голови й дивилися: еге, він, усе такий самий: невеликий, коренастий, гриб з обвислим брудним солóm'яним брилем. Стоїть, дивиться на них. І волохаті груди дивляться з розідраної, пропітнілої, з одвислим коміром гімнастерки. Обвисло лахміття, і визирають із розірваних шкарбанів потріскані ноги.

— Хлопці, а наш батько дуже на бандита схожий: у лісі зустрінься — сховаєшся від нього.

З любов'ю дивляться і сміються.

А він пропускає повз себе безладні, ліниві юрби, що поволі гудуть, і пронизує маленькими гострими очима, що вже аж посиніли на залізному обличчі.

«Так... орда, розбишацька орда,— думає Кожух,— зустрінься зараз козаки, все пропало... Орда...»

Ку-да-а... ку-да-а вы уда-ли-лись... пшш... пшш...

..Ва-ре-ни-ки!.. Ва-ре-ни-ки!

— Що таке?.. що таке?..— покотилося натовпом, забиваючи і «куда, куда...» і «вареники...».

Настала могильна мовчанка, повна гуку кроків, і всі голови обернулися, всі очі потяглися в один бік, у той бік, де, як шнуром, простягалися в далечінь телеграфні стовпи, стаючи дедалі менші й зникаючи в тремтій спеці тоненькими олівцями. На чотирьох стовпах, що стояли поблизу, нерухомо висіло чотири голих чоловіки. Чорно кишіли, густо здіймаючись, мухи. Голови похилені, наче молодими підборіддями притискали зашморг, що здушив їх; вискалені зуби; чорні ями виклюваних очей. Із розкльованого живота висіли ослизло-зелені нутрощі. Палило сонце. Шкіра, чорно-пошматована шомполами, потріскалася. Галич знялася, розсілася на вершечках стовпів, позирала скося вниз.

Четверо, а п'ята... а на п'ятому була дівчина з вирізаною груддю, гола й почорніла.

— Полк, стій!

На першому стовпі білів прибитий папір.

— Батальйон, сті-й!.. Рота, сті-й!..

Так і пішло по колоні, завмираючи.

Від цих п'яток несло мовчазністю й солодким, нудотним смородом.

Кожух зняв драного, обвислого бриля. І всі, у кого були шапки, зняли. А у кого не було, зняли скручену на голові солому, траву, віття.

Палило сонце.

І сморід, солодкий сморід.

— Товариші, дайте сюди.

Ад'ютант зірвав папірця, що білів на першому стовпі біля мерця, і подав. Кожух зіппив щелепи, і крізь зуби пролазили слова:

— Товариші,— і показав папірця, що на сонці аж сяяв своєю білістю,— від генерала до вас. Генерал Покровський пише: «Так само жорстоко, як ці п'ять мерзотників з Майкопського заводу, будуть покарані всі, хто буде помічений у найменших зв'язках з більшовиками».— І зіппив щелепи. Помовчавши, додав: — Ваші брати... і сестра.

І знову зіппив, не даючи собі говорити,— не було про що говорити.

Тисячі блискучих очей дивилися не кліпаючи. Стукало одно неймовірно величезне серце.

Із очних ямок капали чорні краплини. Несло смородом.

В мовчанці згасла дзвінка спека, тонке дзижчання мушви. Тільки могильна тиша та солодкий сморід. Капали краплини.

— Стру-ун-ко! Кроком руш!

Гук важкої ходи враз зірвав тишу, рівно й ритмічно поплив, наче йде один чоловік, неймовірно величезний, неймовірно важкий, і стукає одне величезне, неймовірно величезне серце.

Ідуть і непомітно для себе щораз прискорюють важко-лунку, гучну ходу, ідуть щораз розмашніше. Несамовито дивиться на них сонце.

У першому взводі з правого флангу похитнувся з чорненькими вусиками, упустив гвинтівку, гримнувся. Лице червоно надулося, нап'ялися жили на шиї, і очі червоні, як м'ясо, закотилися. Несамовито дивиться сонце.

Ніхто не зачепився, не спинився — ішли ще розмашніше, ще покvapливіше, поспішаючи й дивлячись уперед блискучими очима, дивлячись у млосно-тремтливу далечінь.

— Санітар!

Підїхала бідка, підняли, поклали — сонце вбило.

Пройшли трохи, упав ще один, потім два.

— Бідку!

Команда:

— Накрийсь!

Котрі мали, накрилися шапками. Інші розгорнули жіночі парасольки. Котрі не мали, на ходу хапали суху траву, скручували круг тїм'я. На ходу рвали з себе пітне, прибите курявою лахміття, стягали штани, рвали на шмаття, вкривали по-баб'ячому хусточками і йшли гучно, важко, розмашно, шмигаючи голими ногами, ковтаючи шосе, що зникало під ногами.

Кожух у бричці хоче догнати головну частину. Кучер, вирячивши очі від спеки, переїщить, лишаючи пітні смуги на клубах. Коні, в милі, біжать, але ніяк не можуть обігнати — щораз швидше, щораз розмашніше йдуть важкі ряди.

— Що вони, показались?.. Як зайці біжать...

І знову переїщить і смикає знесилені коні.

«Добре, діти, добре...— з-під насунутого на очі черепа позирає Кожух, а очі — голуба сталь.— Так по сімдесят верст проходимемо за добу...»

Він злазить і йде, напружуючись, щоб не відстати, і губиться в рядах, що йдуть швидко, важко, без кінця-краю.

Стовпи зникають у далині, байдужі, самітні. Голова колони завертає праворуч. І коли піднімається на пустельне шосе, знову невблаганно встають і обгортають задушливі хмари. Нічого не видко. Тільки важкий гук ходи, рівний, ритмічний, сповняє величезні задушливо-хвилясті хмари, що котяться швидко вперед.

А до стовпів, що лишилися позаду, частина по частині підходить, спиняється.

Наче мла, напливає, забиваючи звуки, могильна тиша. Командир читає генеральського папірця. Тисячі блискучих очей дивляться, не кліпаючи, і стукає тисяча серцець, як одно, одно небачено величезне серце.

Все так само нерухомі п'ятеро. Під зашморгами розлізлось почорніле м'ясо, забіліли кості.

На верхечку стовпів сидить галич, скоса блискучим оком позирає вниз. Несе густим, солодким, аж нудить, запахом смаженого м'яса.

Потім ритмічним гуком вистукує хода щораз швидше; непомітно для себе без команди поволі вирівнюють-

ся важкими тісними рядами. І йдуть, забувши, з непокритими головами, не бачачи ні стовпів, що шнуром зникають у далині, ні страшенно коротких, гострих до чорноти полудневих тіней, уп'явшись іскрами боляче примружених очей у далеке гаряче тремтіння.

І команда:

— Накрийсь!..

Ідуть щораз швидше, щораз розмашніше, важкими рівними рядами, звертаючи праворуч, уливаючись у шосе, і хмари ковтають і котяться разом із ними.

Проходять тисячі, десятки тисяч людей. Уже нема взводів, нема рот, батальйонів, нема полків, є одно не назване, величезне, єдине. Незчисленними кроками йде, незчисленними очима дивиться, безліччю сердець стукає одне велике серце.

І всі як один, не відриваючись, уп'ялися в гарячу далечінь.

Лягли довгі скісні тіні. Синьо затуманилися позаду гори. Зайшло за край знесилене, стомлене, злагідніле сонце. Важко сунуть вози, гарби з дітьми, з пораненими.

Їх спиняють на хвилину й кажуть:

— Ваші брати... Генеральські діла...

Потім рушають далі, і лише чути рипіння коліс. Тільки дівтора злякано шепоче:

— Мамо, а мертвяки до нас уночі не прийдуть?

Баби хрестяться, ськають у подолку, витирають очі:

— Нещасні ви наші...

Діди похмуро йдуть біля возів. І все стає нерозгаданим. Уже нема стовпів, а стоїть у небі громаддя, підпираючи небо. І небо все незчисленно заграло, але від цього не повиднішало. І наче гори навкруги чорніють, а воно косогори; гори ж давно заступила ніч, і здається — навкруги незнана, таємнича, невиразна рівнина, де може все статися.

Розлягається такий темний жіночий зойк, що зорі, гравши на небі, всі з переполоху сахнулися в один бік.

— Ай-яй-яй!.. що вони зробили з ними!.. Та звірюки... Та скажені... Рятуйте, добрі люди!.. Дивіться ж на них!..

Вона хапається за стовп, обнімає холодні ноги, пригортаючись молодими розкуйовдженими косами.

Дужі руки насилу відтягають від стовпа й тягнуть до воза. Вона по-гадючому вивертається, знову припадає, обнімаючи, і знову, злякано загравши, мерехтить безумно небо.

— Та де ж ваша ненька? де ж ваші сестри?! Чи ви не хотіли жити... Де ж ваші очі ясні, де ж ваша сила, де ж ваше слово ласкаве?.. Ой небоги! ой безталанні! Нікому над вами поплакати, нікому погорювати... нікому слізьми вас покропити...

Її знову хапають, але вона слизько виривається, і знову навколо безумна ніч кидається:

— Та що ж вони нарobili!.. Сина з'їли, Степана з'їли, вас поїли. Так їжте всіх одразу, з кров'ю, з м'ясом, їжте, щоб ви подавилися, натоптуйте животи чоловічиною, кістками, очима, мозком...

— Тю-у!! Та схаменися...

Вози не стоять, риплять далі. Поїхав і її віз. Її хапають інші, вона виривається, і знову не крик, а несамовито рветься темрява, кидається безумна ніч.

Лише ар'єргард, проходячи, силою взяв її. Прив'язали на останньому возі. Поїхали.

І було безлюдно, і несло смородом.

XXXII

Біля виходу шосе із гір жадібно чекають козаки. Відтоді, як по всій Кубані розлилася пожежа повстань, більшовицькі сили скрізь відступають перед козацькими полками, перед офіцерськими частинами Добровольчої армії, перед кадетами, ніде не в силі затриматися, опертися, спинити шалену навалу генералів,— і віддають місто по місту, станицю по станиці.

Ще на початку повстання частина більшовицьких сил випорснула із залізного кільця повстанців і безладно, величезною деморалізованою юрбою з десятками тисяч біженців, з тисячами возів побігла вузькою смугою між морем і горами. Їх не встигли догнати — так швидко вони бігли, а тепер козацькі полки засіли й чекають.

У козаків відомості, що банди, які потоком ллються через гори, везуть із собою незчисленні награбовані багатства — золото, коштовне каміння, одяг, грамофони, велику силу зброї, військових припасів, але йдуть обідрані, босі, без шапок,—мабуть, така вже звичка бо-

сяцька до життя бурлацького. І козаки, від генерала та й до останнього рядового, нетерпляче облизуються,— все, всі багатства, всі коштовності, все невпинно само пливе їм до рук.

Генерал Денікін доручив генералові Покровському сформувати в Катеринодарі частини, оточити ними банди, що спускалися з гір, і жодного не випустити живим. Покровський сформував корпус, чудово всім забезпечений, перегородив шлях по річці Білій, білій від шуму, що мчить із гір. Частину загону вислав назустріч.

Весело їдуть, завзято заломивши папахи, козаки на ситих добрих конях, що помахують головами і просять повода. Бряжчить карбована зброя, блищить на сонці; ритмічно гойдаються підперезані поясами черкески і біліють стрічечки на папахах.

Проїжджають через станиці, співають, і козачки виносять своїм служивим і варене й печене, а старі викочують бочки з вином.

— Ви ж нам хоч одного більшовика приведіть на показ, хоч подивитися на нього, нового, з-за гір.

— Приженемо, готуйте бантики.

Завзято вміли козаки пити й завзято рубати.

Відала біло взялися клубками величезні хмари пилу.

— Ага, ось вони!

Ось вони — обідрані, чорні, в лахмітті, у соломі й траві замість шапок.

Поправили папахи, блискавками вихопили з брязкотом шаблі, пригнулися до лук, і полетіли козацькі коні, вітер засвистав у вухах.

— Ех, і рубнемо ж!..

— Урра-а-а!

Через півтори-дві хвилини сталося дивовижно-несподіване: налетіли, збилися, і почали козаки шалено летіти з коней із розрубаними папахами, з перерубаними шиями, або відразу підіймають на багнети і коняку, і вершника. Завернули коней, помчали, так пригнувшись, що й не видно, і вітер ще дужче засвистів у вухах, а їх почали здіймати з коней співучими кулями. Насідає проклята босота, турлить дві, три, п'ять, десять верст,— єдиний порятунок: коні в них морені.

Промчали козаки через станицю, а ті вдерлися, почали брати свіжих коней, рубати праворуч, ліворуч, як не одразу виводили їм із стайні, і знову погнали: і багато козацьких папах із білими стрічечками розкотилося

в степу, і багато черкесок, тоненько підперезаних срібними із чорнотою поясами, зачорніло по синіх могилах, по жовтій стерні, по перелісках.

Лише тоді відірвались від погоні, як домчали козаків до своїх передових сил, що засіли в окопах.

А босі, голі банди, спустившись з гір, бігли щодуху за своїми ескадронами. І загомоніли гармати, заскрекотали кулемети.

Не схотів Кожух розгортати свої сили вдень: знав — більша сила у ворога, не хотів показати, що мало своїх, чекав темряви. А як густо стемніло, сталося те саме, що й удень: не люди, а дияволи насунулись на козаків. Козаків їх рубали, кололи, рядами клали з кулеметів, а козаків ставало щораз менше й менше, щораз слабше охали, викидаючи довжелезні смуги вогню, їхні гармати, рідше скрекотали кулемети, і вже не чути гвинтівок — лягають козаків.

І не витримали, побігли. Але й ніч не врятувала: смугою лягали козаків під шаблями й багнетами. Тоді кинулись хто куди, віддавши гармати, кулемети, снаряди, розбіглися серед ночі по перелісках, по бурчаках, не розуміючи, яку диявольську силу нанесло на них.

А як сонце довгасто визирнуло із-за степових увалів, по безмежному степу багато нерухомих чорновусих козаків: ні поранених, ні полонених — всі нерухомі.

У тилу, в обозі, серед біженців диміли вогнища, варили в казанках, жували коні сіно й овес. Віддала гриміла канонада, ніхто не звертав уваги — звикали. Тільки як умовкло, явилися з фронту — то верхівець-ординарець із наказами, то фуражир, то солдатик потайки пробирається побачитися з сім'єю. І з усіх боків жінки з почорнілими знесиленими обличчями підбігали до нього, хапали за стремена, за повіді:

— Що з моїм?

— А мій?

— Живий чи ні?

З очима, повними жаху, надій і благання.

А він їде підтюпцем, злегка махаючи нагаєм, кидає назустріч то одній, то другій:

— Живий... Живий... Поранений... Поранений... Убитий, зараз привезуть...

Він проїжджає, а за ним або радісно, полегшено хрестяться, або заголосить, або охне й упаде, як мертва, на землю, і ллють на неї воду.

Привезуть поранених — матері, жінки, сестри, кохані, сусідки доглядають. Привезуть мертвих — тужать на грудах у них, і далеко чути безпорадні сльози, голосіння, плач.

А вершники вже поїхали по попа.

— Як скотину ховаємо — без хреста, без ладану.

А піп огинається, каже — голова болить.

— А-а, голова-а... а, не хочеш... задницю полікуємо.

Оперічили нагаєм раз, другий — вискочив піп як ошпарений, заметушився. Звеліли йому облачитися. Просунав голову в дірку, надів чорну з білим позументом ризу, — унизу розійшлись, як на обручі, — таку саму траурну епітрахіль. Випростав патли. Звеліли взяти хреста, кадило, ладан.

Пригнали диякона, дячка. Диякон — величезний наспиртований чолов'яга, теж увесь у жалобі, чорний з позументами, піка — червона. Дячок — худорлявий.

Нарядилися. Погнали всіх трьох. Коні йдуть ступою. Поспішає піп із дияконом та дячком. Коні махають головами, а вершники махають нагаями.

А за обозом, біля садків на кладовищі, вже незчисленно зібрався народ. Дивляться. Побачили:

— Диви, попа гонять.

Захрестилися баби:

— Ну, слава богу, як слід поховають.

А солдати:

— Диви — і диякона пригнали, і дячка.

— Диякон дуже гарний: пузо, як у кабана.

Підійшли вони поспішно, не віддишуться, піт так і лється. Дячок жвавою рукою роздмухав кадило. Мертві нерухомо лежали із складеними руками.

— Благословен господь...

Диякон стомлено злегка взяв басом, а дячок слабенько, скороговіркою, гундосячи в ніс:

Свя-а-ти-й бо-же, свя-а-тий крепкий, свя-а-тий безс...

Синенько встає кадильний димок. Баби стримано хлипають, затуляючи роти. Солдати стоять суворо з чорними і скудлими обличчями — їм не чути стомлених повієських голосів.

Кубанець, що сидів без шапки на високій гнідій коняці, той самий, який пригнав причт, злегка штовхнув коняку; вона ступила; він лобожно нахилився до попа

й сказав пошепки так, що покотилося по всьому кладовищу:

— Ти, ммать твою, коли будеш, як негодована свиня, усю шкуру...

Піп, диякон і дячок з переляку зиркнули косо на нього. І зараз же диякон заревів щосили — вороння гучно знялося з усього кладовища; піп залився тенором, а дячок, ставши дибки й закотивши очі, пустив тонку фістулу — у вухах задзвеніло:

Со-о свя-а-ти-ми у-у-поко-й...

Кубанець одтягнув коняку назад і сидів нерухомо, як статуя, похмуро насупивши брови. Всі захрестилися й закланялися.

Як закопували, дали три залпи. І баби, сякаючись й утираючи розпухлі очі, говорили:

— Дуже гарно правив багюшка — душевно.

XXXIII

Ніч проковтнула громаддя степу і ували, і сині ввесь день на краю прокляті гори, і станицю на ворожій стороні — там жодного вогника, тиша, наче її нема. Навіть собаки мовчать, перелякані денною канонадою. Тільки шумить річка.

Цілісінький день за незримою тепер річкою, з-за сірих козацьких окопів бухали гармати. Не жалючі снарядів, били вони. І незчисленні клубочки білясто вибухали над степом, над садами, над ярами. Їм звідси відповідали рідко, стомлено, нехотя.

— А-а-а...— злорадно говорили козацькі артилеристи, — за шкуру бере...— підхоплювали гармати, накочували, і знову дзвенів снаряд.

Для них було ясно: на тім боці підірвалися, стомилися, вже не відповідають пострілом на постріл. Надвечір босяки повели були наступ із-за річки, та так пришпарили їх — всі ряди розлізлись, залягли хто куди. Шкода, що ніч, а то б дали їм. Ну, та ще буде ранок.

Шумить річка, наповнює шумом всю темряву. А Кожух задоволений, і сірою сталлю тоненько блищать маленькі очиці. Задоволений: армія в руках у нього, як інструмент, слухняний і гнучкий. Ось він пустив надвечір цепи,

звелів наступати мляво й залягти. І тепер, серед ночі, серед оксамитової темряви пішов перевірити,— всі на місцях, всі над самісінькою річкою, а під шестисажневою кручею шумить вода; шумить річка й нагадує ту шумливу річку й ніч, коли все це почалося. Кожний солдат пролазив у темряві, мацав, міряв кручу. Кожний солдат із тих полків, що залягли, знав, вивчив своє місце. Не чекав, як баран, куди і як штовхнуть командири.

У горах пішли дощі; удень річка мчала скаженою піною, а тепер шумить. Знають солдати — вже ухитрилися виміряти,— річка зараз два-три аршини завглибшки, доведеться місцями пливти — дарма, і поплавати можна. Це завидна, лежачи у водоріях, у рівчаках, у кущах, у високій траві під безупинним шрапнелим вогнем, видивилися, кожен на своїй ділянці, клапоть окопу на тім боці річки, на який має вдарити.

Ліворуч перекинулося два мости: залізничний та дерев'яний, тепер їх не видно. Козаки навели на них батарею й поставили кулемети, цього теж не видно.

У нічній темряві, повній річкового шуму, нерухомо стоять проти мостів з Кожухового наказу кавалерійський і піхотний полки.

Ніч помалу тече без зірок, без звуків, без руху, тільки шум незримої бігучої води одноманітно сповнює її пустельну велич. Козаки сиділи в окопах, слухали шум води, не випускаючи гвинтівок, хоча й знали, що босяки вночі не сунуть через річку,— досить їм усипали,— і чекали. Ніч помалу пливла.

Солдати лежали на краю кручі, як борсуки, похиливши в темряві голови, слухали разом із козаками шум води й чекали. І те, чого чекали, і що, здавалося, ніколи не настане, почало наставати: помалу, тяжко, як натяк, благословило на світ.

Нічого ще не видно — ні кольорів, ні ліній, ні обрисів, але темрява стала хвора, стала прозора. Стомлено-передранкова невсипучість.

Щось невловиме пробігло лівим берегом,— наче електрична іскра, чи промчав беззвучно табунець ластівок.

Із шестисажневої височини, як із мішка, поспипалися солдати разом із купою глини, піску й дрібного каміння... Шумить річка...

Тисячі тіл родили тисячі сплесків, тисячі заглушених шумом сплесків... Шумить річка, одноманітно шумить річка.

Ліс багнетів виріс у сірій ранковій млі перед здивованими козаками, закипіла робота в ревінні, в кряканні, в стогоні, в лайці. Не було людей — кишка перепліталася кривава звірота. Козаки кляли десятками, самі лягали сотнями. Диявольська сила, невідомо звідкіля взявшись, знову почала на них насуватися. Та хіба це ті більшовики, що їх вони ганяли по всій Кубані? Ні, це щось інше. Недурно вони всі голі, чорні, в лахмітті.

Як тільки ген навкруги дико заревів правий берег, артилерія й кулемети через голови своїх почали засипати станицю, а кавалерійський полк несамовито помчав через мости; за ним скільки сили бігла піхота. Захоплено батарею, кулемети, і по всій станиці розлилися ескадрони. Бачили, як із однієї хати вискочило біле й неймовірно швидко зникло на неосідланій коняці в ранковій млі.

Хати, тополи, біла церква — все виступало щораз виразніше. За садами червоніла зоря.

Із попівського будинку виводили людей із попелястими обличчями, в золотих погонах, — захопили частину штабу. Біля попівської стайні їм рубали голови, і гній вбирав кров.

За гомоном, криками, пострілами, лайкою, стогоном не чути було, як шумить річка.

Розшукали будинок станичного отамана. Від горища до льоху все обшукали, — нема його. Втік. Тоді почали кричати:

— Коли не вилізеш, дітей згубимо!

Отаман не виліз.

Почали рубати дітей. Отаманша навколішки лазила з розкуйовдженими косами, цупко хапаючись за їхні ноги. Один докірливо сказав:

— Чого ж кричиш як різана? От у мене акурат як твоя дочка, трилітка... У щєбінь закопали там, у горах, — та я ж не кричав.

Зарубав дівчинку, потім розвалив череп матері, що божевільно реготала.

Біля однієї хати, з розсипаними по землі шибками зібрався гурт залізничників.

— Генерал Покровський ночував. Трохи не застукали. Як почув вас, висадив вікно з рамою, он шибки валяються, вискочив у самій сорочці, без спідніх, скочив на неосідлану коняку й утік.

Ескадронець похмуро:

— Чого ж він без спідніх? Чи в бані був?

— Спав.

— Як же ж то: спав, а сам без спідніх? Чи так буває?

— Пани завжди так: дохтаря велять.

— От гади! І сплять як нелюди.

Плюнув і пішов геть.

Козаки втікали. Сімсот лежало їх купами в окопах і довгою смугою в степу. Тільки мертві. І знову у втікачів над страхом і напруженням вставав непоборний подив перед цією незнаною диявольською силою.

Всього два дні тому в цій самій станиці були головні більшовицькі сили; козаки їх вибили з розмаху, гнали й тепер женуть вислані частини. Відкіля ж ці? І чи не диявол їм допомагає?

Вставши над далеким краєм степу, сонце довгасто і скісно сліпило втікачів.

Далеко розлігся обоз і біженці по степу, по перелісках, по увалах. Все той самий синенький димок над вогнищами; ті самі нелюдські кощаві дитячі голівоньки не держаться на тоненьких шиях. Так само на білих простелених грузинських палатках лежать мертві із складеними руками, і істерично б'ються жінки, рвуть на собі коси,— інші жінки, не ті, що минулого разу.

Біля вершників зібралися солдати.

— Ви куди?

— Та за попом.

— Та мати його за ногу, вашого попа!..

— А як же ж! Хіба без попа?

— Та Кожух звелів оркестр дати, що в козаків забрали.

— Що ж оркестр? Оркестр — мідні труби, а в попа жива горлянка.

— Та на якого біса його горлянка? Як зареве, аж у животі болить. А оркестр — воїнська часть.

— Оркестр!.. оркестр!..

— Попа!.. попа!..

— Та підіть ви з своїм попом під таку мати!..

І «оркестр» й «піп» перемішувалися з якнайдобірнішою лайкою. Почувши, баби прибігли й розлютовано репетували:

— Попа!.. попа!..

Підбігали молоді солдати:

— Оркестр!.. оркестр!..

Оркестр переміг.

Вершники почали влізати з коней.

— Ну, що ж, кличте оркестр.

Без кінця-краю йдуть біженці, солдати і, урочисто навіваючи тугу і разом почуття сили, похмуро й помалу бринять мідні голоси, і мідно сяє сонце.

XXXIV

Козаків розбито, але Кожух не рушав із місця, хоча треба було виступати неодмінно. Розвідники, перебіжчики з населення, всі в один голос говорили — козаки знову збирають сили, організуються. Невпинно від Катеринодара підходять підкріплення, грюкаючи, підтягуються батареї; грізно й тісно йдуть офіцерські батальйони; щораз нові підходять козацькі сотні, — темні навкруги Кожуха, темні щораз густіше величезна сила. Ох, треба йти! Треба йти: ще можна пробитися, ще не далеко зайшли головні сили, а Кожух... стоїть.

Не вистачає духу рушити, не діждавшись колон, що лишилися позаду. Знає: небоєдатні вони, як лишити їх на власні сили, козаки рознесуть дощенту — всіх винищать. І тоді в майбутній славі Кожуховій, що врятував десятки тисяч людей, їхня смерть буде темною плямою.

І він чекав, а козаки збирали щораз темніші й густіші сили. Залізний обхват відбувався з непоборною силою, і на потвердження, тяжко сколихуючи і степ, і небо, загриміла ворожа артилерія, і без кінця-краю почала рватися шрапнель, засипаючи осколками людей, — а Кожух не рушав, тільки наказав стріляти й собі. Удень над окопами, їхніми й своїми, раз у раз вибухали білі клубочки, ніжно танучи; вночі чорнота раз у раз роззявляла вогненну пашу, і вже не чути було, як шумить річка.

Минув день, минула ніч; гримлять, нагріваючись, гармати, а задніх колосн нема, все нема. Минув другий день, друга ніч, а колон нема та й нема. Почали знову танути патрони, снаряди. Звелів Кожух обережніше стріляти. Підбадьорилися козаки; бачать — рідше відповідати почали й не йдуть далі — стомилися, гадають, і почали готувати кулак.

Три дні не спав Кожух; стало лице, як вичинена шкіра; відчуває, наче по коліна вгрузають у землю ноги. Минула четверта ніч, спалахуючи раз у раз гарматними спалахами. Кожух говорить:

— Я на годинку ляжу, але як що, будіть зараз же.

Тільки звів очі, біжать:

— Товаришу Кожух! Товаришу Кожух!.. погані справи...

Схопився Кожух, нічого не розуміє, де він, що з ним. Провів рукою по обличчю, павутину здимає, і раптом його вразила мовчанка,— гармати, що громом розлягалися день і ніч, мовчали; лише тріскогнява гвинтівок сповняла темряву. Погані справи,— значить, зійшлися впритул. Може, вже й фронт проламано. І почув він, як шумить річка.

Добіг до штабу — бачить, на обличчі всі змінилися, посіріли. Схопив трубку — знадобилися грузинські телефони:

— Я — командуючий.

Чує, як миша пищить у трубку:

— Товаришу Кожух, дайте підкріплення. Не можу держатися. Кулак. Офіцерські частини.

Кожух камінно в трубку:

— Підкріплення не дам, нема. Держіться до останнього.

Відтіля:

— Не можу. Удар зосереджено на мені, не вид...

— Держіться, вам кажуть. У резерві — жодного чоловіка. Зараз сам буду.

Уже не чує Кожух, як шумить річка: чує, як у темряві розлягається спереду, праворуч і ліворуч тріскотнява гвинтівок.

Звелів Кожух... та не встиг договорити: а-а-а!..

Дарма що темно, розібрав Кожух: козаки вдерлися, рубають направо і наліво,— прорив, кіннота влетіла.

Метнувся Кожух, просто на нього набіг командир, що оце говорив.

— Товаришу Кожух...

— Ви чого тут?

— Я не можу більше держатися... там прорив...

— Як ви сміли покинути свою частину?!

— Товаришу Кожух, я прийшов особисто просити підкріплення.

— Арештувати.

У непроглядній темряві крики, хруст, постріли. Із-за возів, із-за в'юків, із-за чорноти хат розрізують темряву раптові вогники пострілів із револьверів, гвинтівок. Де свої? де чужі? сам чорт не добере... А може, один одного ж б'ють... А може, це сниться?..

Біжить ад'ютант, у темряві Кожух угадає його постать:

— Товаришу Кожух...

Схвильований голос — хочеться хлопцеві жити. І раптом ад'ютант чує:

— Ну... що ж, край, чи що?

Нечуваний голос, ніколи не чуваний Кожухів голос. Постріли, крики, хруст, стогін, а в ад'ютанта десь глибоко напівусвідомлено, вмить, як іскра, і трохи злорадо:

«Ага-а, і ти такий самий, як усі... жити хочеш...»

Але це тільки мить.

Темрява, не видно, але відчувається камінне лице в Кожуха й ламано-залізний голос крізь зціплені щелепи:

— Негайно від штабу кулемет до прориву. Зібрати всіх штабних, обозних; скільки можна, відтіснити козаків до возів. Ескадрон із правого флангу!..

— Слухаю!

Щез у темряві ад'ютант. Все ті самі крики, постріли, стогін, тупотіння. Кожух бігом. Праворуч, ліворуч вибухають язички гвинтівок, а сажнів на п'ятдесят темно — тут прорвалися козаки, але солдати не розбіглися, а тільки відступили, засіли де як попало і відстрілювалися. У чорноті можна роздивитися купки людей, що перебігають спереду, щораз ближче... залягають, і відтіля починають розтінати темряву язички, а солдати стріляють в огники.

Підкотили штабний кулемет. Кожух наказав припинити стрілянину і стріляти тільки по команді. Сів за кулемета й одразу відчув себе як риба у воді. Праворуч, ліворуч — тріскотнява, вибухи. Ворожа лава, як тільки солдати перестали стріляти, кинулась: урра-а-а!.. Уже близько, уже вирізняються поодинокі постаті: зігнувшись біжать, гвинтівки наперевіс.

Кожух:

— Пачками!

І повів кулеметом.

Тирр-тирр-тирр-тир...

І, як темні картонні хатки, почали падати чорні купки. Лава здригнулася, подалася... побігли назад, рідшаючи. Знову непроглядна темрява. Рідше постріли, і, раз у раз наростаючи, стало чути шум річки.

А позаду, в глибині, теж почали втихати постріли, крики — козаки, не підтримані, поволі розбіглися, кидали коней, залазили під вози, ховалися в чорних хатах. Чоловік із десять узяли живцем. Їх рубали шаблями через рот, з якого пахло горілкою.

Ледве засірів ранок, взвод повів на кладовище арештованого командира. Вернулися без нього.

Встало сонце, освітило нерухомо-ламаний ряд мерців, наче, нерівно відхлинувши, прибій лишив. Місцями лежали купами — там, де вночі був Кожух. Прислали парламентаря. Кожух дозволив підібрати: гнитимуть під гарячим сонцем — зараза.

Підібрали, і знову загомоніли гармати, знову нелюдський гуркіт колише степ, небо й тяжко відгукується в грудях і мозку.

Рвуться в блакиті чавуно-олив'яні осколки. Живі сидять і ходять, відкривши роти — легше вухам; мертві нерухомо чекають, доки віднесуть у тил.

Тануть патрони, порожніють зарядні ящики. Не рушає Кожух, не чути десь колон. Скликає нараду, не хоче брати на себе: лишитися — всім загинути; пробитися — заднім колонам загинути.

XXXV

Далеко в тилу, де безкрайньо по степу — вози, коні, старі, діти, поранені, розмова, гомін, — засинів вечір. Засинів вечір, засиніли димки од вогнищ, як це щовечора.

Дарма що це десятків за півтора верст, за далеким краєм степу, а земля цілий день раз у раз тяжко здригається під ногами від далекого гуркоту; ось і зараз... та звикли, не помічають.

Синіє вечір, синіють димки, синіє далекий ліс. А між лісом і возами синіє поле, пустельне, таємниче.

Гомін, брязкіт, голоси тварин, звук відер, дитячий плач і незчисленно червоні плями вогнищ.

В цю домашність, у цю мирну невиразність докотилося відкілясь із лісу таке чуже, далеке своєю чужинністю.

Спочатку залунало далеке: а-а-а-а!.. відтіля, з каламутного вечора, з каламутного лісу: а-а-а-а!..

Потім зачорніло, відірвавшись од лісу, — згусток, другий, третій... І чорні тіні розгорнулися, злилися вповодж усього лісу в чорну тремтячу смугу, і покотилася вона до табору, зростаючи, і покотилося з нею, зростаючи, все те саме, повне смертельної туги: ра-а-а!..

Всі голови, скільки їх було, — і людей, і тварин, — обернулися туди, до невиразного лісу, від якого котилася на

табір нерівна смуга, і в ній враз вибухали й зникали вузенькі виблиски.

Голови були обернуті, вогнища червоніли плямами.

І всі почули: земля вся, в самій утробі своїй, тяжко сповнилася кінським тупотінням, і заглушилися далекі гарматні удари.

...А-а-аа!..

Між колесами, голоблями, вогнями знялося голосіння повне розпачу:

— Козаки!.. козаки!.. ко-за-а-ки-и!..

Коні перестали жувати, насторожили вуха, прибудні собаки сховалися під вози. Ніхто не тікав, не шукав порятунку; всі невпинно дивилися в густий присмерк, де котилася чорна лавина.

Цю велику мовчанку, повну глухого тупотіння, розрізав крик матері. Вона схопила дитину, єдину, що лишилася, і, пригорнувши її до грудей, метнулася назустріч наростаючій у тупотінні лавині.

— Сме-ерть!.. сме-ерть!.. сме-ерть іде!..

Як зараза, це покотилося, охоплюючи десятки тисяч людей.

— Сме-ерть!.. сме-ерть!..

Всі, скільки їх тут було, схопивши, що підвернулося під руку,— хто дрюка, хто жмут сіна, хто дугу, хто каптан, хворостину, поранені— свої миліці,— всі несамовито, махаючи цим у повітрі, кинулись назустріч своїй смерті.

— Сме-ерть... сме-ерть!..

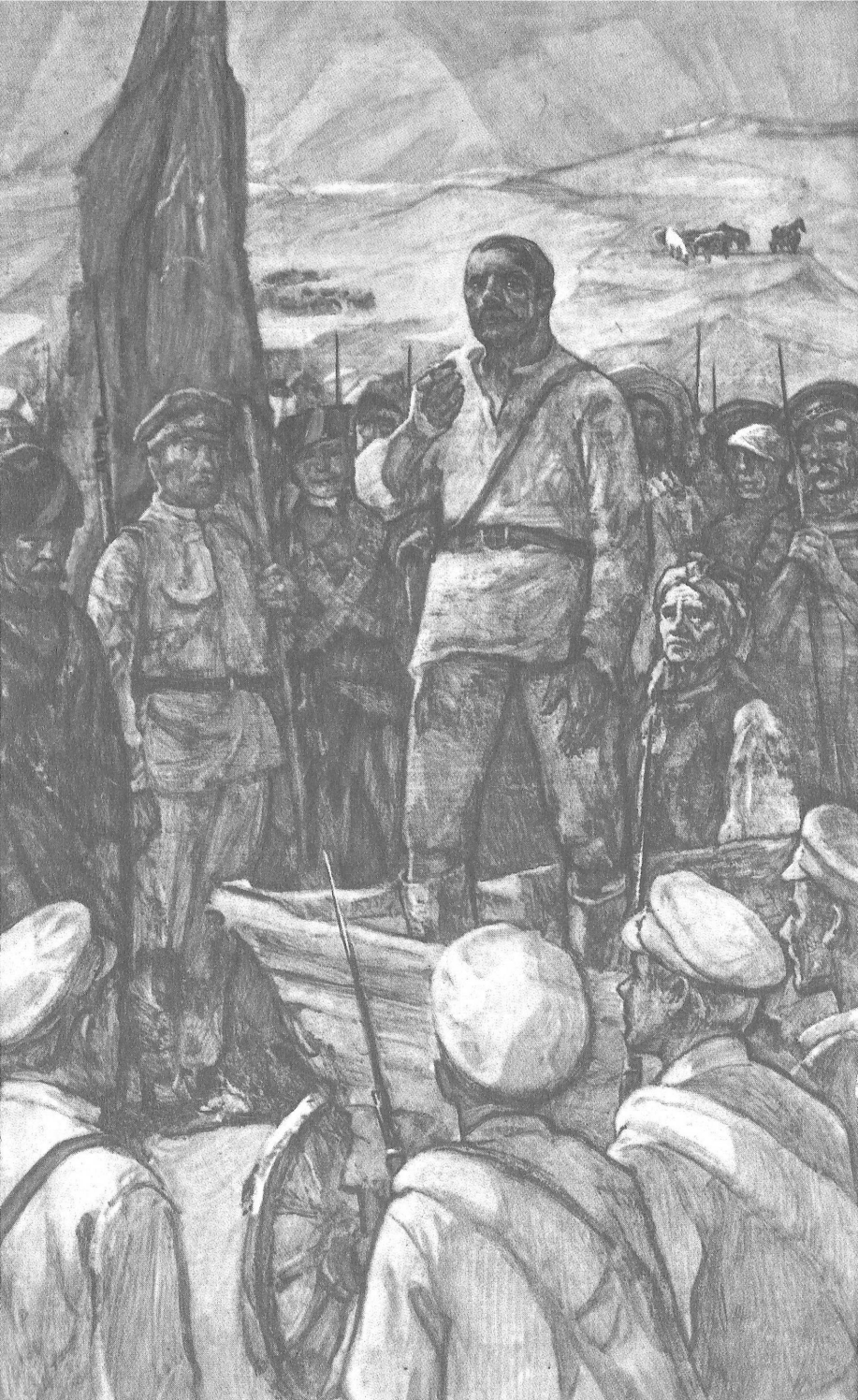
Дітвора бігла, тримаючись за материні подолки, і тоненько кричала:

— Смелть... сме-елть!..

Козаки, скакаючи і стискаючи нещадні блискучі шаблюки, у млі густої ночі побачили, як незчисленно колихалися ряди піхоти, колосальним океаном насуваючись на них, незчисленно підняті гвинтівки, як чорно маяли прапори, і без кінця-краю перегукується звіряче ревіння: сме-ерть!..

Цілком нехотя, без команди, як струни, нап'ялися поводи, коні в усього скоку, крутячи головами й сідаючи на клуби, спинилися. Козаки вмовкли, підвівшись на стремених, пильно вдивляючись у ряди, що чорно насувалися на них. Вони знали звичку цих дияволів— без пострілу сходитися віч-на-віч, а потім починається скажена робота багнетів. Так було, як прийшли вони з гір, та й нічні

атаки, коли дияволи мовчки являлися в окопи,— багато козаків полягло в рідному степу.

Із-за возів, із-за незчисленних вогнищ, де козаки сподівалися натрапити на безпорадні натовпи беззбройних стариків, жінок і звідси, з тилу, пожежею запалити паніку в усіх ворожих частинах,— щораз підходили нові й нові військові маси, і страшно сповняв темну ніч грізний рев:

— Смерть!!

Як побачили, що не було цього кінця й краю, козаки повернули, оперіщили коней нагаями, і затріщали в лісі кущі й дерева.

Передні ряди, в яких бігли жінки, діти, поранені, старики, із смертельним потом на обличчі спинилися: перед ними чорнів порожній ліс.

XXXVI

Четвертий день гримлять гармати, а лазутчики повідомили — підійшов од Майкопа до ворога новий генерал з кіннотою, піхотою й артилерією. На нараді вирішено цієї ночі пробиватися і йти далі, не чекаючи задніх колон.

Кожух наказує: надвечір поволі припинити стрілянину з гвинтівок, щоб заспокоїти ворога. Із гармат зробити пильну пристрілку ворожих окопів, закріпити наводку й зовсім припинити стрілянину на ніч. Полки рядами підвести в темряві якомога ближче до висот, що на них ворожі окопи, але так, щоб не розбуркати, залягти. Все пересування частин закінчити о першій годині тридцять хвилин ночі; о годині сорок п'ять хвилин із усіх наведених гармат випустити швидким вогнем по десять снарядів. З останнім снарядом о другій уночі загальна атака, полкам вдертися в окопи. Кавалерійському полкові бути в резерві для підтримки частин і переслідування ворога.

Насунули чорні, низькі велетні хмари і лягли нерухомо над степом. Дивно вшухли гармати з обох боків; вмовкли гвинтівки, і стало чути — шумить річка.

Кожух вслухався в цей шум,— погано. Жодного пострілу, а минулими днями й ночами гармати й гвинтівки не вгавали. Чи не думає часом ворог зробити те саме, що й він — тоді зустрінуться дві атаки, не буде несподіванки, і вони розіб'ються одна об одну.

— Товаришу Кожух...

В хату увійшов ад'ютант, за ним два солдати з гвинтівками, а між ними без зброї блідий невисокий солдатик.

— В чім річ?

— Од ворога. Од генерала Покровського лист.

Кожух гостро вп'явся примруженими очима в солдатика, а той, полегшено зітхнувши, поліз за пазуху і почав шукати.

— Так що узято мене в полон. Наші тікають, ну ми, сім чоловік, потрапили в полон. Їх замучили...

Він на хвилину замовк; чути — шумить річка, і за вікнами темрява.

— Ось лист. Генерал Покровський... дуже мене матюкав...— І соромливо додав: — І вас, товаришу, матюкав. Оце, каже, так його перетак, oddай йому.

Мерехтливі Кожухові іскорки хитро, поквапно і вдоволено бігали по власноручних рядках генерала Покровського:

«...Ти, мерзотнику, мати твою... заплямував усіх офіцерів російської армії й флоту тим, що наважився вступити до лав більшовиків, злодюг і босяків; май на увазі, бандите, що тобі й твоїй босячній настав кінець: далі ти вже не підеш, бо оточений моїми військами і військами генерала Геймана. Ми тебе, мерзотнику, взяли в тісні руки і ні в якому разі не випустимо. Коли ти хочеш пощади, цєбто за свій вчинок відбутися лише арештантськими ротами, я тобі наказую виконати такий мій наказ: сьогодні ж скласти всю зброю на ст. Белореченській, а роззброєну банду відвести на 4—5 верст на захід од станції; коли це буде виконано, негайно сповісти мене, на 4-ту залізничну будку».

Кожух подивився на годинника й на темряву, що стояла у вікнах. Десять на другу. «Так ось чому припинили вогонь козаки: генерал чекає на відповідь». Раз у раз приходили з донесеннями від командирів — усі частини без пригод дійшли аж до ворожих позицій і там залягли.

«Добре... добре...» — казав сам собі Кожух і мовчки, спокійно, кам'яно дивився на них, примружившись.

У п'ятмі за вікном поквапливе кінське тупотіння ввірвалося в шум річки. Кожухові йкнуло серце: «Знову щось... чверть години лишилось...»

Чути форкання коня.

— Товаришу Кожух,— казав, насилу переводячи дух, кубанець, витираючи спітніле обличчя,— друга колона підходить!..

Надприродно-яскраво спалахнула і ніч, і ворожі позиції, і генерал Покровський, і його лист, і далека Туреччина, де його кулемет косив тисячі людей, а він, Кожух, серед тисячі смертей уцілів, уцілів, щоб вивести, врятувати не лише своїх, а й тисячі, що безпорадно йдуть за ними, приречені козакам.

Двоє коней, що здавалися вороними, мчали серед ночі навмання. Чорні лави якогось війська вступали в станицю.

Кожух зіскочив і ввійшов у ясно освітлену хату заможнього козака.

Край столу, випроставшись на весь велетенський зріст, не пригинаючись, сьорбав міцний чай Смолокуров, чорна борода гарно відбивалась на свіжому матроському костюмі.

— Здоров, братушка,— сказав він оксамитно-густим круглим басом, дивлячись згори вниз, зовсім не бажаючи цим образити Кожуха.— Хочеш чаю?

Кожух сказав:

— За десять хвилин у мене атака. Частини залягли під самісінькими окопами. Гармати наведені. Підведи другу колону до обох флангів — і перемогу забезпечено.

— Не дам.

Кожух зціпив щелепи й витиснув:

— Чому?

— Бо не прийшли,— лагідно й весело відповів Смолокуров і глузливо подивився на низького, в лахмітті, чоловіка.

— Друга колона входить у станицю, я сам щойно бачив.

— Не дам.

— Чому?

— Чому, чому! Зачомукав,— густим гарним басом сказав Смолокуров.— Бо зморились, треба ж людям спочити. Тільки що народився, не розумієш?

В Кожуха, як стиснута пружина, пружно витиснуло всі відчуття: «Коли розіб'ю, то сам...»

І відповів спокійно:

— Ну, то хоч веди на станцію в резерв, а я візьму свій резерв і підсилю атакуючі частини.

— Не дам. Слово моє святе, сам знаєш.

Він пройшов з кутка в куток, і на всій велетенській постаті, і на лагіднім до того обличчі відбилася воляча

впертість,— тепер хоч голоблею бий. Кожух це розумів і сказав ад'ютантові:

— Ходімо.

— Хвилиночку,— підвівся начальник штабу і, підійшовши до Смолокурова, сказав разом і лагідно, і з притиском:

— Яremo Олексійовичу, на станцію б можна послати, адже в резерві будуть.

А за цим стояло: «Кожуха розіб'ють, нас виріжуть».

— Та що ж... та хіба ж я... власне, нічого не маю проти... Що ж, бери, которі частини вже надійшли...

Зрушити Смолокурова, коли він уперся будь на чому, не можна. Але перед найменшим натиском збоку, звідки не сподівався, зразу розгублено здавався.

Лице з чорною бородою добродушно одійшло. Він лягнув здоровенною лапою по плечу присадкуватого чоловіка:

— Ну що, братуха, як діла, га? Ми, брат, морські вовки, там ми можемо,— самого чорта вивернемо, а на суходолі як свиня в апельсинах.

І зареготав, поблискуючи сліпуче білими зубами з-під чорних вусів.

— Хочеш чаю?

— Товаришу Кожух,— по-дружньому сказав начальник штабу,— зараз напишу наказ, і колона піде на станцію вам у резерв.

А за цим ховалося: «Що, друже, хоч як крутився, а без нашої допомоги не обійшовся...»

Кожух вийшов до коней і в темряві тихо сказав ад'ютантові:

— Залишіться. Разом з колоною підете на станцію, а тоді доповісте мені. Вони й збрехати недорого візьмуть.

Солдати лежали, шулячись до твердої землі довгими рядами, а їх тиснула густа й низька ніч. Тисячі по-звірячому гострих очей наповнювали темряву, але в козачих окопах нерухомо й тихо. Шуміла річка.

Годинників у солдатів не було, але в кожного дедалі тугіше скручувалася пружність чекання. Ніч стояла важка, нерухома, але кожен відчував, як повагом і невблаганно наповзає друга година. В невинному шумі води плинув час.

І хоч на це якраз усі чекали, зовсім несподівано раптом розкололася ніч, і в розколінні вогняно замерехкотіли багрянні клуби хмар. Тридцять гармат горласто заревли без

угаву. А невидні в ночі козачі окопи вогняно позначалися переривистим намистом сліпучих шрапнелевих вибухів, що повторюваним тріскотінням позначали невидно кривулясту лінію, де вмирали люди.

«...Ну, буде... годі!..» — з мукою думали козаки, вп'явшись у сухі стіни окопів, кожну мить чекаючи, що перестануть мерехкотіти багряні краї чорних хмар, зімкнеться розколена ніч, можна буде спочити від цього нестерпного гуркотіння. Але все те саме багряне мерехкотіння, так само важко відбивається в землі, в грудях, у мозку рев, так само то там, то там стогін людей у корчах.

І так само несподівано, як розкололася, темрява вмить зійшлась, погасивши раптовою тишею і багряно мерехтливі хмари, і нелюдське горласте ревіння гармат. На окопах виріс чорний частокіл постатей, і вздовж покотився другий, уже живий звірячий рев. Козаки кинулись було з окопів урозтіч — не хотілося-бо маги справу з нечистою силою, і знов пізно — окопи почали сповнюватися мертвими. Тоді звитяжно повернулися віч-на-віч і почали різанину.

Так, чортова сила: п'ятнадцять верст гнали, і п'ятнадцять верст пробігли за півтори години.

Генерал Покровський зібрав рештки козацьких сотень, пластунських, офіцерських батальйонів і повів знесилених і зовсім безтямних на Катеринодар, цілком очистивши босякам дорогу.

XXXVII

Напружуючи всі сили, глухо тупаючи, розмашистим кроком тісно йдуть осмалені порохом лави в лахмітті, з густо прибитими пилом насупленими бровами. А під бровами гостро жевріють дрібнісінькі чоловічки, не відриваються від м'ясного тріпотливого краю пустельного степу.

Важко гуркотять, поспішаючи, гармати. У хмарах куряви нетерпляче мотають головами коні... Не зводять очей з далекої синявої смуги артилеристи.

У великому, безугавному хоч би на мить гудінні безкрає тягнуться обози. Ідуть коло чужих возів, поквапливо збиваючи босими ногами подорожню куряву, одинокі матері. На почорнілих обличчях блищать сухим блиском навіки невиплакані очі й не одриваються від далекої степової синяви.

Охоплені загальною поквапливістю, йдуть поранені. Хто припадає на брудно забинтовану ногу. Хто, підводячи

плечі, широко вимахує костурами. Хто знеможено держиться за край воза кістлявими руками,—але всі однаково не зводять очей із синьої даліни.

Десятки тисяч запалених очей напружено дивляться вперед: там — щастя, там — кінець мукам, утомі.

Пече рідне кубанське сонце.

Не чути ні пісень, ні голосінь, ні грамофона. І все це: і безкрає скрипіння в кураві, що похапливо здіймається, і глухе тупотіння копит, і густа хода обідраних лав, і тривожні зграї мух,—усе це на десятки верст тече неспоглядним потоком до привабно синьої таємної даліни. Ось-ось вона розкриється, і серце радісно заб'ється: наші!

Але, хоч скільки йдуть, хоч скільки проходять станиць, хуторів, виселків, аулів, все те саме: синя даліна відступає далі й далі, так само таємнича, так само неприступна. Де йдуть, скрізь чути те саме:

— Були й пішли. Ще позавчора були, та поспішили, заметушилися, знялися всі й пішли.

Так, були. Ось конов'язі: скрізь розтрушене сіно; скрізь кінські кізьяки, а тепер — порожньо.

Ось стояла артилерія: сивий попіл погаслих вогнищ і важкі сліди гарматних коліс за станицею повертають на шлях.

Старі пірамідальні тополі при дорозі глибоко біліють ранами зідраної кори — обози зачіпалися всіями.

Все, все каже про те, що були недавно, були недавно ті, ради кого йшли під шрапнелями німецького панцирника, билися з грузинами, заради кого в ущелинах кидали дітей, оскаженоло билися з козаками,—але невідступно, недосяжно відходить синя даліна. Знову поспішні звуки копит, поквапливе рипіння обозу, поквапливі вслід хмари мух, неугавне безкрає тупотіння ніг, і порох, ледве встигаючи, курить над потоками десятків тисяч, і знову незгасла надія в десятках тисяч очей, прикутих до степового краю.

Кожух, схудлий — шкіра попеклась,—похмуро їде в тарантасі і, як усі, день і ніч не зводить своїх примружених сірих очей із далекої навколо смуги. І для нього вона таємнича й незрозуміло не розмикається. Міцно стиснуті щелепи.

Так відходять назад станиця по станиці, хутір по хуторі, день по дневі, знемагаючи.

Козачки зустрічають, низько вклоняються, і в лагідно принишклих очах — зненависть. А коли виходять, із поди-

вом дивляться вслід: нікого не вбили, не пограбували, а вони ж ненависні звірі.

Під час ночівель Кожухові доповідають: усе те саме — спереду козачі частини без пострілу розступаються, даючи дорогу. І вдень, і вночі жодного нападу на колони. А ззаду, не займаючи ар'єргарду, знов змикаються.

— Добре!.. Обпеклись...— каже Кожух, і грають у нього жовна.

Дає наказ:

— Пошліть верхівців по всіх обозах, по всіх частинах, щоб ніде не барились. Не давайте спинятись. Ідіть і йдіть. Нічлігувати не більше трьох годин...

І знов, напружуючись, риплять обози, напинають мотузяні посторонки виснажені коні, і важко-поквапливо гуркотять гармати. І задушливою південною курявою, і густо засіяною зірками нічною темрявою, і на ранній, ще не збудженій зорі важка невпинна гуркотнява пливе кубанськими степами.

Кожухові повідомляють:

— Коні гинуть, у частинах люди пристають.

А він, зціпивши, щідить крізь зуби:

— Кидайте вози. Вантаж на інші. Доглядайте присталих, не кидайте. Прискорте ходу, йти і йти!

Знову десятки тисяч очей не відриваються від далекої смуги, що вдень і вночі облягає степ, жорстко жовтавий після скошеного збіжжя. І знову по станицях, по хуторах, ховаючи зненависть, кажуть приязно козачки:

— Були, та пішли,— учора були.

Дивляться тужно — так, те саме: погаслі вогнища, розтрушене сіно, кізяки.

Раптом всіма обозами, всіма частинами, серед жінок, серед дітей поповзло:

— Висаджують мости... тікають і мости по собі висаджують...

І баба Горпина, із застиглим в очах жахом, шепоче засмаглими губами:

— Мости рушать... Тікають і мости по собі рушать.

І солдати, тримаючи скам'янілими руками гвинтівки, стиха гомонять:

— Мости рвуть... тікають од нас, рвуть мости...

І — коли голова колони підходить до річки, струмка, кручі або багнища — всі бачать: зяють зруйновані мости; почорнілими зубами вищиряються потрощені палі,— дорога перервана і віє безнадійністю.

Кожухові череп на очі насунутий, наказує:

— Лагодити мости, наводити переправи. Зберіть особливу команду, хто спритніший, з сокирами. Пускати вперед з авангардом. Забирати в жителів колоди, дошки, балки, звозити вперед!

Стукали сокири, полетіли, лисніючи від сонця, білі тріски. І гойдливим, рипливим, на живу нитку, помостом знову потеклі тисячні натовпи, безкраї обози, важкі гармати, і обережно хропуть коні, злякано поглядають скоса на воду.

Без краю лине людський потік, і знову всі очі туди, де та сама недосяжна грань розділяє небо і землю.

Кожух збирає командирів і спокійно каже, граючи жовнами:

— Товариші, наші тікають од нас з усієї сили...

Похмура відповідь:

— Ми нічогосінько не второпаємо.

— Тікають, висаджують мости. Довго ми так не витримаємо, коні гинуть десятками. Люди виснажуються, пристають, а присталих козаки всіх порубають. Доки ми їм науку дали, козаки бояться, поступаються, всі їхні частини генерали відводять із нашого шляху. Та все одно ми в залізному кільці, і, коли так довго триватиме, воно нас задушить — патронів небагато, снарядів мало. Треба вирватись.

Він подивився гострими, крихітно звуженими очима. Всі мовчали.

Тоді Кожух сказав з притиском, пропускаючи крізь зуби слова:

— Треба прорватися. Якщо послати кавалерійську частину — коні нікчемні, не витримають, козаки всіх порубають. Тоді козаки осмілють і наваляться на нас з усіх боків. Треба інакше. Треба прорватися й повідомити.

Знову мовчать. Кожух спитав:

— Хто охочий?

Підвівся молодий.

— Товаришу Селіванов, візьміть двох солдатів, беріть машину, й гайда! Проривайтесь хоч би що. Скажіть їм там: це ми. Чого ж вони тікають? На поталу нас, чи що?

За годину коло штабної хаги, залитої скісним промінням, стояв автомобіль. Два кулемети визирали з нього: один уперед, другий назад. Шофер у засмальцьованій гімнастерці, як усі шофери, зосереджений, непроникливий, із зубів цигарки не випускаючи, длубався коло машини, кін-

чав перевірку. Селіванов і два солдати — обличчя молоді, безжурні, а в очах десь глибоко захована напруга.

Запирхотіла, помчала розтинати повітря, зняла куряву, засвердлила, все меншаючи, звузилась у цятку й зникла.

А нескінченні юрби, нескінченні обози, нескінченні коні текли, нічого не знаючи про автомобіль, текли невпинно й похмуро, то з надією, то з розпачем вдивляючись у синяву далечинь.

XXXVIII

Гуде, мчить назустріч буря. Навскіс падають із боків, одразу зникаючи, хатки, придорожні тополі, тини, далекі церкви. По вулицях, у степу, в станицях, по шляху люди, коні, худоба не встигнуть злякатись, а вже нема нікого, тільки шляхом шалено крутяться порох та зірване з дерев листя, та підвихрена солома.

Козачки хитають головами.

— Мабуть, сказився. Чий він такий?

Козацькі роз'їзди, патрулі, частини пропускають шалено меткий автомобіль — спершу вважають за свій: хто ж полізе в саму гущу їх! Іноді схаменуться — постріл, другий, третій, та ба! Тільки просвердлить повітря вдалині, розтане, та й усе.

Так із гуркотом і свистом мчать верству по верстві, десяток по десятку. Лусне шина, уломиться що — загинули. Напружено зорять уперед і назад два кулемети й напружено ловлять зустрічний біг дороги чотири пари очей.

Єднаючи в гуркоті шалений подих і тонке виття, мчала й мчала машина. Було моторошно, коли підлітали до річки, а там потрощеними зубами дивилися палі. Тоді поривались убік, давали великий крюк і де-небудь натрапляли на злагоджену з колод тимчасову переправу.

Надвечір удалині забліла дзвіниця великої станиці. Швидко розростались сади, тополі, бігли назустріч білі хати.

Солдат раптом заверещав, повернув перекривлене обличчя:

— На-аші!..

— Де? де? Що з тобою!!

Але навіть ревіння машини не здолало, не заглушило голосу:

— Наші! наші! он!..

Селіванов злісно, щоб не зробити прикрої помилки, підвівся і:

— Уррр-а!

Назустріч їхав великий роз'їзд — на шапках, наче мак, червоніли зірки.

В ту ж мить над самим вухом знайоме, тоненьке, співуче: дз-і-і... тю-і-і... І ще, і ще, як комариний, віддаляючись, голос. А від зелених садів, хат, тинів шугнули згуки пострілів з гвинтівок.

Селіванову тьохнуло: «свої... од своїх...» І він по-хлоп'ячому тонко закричав зірваним голосом, одчайдушно махаючи кашкетом:

— Свої!.. свої!..

Дивак... Ніби в цій бурі шаленого руху машини щонебудь можна почути. Він і сам це зрозумів, учепився в плече шоферові:

— Стий! Стий!.. Спинись!..

Солдатики поховали голови за кулемети. Шофер із схудлим за ці кілька секунд обличчям загальмував машину, раптом повиту в дим і порох; усіх кинуло вперед, а в обшивку вп'ялось, цокнувши, дві кулі.

— Свої!.. свої!..— кричали чотири горлянки.

Постріли тривали. Роз'їзд, зриваючи з-за плечей карабіни, збив убік з дороги коней, щоб дати стріляти з садків, і сам, не спиняючи коней, стріляв.

— Уб'ють!..— промовив скам'янілими губами шофер, одхилиючись од керма, і зовсім спинив машину.

Підлетіли кар'єром. З десяток дул зачорніло просто перед очима. Кілька кавалеристів з покривленими від страху обличчями брязнули з коней, надприродно лаючись.

— Геть од кулеметів!.. руки вгору!.. вилазь!..

Інші з блідими обличчями, спадаючи з коней, кричали:

— Рубай їх... чого дивишся... офіцерна, мати їх розтуди!

Погрозливо блиснули з піхов війняті шаблі.

«Уб'ють...»

Селіванов, два солдати, шофер вмить висипалися з машини. Але тільки-но вони опинилися між тривожними кінськими мордами, піднятими шаблями, націленими гвинтівками, враз відлягло — кинули кулемети, що викликало шаленство.

І тоді в свою чергу посипали добірною лайкою:

— Почманіли... своїх... очі в гузні у вас. В документи

не глянули, повбивали б, тоді вже не вернеш... розперетак вас так!..

Кавалеристи прохолоди.

— Та хто ви такі?

— Хто-о? Спершу спитай, а тоді й стрілай. Веди до штабу.

— Та як же,— винувато заговорили ті, сідаючи на коней.— На тім тижні отак налетів броньовик та й почав кропити. Такої паніки наробив! Сідайте.

Сіли знов у машину. До них влізли два кавалеристи, решта сторожко оточили із карабінами в руках.

— Товариші, ви тільки дуже не попускайте машину, а то не встигнемо, коні зморені.

Добігли до садків, звернули у вулицю. Зустрічні солдати спинялись, сипали добірною лайкою:

— Побийте, так їх розтак! Куди волочите?

Лягали навскіс теплі вечірні тіні. Десь горлали п'яних пісень. Шляхом за деревами зяяли побитими вікнами розвалені козацькі хати. Смерділа неприбрана дохла коняка. Скрізь по вулицяк без діла навалене сіно. За тинами оголені, знівечені, з розчахнутими гілками дерева. Де не їхали станицею — на вулиці, по дворах ані курки, ані свині.

Спинились коло штабу — великий попівський будинок. У густій кропиві коло ганку хропло двоє п'яних. На майдані коло гармат солдати грали в хвилики.

Юрбою втелюючись до начальника загону.

Селіванов, зворушений від щастя, від пережитого, розповідав про похід, бої з грузинами, з козаками, не встигаючи всього сказати, перехоплюючись на інше:

— ...Матері... діти в ярах... вози в ущелинах... патрони до одного... голими руками...

І раптом осікся: начальник, зібравши довгі вуса й щетинисте підборіддя в долоню, сидів, зігнувшись, не перебиваючи і не зводячи з нього чужих очей.

Командири, всі молоді, засмаглі, хто стояв, хто сидів, не посміхаючись, із кам'яними обличчями байдуже слухали.

Селіванов, відчуваючи, як наливається йому шия, потилиця, вуха, різко умовк і сказав враз охриплим голосом:

— Ось документи,— тицьнув папери.

Той, не глянувши навіть, одсунув до помічника, що знехотя й упереджено почав розглядати. Начальник з притиском сказав, не зводячи очей:

— Маємо зовсім протилежні відомості.

— Дозвольте,— увесь вид і чоло Селіванова налилися кров'ю,— так ви нас... ви нас вважа...

— Маємо зовсім інші відомості,— спокійно й наполегливо сказав начальник, так само тримаючи в долоні довгі вуса, підборіддя, не даючи перебити своєї мови й не одводячи очей,— у нас точні відомості: вся армія, що вийшла з Таманського півострова, загинула на чорноморським узбережжі, всю її знищено дощенту.

В кімнаті стало тихо. В прочинені вікна з-за церкви чутно було невпинну лайку й п'яні солдатські голоси.

«А в них — розклад...» — з дивним задоволенням подумав Селіванов.

— Так... дозвольте, вам мало документів... Що ж це таке, врешті: з неймовірними зусиллями після нелюдської боротьби прорвалися до своїх, а тут...

— Микито,— знову промовив спокійно начальник, випустивши із рук підборіддя і встав, розправляючи тіло, довгий, з довгими звислими по боках вусами.

— Що?

— Знайди наказ.

Помічник подлубався в портфелі, добув папір, простяг. Начальник поклав на стіл і, не нагинаючись, як із дзвіниці, почав читати. І тим, що читав із такої височини, ніби недбало підкреслював упередженість своєї і всіх присутніх думки.

НАКАЗ КОМАНДУЮЧОГО № 73

Перехоплено радіотелеграму генерала Покровського до генерала Денікіна. В ній повідомляється, що з моря, напрямком од Туапсе, йде незчисленна орда босячнї. Цю дику орду складають російські полонені, що повертаються з Німеччини, і моряки. Вони добре озброєні, сила гармат, припасу, і везуть з собою силу пограбованого добра. Ця броньована свинота на своїм шляху всіх б'є і все нищить: найкращі козачі й офіцерські частини, кадетів, меншовиків, більшовиків.

Довгий накрив, спираючись на стіл, долонею папір, прикро подивився на Селіванова, повторюючи повагом:
— І біль-шо-ви-ків!

Потім зняв долоню й так само, стоячи, читав далі:

Зважаючи на це, наказую: продовжувати безупинно відступати. Висаджувати за собою мости; нищити всі засоби переправи; човни переганяти на наш бік і палити дощенту. За порядок відступу відповідають начальники частин.

Він знову пильно подивився на Селіванова і, не давши йому й слова сказати, промовив:

— От так, товаришу! Я не хочу про вас нічого лихого думати, але зрозумійте й наш стан: ми бачимось... уперше, а відомості, самі бачите, які... Не маємо ж ми права... адже нам доручено маси, і ми були б злочинцями...

— Адже там чекають! — зойкнув із розпачем Селіванов.

— Я розумію, розумію, майте спокій. Ось що: ходіть попоїмо — голодні ж, мабуть, та й хлопці ваші хай...

«Пооди́нці розпитати хоче...» — майнула Селіванову думка, і раптом він відчув: непереможно на сон клонило.

За обідом поважна красуня козачка поставила на непокритий стіл гарячу миску з борщем, жиру по ньому — і пара не йде, і низенько вклонилась:

— Іжте, голуб'ята!

— Ну ти, відьмо, жери лишень сама спершу.

— Та що це ви, ріднесенький.

— Ну-ну!

Вона перехрестилась, узяла ложку борщу, що раптом запарував, і, дмухаючи, обережно почала сьорбати.

— Жери більше! Як понадились: кілька чоловік отруїли наших. Тварюки! Давай вина...

По обіді умовились: Селіванов їде на машині назад, а з ним перевірити їхатиме ескадрон.

Стримано біжить машина, одсуваються назад й зникають знайомі хутори, станиці. Сидить Селіванов між двома вершниками, обличчя їм напружені, револьвери на поготові. А навколо: спереду, ззаду, побіч, то разом, то нарізно важко підводяться й гупають солдатські зади на широкі сідла, і біжать під ними, тільки підкови поблискують, кавалерійські коні.

Стримано пирхає машина, нескvapно опадає збита від неї курява.

У кавалеристів, що сидять у машині, помалу одходять напружені обличчя, і вони починають довірливо розповідати Селіванову під гудіння нешвидкої машини гірку повість. Все ослабло, ладу немає, бойові накази не виконуються, тікають од невеличких козацьких загонів, частини розкладаються, і з них пачками, хто куди втрапить.

Селіванов хилить голову.

«Здибаємо козаків — усе загине».

Жодної зірки, і тому м'який оксамит усе поглинув,— не видно ні тинів, ні вулиць, ні пірамідальних тополь, ні хат, ані садків. Гострими шпильками розсипані вогники.

У м'якому темному громадді чувається інше незримо живе громаддя. Не сплять. То затарабанить зачеплене в темряві відро, то гризуться, тупотять коні і: «Тпру-у, стій, чорти!..» Або материнський голос одноманітно дитину приколихує на дві ноти: а-и-и! а-и-и! а-и-и!..

Далекий постріл, але знаєш — свій, дружній. Розлягається гомін, чи то суперечка, чи, може, дружня зустріч; ущухне — знову тільки темрява.

— Ос-тан-ній ни-ніш-ні-ій!.. — сонно, і усмішка знеможена.

Чом же не спиться?

Далеке чи, може, під вікном шарудіння піску, риплять колеса.

— Ей, та ти ж куди? Наші он де стали.

А нікого не видно — чорний оксамит.

Дивно, хіба ж не зморені? Хіба вже не вдивляються день і ніч у далеку грань, не одриваючись, очі?

Ніби і цей вересневий оксамит, і невидні тини, і запах кізяка — ніби своє, домашнє, рідне, любе, так довго сподіване.

Завтра за станицею братня зустріч із військом головних сил. Через те й уночі повно мінливого руху, звуків од копит, голосів, шарудіння, колісного рипу і усмішки, сонно приспаної усмішки.

Смуга світла від прочинених дверей вузько лягає на землю, переломилась через тин і далеко біжить витоптаним городом.

А в козачій хаті клекотить самовар. Білють стіни. Поставлено посуд, білий хліб. Чиста скатертина.

Кожух без пояса, на лаві; волохаті груди видно. Опустив плечі, звисли руки, похилилася голова. Отак господар повернеться з поля — цілісінський день ходив, одвертаючи ясним лемешем чорні масні скиби, і тепер солодким боєм щемлять руки й ноги, і жінка готує вечерю, і на столі страва, а на стіні, злегка чадячи, мигтить бляшана лампочка, — по-господарськи зморений, трудовою втомою втомився.

Брат поруч, теж без зброї. Безжурно скинув чоботи й пильно вдивляється в розбитий до краю чобіт. Господарським рухом Кожухова жінка здимає покришку самовара,— вибухає бунтівлива пара; виймає важкий, гарячий, димний рушник, вибирає яйця, кладе їх на тарілку, і вони кругло білють. У кутку чорніють ікони. У господарів тиша.

— Ну-бо, сідайте!

І наче щось різнуло, усі трое повернули голови: в ясній смузі знайома промайнула одна, друга, третя круглі шапочки із стьожками. Матюки. Гримнули приклади.

Олексій, не гаючись ні на мить («ех, де ж револьвер?..»):

— За мною!!

Як бугай, кинувся. Прикладом ударили в плече. Хитнувся, але втримався на ногах, під його литим кулаком хряснуло перенісся, і з стогоном і оскраженілим матюком гримнуло чиясь тіло.

Олексій перескочив.

— За мною!!

Вихопивсь із світла, поринув у пільму й помчав грядками, плигаючи на сажень, ламаючи високі соняшникові стебла.

Кожуха, що кинувся за ним, без промаку вдарили приклади. Він упав за тин, а навколо обвітрені морські голоси:

— Ага!.. ось він, бий!..

Невгомонно квилито ззаду гостро-пронизливе:

— Рятуйте!..

Кожух удесятерив силу, побитий, викотився з ясної смуги в темряву, звівся й подався за братом на слух. А за самою спиною, наздоганяючи, котилося важке тупотіння, і крізь поспішливо хрипкі подихи:

— Не стріляти, а то збіжаться... бий прикладами!..
Ось він, наздоганяй!

Чорніший за темряву виріс паркан. Затріскотіли дошки... Олексій перескочив. Пружно, мов парубок, перелетів і Кожух, і обидва упали в неймовірну гущу криків, ударів, матюків, прикладів, багнетів,— з того боку чекали на них.

— Бий охвицерню!.. здимай на багнети!..

— Не руш!.. не руш!..

— Піймались, наволоч!.. Коли на місці!..

— Неодмінно в штаб, там допитати... П'яти підсма-
лимо...

- Бий зараз!..
- У штаб! У штаб!

Кожухів і Олексіїв голоси покрив чорний бурхливий вир, вони й самі себе не чули в бунтівливо-рухливій зграї.

З негамовним криком, шумом, балачкою, лайкою повели, збившись, штовхаючись у темряві; брязкіт, гойдання чорних багнетів, матюки.

«Начебто врятувався?» — пожадливо бриніло Кожухові в голові; він очей не відводив од світла, що ринуло з вікон великого двоповерхового будинку школи, — штаб.

Увійшли в смугу світла — витріщили очі й роти пороззявляли.

- Та це ж батько!!!

Кожух спокійно, тільки жовна грали:

- Що ж ви, показались?!

— Та ми... та як же ж воно? Та це ж матросня. Приходять, кажуть: двох охвицерів назвали, шпійони козацькі, Кожуха хочуть вбити, так треба їх застукати. Ми, кажуть, виженемо охвицерів, а ви стережіть поза парканом; як вони почнуть плигати, ви їм багнети під зад, нехай сядуть. А в штаб не треба водить — там, кажуть, зрадники є, випустять. А ви їх нишком, та й годі. Ми й повірили, а темно...

Кожух спокійно:

- Прикладами матросню.

Солдати оскаженіло кинулись у різні боки, а з темряви спокійний голос:

— Розбіглися. Чи ж вони дурні, — ждатимуть собі смерті.

— Ходімо пити чай, — покликав брата Кожух, витираючи кров на побитому виді. — Поставити караул!

- Слухаємо!

XL

Кавказьке сонце — хоч і пізно — пекуче. Лише степи прозорі, лише степи сині. Тонко лисніє павутиння. Тополі задумливо стоять з поріділим листям. Сади беруться легко жовтизною. Біліє дзвіниця.

А за садами в степу незчисленне людське море, як і тоді, на початку походу, таке саме безкрає людське море. Ті самі незчисленні вози біженців, але чому на обличчях,

як відбиття, як живий відблиск, почуття незгасаючої впевненості?

Ті самі незлічені обшарпані, обірвані, голі, босі солдати, але чому, як шнуром ударено, мовчазні безкраї шереди, й викуто з почорнілого заліза схудлі обличчя, й струнко, як музика, темніють багнети?

І чому лицем до цих шерег стоять так само безкраї лави одягнених і взутих солдатів, але врозтіч, куди довелося, похилились багнети, а на обличчях одбилась розгубленість і жадібне сподівання?

Як і тоді, неосяжне громаддя куряви, але тепер вона припала до землі осінньд-обважніла, і чітко прозорий степ, і чітко видно кожную рисочку на обличчях.

Тоді серед безмежно скаламученого людського моря зеленіла пуста могила, і чорніли на ній вітряки, а тепер серед людського моря пуста галявина і на ній чорніє віз.

Тільки тоді бурхливо хлюпало степом людське море, а тепер причаїлось і мовчки стоїть у залізних берегах.

Чекали. І мовчазна, без звуків, без слів, урочиста музика розливалася над неосяжним натовпом у синьому небі, в синім степу, у золотій спеці.

Показалась невеличка купка людей. І ті, що стояли в шерехах із залізними обличчями, пізнали в цій купці своїх командирів, таких самих схудлих, почорнілих, як і вони самі. І ті, хто стояв лавами проти них, пізнали своїх командирів, одягнених, із здоровими обвітреними обличчями, як і в них самих.

І йшов між першими Кожух, невеличкий на зріст, почорнілий до самих кісток, схудлий до самих кісток, обірваний, як босяк, і на ногах човгали розбиті, з роззявленими почорнілими пальцями шкарбани. На голові замизкано повис обірваними берегами колись солом'яний бриль.

Вони підійшли й збилися коло воза. Кожух поліз на воза, зняв із голови дрантиву соломі й оглянув довгим поглядом і свої залізні шереди, і незчисленні вози, що губили свої краї у степу, і безліч сумних безкінних біженців, і лави головних сил. Було в них щось розхитане. І в нього ворухнулось глибоко заховане, про що і сам би собі не признався, задоволення: «Розкладаються...»

Всі, хто тут був, усі дивились на нього. Він сказав:
— Товариші!

Усі знали, про що тут говоритимуть, проте раптова іскра пройняла глядачів.

— Товариші, п'ятсот верст ми йшли голодні, холодні, роззуті. Козаки кидалися на нас, як скажені. Не було хліба, ні провіанту, ні фуражу. Мерли люди, падали під укоси, падали під ворожими кулями, не було патронів, голими руками...

І хоч знали про це — самі все терпіли, і знали інші з тисяч їхніх розповідей,— Кожухові слова блиснули незнаною новизною.

— ...дітей кидали в ущелинах...

І над головами, над усім величезним морем пролинуло і вп'ялось у серце, вп'ялось і затремтіло:

— Ой лишенько, діти наші!..

Од краю до краю бурхнуло людське море:

— ...діти наші!.. діти наші!..

Вступив у них кам'яний зір, пождав і знову:

— А скільки полягло наших од куль у степах, лісах, горах, полягли на віки вічні!..

Всі скинули шапки, і аж до краю розляглась могильна тиша, а в ній, як надгробна пам'ять, як могильні квіти, в цій тиші тихий жіночий плач.

Кожух постояв з похиленою головою; потім підвів, оглянув ці тисячі і зламав тишу:

— Так за що ж терпіли тисячі, десятки тисяч людей цій муки?.. за що?

Він знову подивився на них і раптом сказав несподіване:

— За одно: за Радянську владу, бо вона одна селянам, робітникам, нема у них більш нічого...

Тоді вирвалося з грудей незліченне зітхання, стало нестерпно, і скупі покотились рідкі сльози по залізних обличчях, поволі котилися по обвітраних обличчях тих, що зустрічали, по старечих обличчях, і засяяли слізьми очі дівочі...

— ...за селянську й робітничу...

«Так он воно як! так ось за що ми боролися, падали, мерли, гинули, дітей губили!..»

Ніби очі хто одкрив, ніби вперше почули таємну таємницю.

— Та дайте ж, люди добрі, мені сказати,— кричала, гірко сякаючись, баба Горпина, пробиваючись до воза, чіпляючись за колеса, за полудрабки,— та й дайте ж мені...

— Постривай, бабо Горпину, нехай уже батько кінчає, нехай розкажує, а тоді ти!

— Не руште мене,— борсалась стара, одпихаючись ліктями, і чіпко лізла — ніяк її не стягнеш.

І закричала розхристана, з розпатланим волоссям, мов ключчя, із збоченою хусткою, закричала:

— Рятуйте, добрі люди, рятуйте! Самовара дома кинули! Ще як заміж ішла, дала мати на придане, та й каже: «Бережи, доню, як світ очей», а ми кинули. Та цур йому, нехай пропадає! нехай живе наша влада, наша рідна, бо ми все життя горба гнули та радості не знали! А сини мої... сини мої...

І захлипала стара старечими слізьми чи то від безкрайнього горя, чи то від невизначної, її самій незрозумілої радості.

І знову по всьому людському морю хлюпнуло важким і радісним зітханням і полинуло аж до самісіньких до степових країв. А на воза похмуро мовчки видирався Горпинин чоловік. Е, та цього не стягнеш — здоровенний дідуган, наскрізь промащений дьогтем, чорною землею, і руки, як копита.

Видрався і здивувався, що високо, і зразу ж про це забув, і, обвітрений, незграбний, як немазаний віз, зарипів голос:

— О!.. Стара коняка, а добрий був возовик. Цигани, самі знаєте, наскрізь коней бачать, скрізь його мацали — і в роті, і під хвостом, кажуть, десять років, а йому двадцять три!.. Смоляний зуб!..

Засміявся старий, уперше засміявся, зібрав круг очей безліч пружок-зморщок й хитро засміявся по-дитячому, пустотливо, так несподівано для цієї бриласто-земляної фігури.

А баба Горпина здивовано ляснула по стегнах:

— Боже ж мій милий! Дивіться, люди добрі, чи сказився, чи що! Мовчав, мовчав, цілий вік мовчав; мовчки мене заміж узяв, мовчки любив, мовчки бив, а це забалакав. Що воно буде? Чи з глузду з'їхав, бодай його, чи що?

Старий одразу розпустив зморшки, насупив звислі брови, і знову на весь степ зарипів немазаний віз:

— Підбили коняку, здох!.. Що на возі було, усе згнило. Ногами йшли. Наритники зрізав і ті покинув, самовар у баби і вся худоба дома загинула, а я, як перед істиним, — і заревів нечуваним голосом, — не жалі-ю!.. нехай, не жалко, нехай!.. Бо це наша мужицька влада. Без неї ми

дохлятина, як те падло під тином, смердимо...— та й заплакав скупими собачими сльозами.

Буруном шугнуло, бурею прошуміло з кінця в кінець.

— Га-а-а-а! Це ж наша громада-а! Наша рідна власть! Нехай живе... будь здорова, Радянська влада!

З кінця в кінець.

«Так ось воно, щастя?!..» — вогнем обпекло в Кожухових грудях, і щелепи здригнулися.

«Так ось яке воно!..— нестерпно-радісне своєю несподіванкою спалахнуло в залізних шерегах схудлих, у лахмітті, людей.— Так ось за що ми голодні, холодні, змучені, не за шкуру тільки свою!..»

І матері з невигойним серцем, із невисихаючими слізьми,— ні, не забути їм ніколи голодно вищирених ущелин, ніколи! Але й ці страшні місця, страшна про них згадка перетворились на тихий сум і також мали своє місце у великому й урочистому, що без звуків бриніло над безкрає розляглу по степу людську громаду.

А ті, що стояли одягнені й ситі безліччю рядів віч-на-віч із залізними шерегами схудлих, голих людей, ті почували себе за сиріт у цьому незнаному святі і, не соромлячись сліз своїх, зламали лави і, все змиваючи, ринули всепереможною хвилею до воза, де стояв обшарпаний, напівбосий, схудлий Кожух. І покотилося до самісіньких країв степу:

— Бать-ку наш!! Веди нас куди знаєш... І ми свої голови покладемо!

Тисячі рук простяглись до нього, стягли його, тисячі рук підняли його над плечима, над головами і понесли. І задрижав степ, на десятки верст зрушений незчисленними людськими голосами:

— Урра-а! урр-а-а... батькові Кожуху!..

Кожуха несли і там, де стояли стрункі лави, і там, де стояла артилерія, пронесли і між кіньми ескадронів, і вершини оберталися на сідлах із захоплено зміненими обличчями і, чорніючи розкритими ротами, без угаву кричали.

Несли його серед біженців, серед возів, і матері простягали до нього дітей.

Принесли назад і обережно поставили знову на віз. Кожух розкрив рота, щоб заговорити, і всі охнули, ніби побачили його вперше:

«Та у нього очі сині!»

Ні, не скрикнули, бо не вміли назвати словами свої по-

чуття, а очі в нього справді були голубі, ласкаві і усміхалися милою дитячою усмішкою,— не так скрикнули, а закричали:

— Уррр-а-а-а нашому батькові!.. Нехай живе!.. Підемо за ним на край світу... Будемо битись за Радянську владу. Будемо битись із панами, з генералами, з офіцернею.

А він ласкаво дивився на них голубими очима, і в серці випікалось вогняним тавром:

«Нема в мене ні батька, ні матері, ні жінки, ні братів, ні близьких, ні родини, тільки самі ці, яких вивів я од смерті... Я, я вивів... а таких мільйони, і круг їх шиї зашморг, і я битимуся за них. Тут мій батько, хата, мати, жінка, діти... Я, я, я врятував од смерті тисячі, десятки тисяч людей... Я врятував від смерті в жахливому становищі...»

Випікалося вогняно в серці, а уста казали:

— Товариші!..

Але не встиг сказати. Розштовхуючи солдатський натовп праворуч-ліворуч, бурхливо рвалася матроська маса. Усюди метушились шапочки, тріпотіли стрічки. Могутньо працюючи ліктями, плавом плив матроський бурун ближче і ближче до воза.

Кожух спокійно дивився на них сірими, із сталевим відблиском очима, і лице залізне, і зціплені щелепи.

Уже близько, вже тонкий шар солдатів тільки розділяє. Ось наводнили все навколо; всюди, де не глянеш, круглі шапочки і стрічки мають, і, як острів, темніє віз, а на ньому — Кожух.

Здоровенний плечистий матрос, увесь обвішаний ручними бомбами, двома револьверами, патронташем, учепився за віз. Віз перехилився, затріщав. Зліз, став поруч з Кожухом, зняв круглу шапочку, майнув стрічками, і хрипавато-осиплий голос — що в ньому й морський вітер, і солоний простір, і звага, й пияцтво, і одчайдушне життя — залунав аж до краю:

— Товариші!.. Оце ми, матроси, революціонери, спокутуємо, винні перед Кожухом і перед вами. Чинили ми йому всяку шкоду, коли він рятував народ, скажу одверто, капостили йому, не допомагали, критикували, а тепер бачимо — неправильно робили. Від усіх матросів, що тут зібралися, чолом б'ємо товаришеві Кожуху й кажемо щиро: «Винні, не гнівайся на нас».

Такими самими просоленими морськими голосами ревула матроська братва:

— Винні, товаришу Кожух, винні, не гнівайся!

Сотні дужих рук стягли його з воза й узялись одчайдушно підкидати. Кожух високо підлітав, падав, ховався в руках, знову підлітав, і степ, і небо, і люди завертілися колом.

«Пропав — усі тельбухи, сучі сини, витрясуть!»

А з кінця в кінець гриміло:

— Уррра-а-а-а нашому батькові!.. Уррра-а-а-а-а!..

Коли знову поставили на воза, Кожух злегка хитався, а очі голубі приплющені хитро посміхались:

«От, собаки брехливі, викрутились. А попадися в іншому місці, шкуру здеруть...»

А гучно своїм залізним, трохи іржавим голосом:

— Хто старе згадає, того по потилиці.

— Го-го-го!.. хха-ха-ха!.. Урра-а-а!..

Багато промовців чекають на чергу. Кожен несе найважливіше, найголовніше, і коли він не скаже, то все загине. А громада слухає. Чують ті, хто щільно обліпив воза. Далі чутно лише окремі уривки, а на краї нічого не чути, але всі з однаковою пожадливістю, витягнувши шиї, наставивши вухо, слухають. Жінки тичуть дітям пусті груди або поквапливо їх приколихують, поплескують і простягають шиї, боком нашорошуючи вухо.

І дивно, хоч і не чують або схоплюють п'яте через десяте, проте зрештою про суть довідуються.

— Чув, чехословаки аж до Москви досунули, а їм там морди дуже набили, у Сибір побігли.

— Пани знову заворушились — землю їм віддай!

— Поцілуй мене в зад, і тоді не віддам.

— Чув, Панасюк: у Росії Червона Армія.

— Яка?

— Та червона: і штани червоні, і сорочка червона, і шапка червона, спереду, ззаду, скрізь червоний, як рак варений.

— Годі брехати.

— Та їй-бо! Зараз оратор балакав.

— І я чув: солдатів там нема, — всі червоноармійцями звуться.

— Мабуть, і нам червоні штани видадуть?

— І дуже, кажуть, строго — дисципліна.

— Та куди вже дужче, як у нас: як схотів батько всипати під шкуру, як загнудані стали ходити. Глянь, як ідуть у шерезі — як по нитці. А по станицях проходили — ніхто від нас не плакав, не стогнав.

Перемовлялися, хапаючи від промовців уривки, не вмі-

ючи висловити, але відчуваючи, що, відрізані неосяжними степами, непрохідними горами, лісовими нетрями, вони творили — хай у неосяжно меншому розмірі,— але те саме, що творили там, у Росії, в світовому,— робили тут голодні й босі, без матеріальних засобів, без будь-якої допомоги. Самі. Не розуміли, але відчували й не вміли цього висловити.

Аж до самісінької синяви вечора один по одному говорили промовці; і що далі вони розповідали, у всіх наростало почуття безмежного щастя неподільності з тією величиною, якої вони не знають і яка зветься Радянська Росія.

Незчисленно блищать у темряві вогнища, так само незчисленні над ними зорі.

Тихенько плине вгору освітлений дим. Солдати в лахмітті, жінки в лахмітті, старі, діти сидять навколо вогнищ, сидять стомлені.

Як на засіяному небі тане димова смуга, так над усім громадям людським невідчутною втомою завмирає захват гострої радості. В м'якій темряві, у відблиску вогнищ, в усьому незчисленному людському морі погасає м'яка посмішка — тихенько напливає сон.

Вогнища погасають. Тиша. Синя ніч.

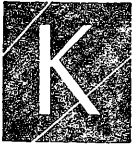
ОПОВІДАННЯ

Друкується за виданнями:

О. С. Серафимович «З минулого»
Державне видавництво художньої літератури,
Київ, 1953

О. С. Серафимович «На Пресні»
Державне видавництво художньої літератури,
Київ, 1956

ошлаті сизі хмари, наче розбита згряя наляканих птахів, низько мчать над морем. Пронизливий, різкий вітер з океану то зганяє їх у темну суцільну масу, то, немов граючись, розриває і метає, нагромаджуючи в чудернацькі обриси.

Побіліло море, зашуміло негодою. Тяжко здіймаються свинцеві води, клубочаться, вирують піною і з глухим гуркотінням котяться в імлісту далечінь. Вітер злобно риеється по їхній кошлатій поверхні, далеко розкидаючи солоні бризки. А вздовж покрученого берега величезним хребтом масивно підводяться білі зубчасті купи льоду, що зібрався на мілинах. Ніби титани у тяжкій борні накидали ці гігантські уламки.

Уриваючись стрімкими виступами з прибережних висот, до самого моря похмуро насунувся дрімучий ліс. Вітер гуде поміж червоними стовбурами вікових сосон, хилить стрункі ялини, гойдаючи їхніми гострими верхів'ями і струшуючи пухнастий сніг з журливо пониклих зелених гілок. Стримана загроза похмуро вчувається в цьому рівному глухому шумі, і мертвою нудьгою віє від дикого безлюддя. Безслідно минають сиві віки над мовчазною країною, а дрімучий ліс стоїть і спокійно, похмуро, немов у глибокій задумі, гойдає темними верхів'ями. Ще жоден його могутній стовбур не впав під грубою сокирою зажерливого лісопромисловця: драгви та непрохідні болота залягли у його темній хащі. А там, де столітні сосни перейшли у дрібний чагарник, мертвим простором потяглася безживна тундра і загубилася безкраїм кордоном у холодній імлі низько навислого туману.

На сотні верст ні димку, ні юрти, ні людського сліду. Тільки вітер крутить стовпом порошу та мертва імла низько-низько повзе над сніговою пустелею.

Раз на рік заходить і сюди неспокійна людина, порушуючи понуре безлюддя дикого узбережжя. Щоразу, коли вдарить лютий мороз і прокладе міцні дороги через мочарі і тундри, а на морі в імлістій далечині вималюються безладні обриси полярного льоду, що грізно насувається з океану,— з далеких берегів Мезені і з прибережних поселень, крізь тундри і переліски старого лісу, скриплячи залізним полоззям по наскрізь промерзлому снігу, тягнуться оригінальні валки: низькі крислаторогі північні олені, впряжені в довгі чорні човни на полозах, низкою йдуть один за одним, обережно ступаючи по міцній сніговій корі, а поруч важкою, перевалистою ходою широко сунуть кошлаті білі постаті.

І з похмурою досадою бачить старий ліс, як стають таборищем на кілька верст по його узлісся непрохані гості.

II

Стоїть Сорока на торосі, в руках довгий багор тримає і пильно дивиться в холодну далечінь. А там, майже на самісінькій лінії горизонту, крізь імлісту паморозь невиразно виділяються і ростуть неправильними обрисами білі купи. Сорока застиг у напруженім чеканні. Всі ознаки до того, що буде промисел: птиця кряче, з моря низько за вітром летить, і вітер-побережник знявся. Імла повзе понад землею, за верхівки сосон чіпляє, бір зашумів. Так, має бути промисел. І пильно вдивляється він у холодну далечінь, намагається розгледіти, чи немає здобичі: понад самісіньким морем ходять тумани — не розрізняє око.

День згасав. Вітер гудів у сосновому бору і у вихорі крутив порошистий сніг. Звідусіль повзли мертві, сірі зимові сутінки, огортаючи пустельний берег. Там і тут за масивними крижаними брилами виднілись кошлаті білі постаті з баграми в руках і напружено вдивлялись у імлісту далечінь. Море глухо шуміло. Удалині потворною білою купою невиразно насувалося громаддя крижин.

Глянув Сорока на берег, бачить: за сусідньою брилою льоду Ворона стоїть з багром, туди ж дивиться. Подивився на нього Сорока, і темно стало у нього на душі. Здоровий чолов'яга Ворона, совик на ньому оленячий, добрий, бафіли нові; стоїть собі, на багор злегенька обіперся, дивиться на море, видно, не журиться: випаде промисел —

Ворона нову шхуну пустить, ще більше торгувати почне; не випадє — не горюватиме.

Та й сам Ворона дуже надривати себе на промислах не стане: для нього наб'ють звіра покрутники. І Сорока пішов до нього покрутником і за те, що Ворона дав йому теплий одяг, повинен віддати йому половину здобичі.

Вітер зашумів, розірвав туман і хиткою поволокою відніс безживну імлу аж до горизонту. Глянув Сорока, стрепенувся. Забув і Ворону, і оленячий совик його новий, і свою досаду на нього, і те, що повинен віддати йому половину здобичі,— усе забув Сорока і вп'явся пильними очима у посвітлілу далину.

А там, скільки сягало око, тяглася, насуваючись до берега, порита, посмугована крижана рівнина, зникаючи в холодному сірому серпанку далекого горизонту. Величезні синюваті брили, що стійма стирчали над білястою масою дрібної криги, поволі піднімалися, тріщали й падали, витиснені знизу водою, що прибувала. Важко насувалися крижані поля, і змішаний гуркіт висів над ними, не схожий на морський прибій. Наче бог його знає звідки неvirазно докочувався глухий гуркіт урагану.

Бачить Сорока — ледь очі схоплюють — чорними цятками ширяють птахи. Загорілись у нього очі. «Є!» Згорнув він у кільця ремінну віршовку, перевірів багор, узяв палицю криву, приготувався, жде, доки крижини підійдуть до самого берега.

Оглядівся, бачить: день зовсім кінчається. Недовгий він на цьому далекому березі. Ледь-ледь вигляне сонечко з-за туманного горизонту холодними променями на якихось півтори години — і знову поспішає схватися майже у тому місці, звідки й зійшло.

Крізь розірвану імлу ковзнув останній безживний промінь, заграв мірадами райдужних іскринок у сніжинках, відбився у кризі тороса й на мить блідо освітив і льодисте море, яке глухо гуркотіло, і цей неприхильний, одягнений у печальний саван берег, і сотні розкиданих уздовж нього людських постатей.

Заіскрили снігові замети прибережних пагорбів, і на них подекуди темними плямами повиступали закіптявілі, наскрізь просякнуті димом злиденні промислові хатки.

Знову зашумів вітер, набіг імлою і враз запнув світило, що поволі згасало. Безживний, сумний колорит ліг довкола.

Перші води припливу добігли до берега і обмили підніжжя тороса. Придавлені важкою купою, замовкли хвилі, що шуміли до цього. І коли крижані поля присунулися до самого берега — стугін розлягся навколо й гуркотом відгукнувся у глибині бору. Почулося могутнє шипіння, тріщали, ламаючись, крижані брили, немов насувалося стоноге чудовисько. Передні крижини, зіткнувшись з торосом і стиснені важкою масою, що невпинно напирала, громадилися, розсипаючи білий пил, в химерні гори, повзли на вершину. Звуки змішувалися в хаотичний гук. Легенький крижаний пил зависав у повітрі, і вітер відносив його геть. Рух крижаної маси, натрапивши на перепону, перетворився в колосальну енергію руйнування: за кілька хвилин вздовж усього берега ламаними обрисами тяжко піднялися нові громаддя.

Тільки-но крига підійшла до берега, як кількасот промисловиків кинулися вперед.

Сорока зійшов на лід один з перших. Стрибаючи з крижини на крижину, ковзаючи, провалюючись до пояса у наметений вітром сніг і лід, він біг уперед. Крижані уламки гуркотіли, валилися по його слідах. Його всього охопила одна думка, невідступна, напружена, мов струна, що тремтіла, відлунюючи в грудях з кожним ударом серця, яке швидко билосся. «Коли б напасти, встигнути... Царю небесний... Владичице!...» Осколки криги бризками летіли з-під бафіл. Вітер свистів у вухах та бив в лице крижаними голками, одягаючи бороду й вуса пухнастим інеем. А він нічого не помічав і біг усе вперед.

Спадала ніч. Берег невиразними обрисами губився в імлістій далечині. Він зупинився на мить і, затамувавши подих, сторожко нашорошив вуха. Навкруги було пусто і шумів вітер. Неозора крижана рівнина простувала в сутінки, що все густішали. Він пробіг зо дві версти і почав стомлюватися. «Господи, не нападу... промину! — з відчаєм думав він, — а треба повертати, вода відійде!»

При самій думці, що він повернеться з голими руками, його проймав дрозж. Курна хатинка, сім'я, діти ждуть... Він ліг на крижину і чутко припав вухом: десь праворуч почувся звуки, надзвичайно схожі на плач дитяти. Вмить зникла втома, він кинувся у той бік і впав навznak: перед ним глибочіла темна ущелина. Довелося оббігати. Обли-

ваючись потом, він нарешті розрізнив у щораз густішій темряві невиразні обриси якихось темних мас.

Один стрибок — і Сорока був там. Тут розташувалася ціла сім'я тюленів: величезні неповороткі звірі темними грудомачами нерухомо лежали на кризі. Зачувши людину, вони наполохались і, спираючись на передні ласти, високо піднявши потворні голови, незграбно потягли свої важкі тіла. Мабуть, перед ворогом вони кепсько почували себе на кризі, далеко від своєї рідної стихії.

Догнавши найближчого, Сорока щосили вдарив його палкою межі очі. Звір припав головою до льоду, у повітрі просвистів багор, залізне вістря до самого гака вбігло у перенісся. Краплі гарячої крові бризнули в обличчя, і величезний звір, якого в інше місце куля з рушници не бере, нерухомо витягся на льоду. Влучними ударами Сорока вбив ще кілька звірів.

Звичною рукою, що трохи тремтіла від хвилювання і втоми, він швидко знімав з убитих звірів шкури і товстий шар сала. Знімає Сорока шкури, поспішає, а сам прикидає, скільки вторгує. Весело й легко стало Сороці, й він сам собі усміхається в бороду. Якщо кожного разу так щаститиме, відразу господарство стане на ноги.

А час не жде, біжить — от-от почнеться відплив. Заквапився він, схопив шкуру й сало, згорнув усе у великий юрок, прикрутив ремінною лямкою, накинув на плече і потягнув по льоду. Важко було тягти по нерівній, поритій поверхні шести-семипудовий юрок.

Ніч, темна, глуха, спала на море, що шуміло кригою. Холодна непроникна імла повзла з усіх сторін і все густіше й густіше затягувала пустельну рівнину, над якою тільки холодний вітер біг та шумів у крижаних брилах.

Сорока йшов навздогад, керуючись вітром та якимись прикметами, невловними для незвичної людини і відомими тільки поморам. Він напружено вдивлявся в довколишній морок, постукуючи іноді поперед себе багром. Піт котився градом, але він не відчував втоми: не з порожніми руками повертається, аби тільки дістатися.

Добре знав Сорока: повернеться він додому, уся здобич піде за борги, за те, що споряджав його на промисел, вся здобич піде глитаєві Вороні, а все-таки радісно тяг він нелегкий юрок, і піт градом котився.

«Що ж це берега все немає?» — майнуло в нього.

Оглядівся довкола: глуха ніч похмуро дивилася на нього мертвими очима. Гостре передчуття кольнуло його.

«Ох, не запізнитися б, давно вже з берега — пора!»

Він перекинув лямку на друге плече і ще швидше потяг юрок. Настирна думка, що він спізнився, що почнетесь відплив і його занесе в море, так і свердлить мозок. Наляга Сорока на туго натягнену лямку, надривається, відчуває — прогаяв час. Коліна підгинаються, почав спотикатися. Попереду крізь непроникну завісу мороку блимнули два-три розрізнені вогники: отже, берег близько.

Біжить Сорока з останніх сил. Важко дихати, у скронях стукає, у горлі пересохло, боляче повітря холодне ковтати.

Хочеться зупинитися хоч на хвилинку, але він робить зусилля над собою і, схопивши на ходу раз-другий холодного снігу, навалюється ще дужче...

Щось зашаруділо і зашелестіло. Попереду тьмяно ви-малювалося громаддя торосів, лід здригнувся і заскрипів.

«Покинути юрок — устигну добігти!» — промайнуло в нього на мить.

Та він не покинув, а зробив страшне зусилля і, тягнувши юрок, побіг...

IV

Заметена геть з дахом глибоким снігом сумно чорніє промислова хатинка. З отвору, зробленого в покрівлі, вириваються легкі клуби диму, і підхоплювані вітром, швидко зникають.

Усередині хатинки темно, і тільки вогник, розкладений у кутку, на купі каміння, освітлює непевним, хистким червонуватим відблиском чорне брусся стін без вікон, задимлений плаский дах, нагорілу сажу, яка звисає з нього махровою торочкою, і довгі брудні нари вздовж стін. У повітрі легкими шарами висить ядучий дим. На нарах розмістилися кремезні постаті промисловиків. Їх набилося чоловік двадцять. Це один із загонів тієї промислової армії з кількохсот чоловік, яку щорічно висилають до безлюдного берега Білого моря невблаганні злидні і тяжкі життєві умови Півночі.

Повільно і сумно тягнеться час. Лихий жарт утнуло рідне море: за кілька годин побіліло воно крижинами, немало здобичі принесло до берегів, — та враз налетіла негода, розколола і зламала крижаний покрив, і потворними купама розкидала його на сотні верст. І доводиться коро-

тати довгі полярні ночі і сірі зимові дні, а єдине, чим можна розважитися — тютюн і пісня,— безумовно, вигнано.

«Море чистоту любить, молитву,— кажуть промисловики,— а коли з тютюном та з піснею, та з лихослів'ям, то й не здобудеш нічого: раптом вітер ударить з берега і всю шкіру відіб'є, та й тебе вглиб винесе».

У кутку, навколо червонястого вогню, з якого підіймався смолистий пахучий дим, сидять і лежать промисловики. Вони коротають нудний час, слухають казки і різні бувальщини.

Знадвору заскрипів сніг під чиймись важкими кроками. Двері розчинилися, ввірвався холодний вітер, колихнув червонувате полум'я вогню і заклубочився димом. Увійшов мужик у совику. Вкрите інеем обличчя, немов заросле білим мохом, понуро визирало з хутряного капюшона.

— Сороки нема,— проказав він низьким голосом,— занесло!

Усі зразу замовкли. І у кожного майнуло в голові: холодний простір, лід та зоряне небо, а в льодах людина б'ється і замерзає.

— Що ж сидите? — суворо проказав старий.— Ідіть до карбаса!

Чоловік вісім квапливо почали надівати «сорочки».

Старий вийшов і подивився на море. Воно дзеркальним простором ішло на морозяну далечінь, і зоряне небо з височини дивилося на нього. В синюватому серпанку нерухомо дрімав старий ліс, і вздовж берега, немов велетні на сторожі, мовчки здіймалися крижані стрімчаки. У застиглому нічному повітрі висіла мертва тиша.

За хвилину невеликий карбас відчавив од берега і, далеко залишаючи за собою хисткий фосфоричний слід, потонув у морозянім сьйві.

V

Вітер вщух. Хвилі, які вже стихали, несли потрошені, розсіяні залишки крижаних полів, наче розбиті уламки гігантського корабля. Хмари поспіхом збігали з синього небозводу, помережаного яскраво-мерехтливими зорями, і довга північна ніч, прозора й холодна, мов сині крижини, розкинулася над морем, яке ще не заспокоїлося після недавньої бурі і глухо гуркотіло, ніби сердячись.

Поступово море очищалося від криги, і тільки поодинокі брили подекуди тихо погойдувались на хвилях. На одній такій крижині, тьмяно вирізняючись на синьому фоні далекого горизонту, віднів темний силует високої постаті.

То був Сорока.

Він мистецьки працював багром, і гнучка жердина збурювала й пінила холодну воду. Незграбна брила тихо посувалася вперед. Безмежним простором лежала довкола водяна гладінь.

Сорока підвів голову: вгорі крізь тонку пару морозу блищала золота Ведмедиця,— на неї треба держати. Сорока навалюється на багор, штовхає вперед важку крижину, а в голові безладно рояться темні думи: далеко море винесло, мороз лютий ударив, другу добу в роті нічого не було. Налягає Сорока на багор, старається, відчуває— слабне. Зупинився на хвилинку, снігу перехопив, огледівся довкола: водяна пустеля в голубуватих сутінках тяглася без кінця-краю і десь там пропадала.

Збігли останні легкі тіні хмарок, морозяне небо фосфорично заяскріло міріадами блискіток. Море вляглося неосяжно, і в ньому дрібнилися зорі.

Відчуває Сорока— не кінчиться добром: охопило холодне море, а в очі нерухомо дивиться побілілий мороз, нечутно підкрадається, гострими голками пронизує тіло.

Працює Сорока, старається зігрітися роботою, а в голові неспокійною низкою біжать тривожні думки. «Господи, винеси... діти малі, не тямлять нічого... не дійдуть сили... комусь треба... Хазяйки нема...» Лізуть у голову думки, що дома нічого немає, що коли б напромишляв він промислу, поправився б хоч трохи і Вороні борги повернув би. Все б зробив Сорока, та чи повернеться? Згадав хатинку, темну, димну. Прийде, бувало, з промислу Сорока і розпарить, і зігріє грішне тіло. Згадав, як ще хлопчиком ходив з батьком на промисел. Довкола шумів морський прибій і ходили крижані гори... Стежки на болотах згадав, дичину пернату, звіра лісового, якого полював. Бідність свою згадав, і, як подумав про все це Сорока, гірко стало йому. Наліг на багор і подумки охопив простір, що треба пройти: «Ох, не добратися!» І знову стало шкода себе. Невже ж отак йому й пропадати?

Не віряться Сороці. Багато років ходив він на море. Тижні, місяці доводилося жити. Навколо море, лід та небо. Траплялося, далеко заносило, без хліба, без вогню,

без допомоги, на волосинку від смерті бував, а виносило ж. Ось ті всі повернуться додому: хата тепла... дїтлахи... з промислу продадуть... кожен господарство поправить... а його носитиме по морю мертвим шматком льоду. І в нього дома діти, і господарство, і промисел є, а от не вернеться! Защеміла туга, шкода помирати, а знає: замерзне, знесилів. Важка сльозинка видавилася з очей, сповзла по суворому обличчю й повисла замерзлою краплинкою на заледенілих вусах. Підняв він голову і здивовано подивився затуманілими очима на далеке небо, що сяяло холодним блиском, ніби ждав відповіді. Але над застиглим світом стояло нічне мовчання.

А сяюче шатро поволі, проте безупинно здійснювало свій визначений поворот навколо маленької зірочки у хвості золотого гачка Ведмедиці.

На виблискуючому небі промчала димчаста хмарка, і зорі іскрилися кризь її тонке тіло, а з-за краю лиховісно розгорявся сполох, запалюючи небо чарівними рухливими вогнями.

З останніх сил б'ється Сорока, менше і менше гнеться довга жердина; заніміли руки, обімліли ноги, хилить обважнілу голову. Хочеться йому хоча б на мить сісти, та добре знає, пильно стежить білий мороз: тільки-но перестане рухатися, він охопить, подує і пройме наскрізь холодним диханням. Бореться Сорока із сном і не думає вже: думки сплутались, урвались і неясно пролітали, немов по вітру клоччя безживного туману. Зрозумів Сорока — не жити йому, і знову спалахнули в його затухаючому мозку далекі рідні картини, спалахнули й погасли. Зрозумів Сорока — тепер уже ніхто йому не допоможе, не встигне, не почує.

— Браточки, пропадаю... рідні мої!..

І цей безумний зойк дико порушив нічну німотність, пронісся над водяною гладінню і, мовби піднімаючись вище й вище, завмер у тонкому морозяному тумані. Тільки далекі крижини слухняною луною відбили непотрібний зойк про допомогу та маленька зірочка зірвалася й скотилася, і знову все стихло.

А сполох усе розгорявся. На одній половині небо яскраво горіло зорями, а на другій половині потухли всі зорі, і зловісна імла похмуро дивилася звідти. Наче з гігантського жерла, вилітав звідти білий клуб диму і, розстиляючись, швидко мчав по небу, просвічуючись яскравими зорями і згасаючи в zenіті. Щоразу, як спалахувала ця

серпанкова запаона, здавалося — от-от пролунає оглушливий удар і здригнеться заснуле море. Але в нерухомому повітрі стояла та сама німа тиша. Тільки з жерла без кінця-краю спалахували вогнисті смуги і швидко пролітали, міняючись всіма кольорами.

Сонний стан почав оволодівати Сорокою. Набридло, ліниво-тяжко було стояти на ногах, і він присів навпочіпки. Приємне тепло розлилося по тілу. «Диво, а мороз таки менший став», — майнуло у нього. Тиха дрімота туманила голову. Щось невиразне, неясне, давно забуте то впливає безладними уривками в коловороті спогадів, то знову згає і тоне в безконечних картинах прожитого життя.

В уяві постала глупа ніч у глухій тундрі. В темряві бушував ураган, і його несамовитий гул, немов похоронний дзвін, журливо звучав над самотньою юртою, похованою під сніговим заметом. До самої юрти боязко тулилися олені. А в юрті сидить він, Сорока, самоїд і його сім'я. Сидить Сорока на купі оленячих шкур, кадубець в руках тримає і веде торг: купує у самоїдів оленів. Не продають — без оленя в тундрі здохнеш. Підніс Сорока самоїдові скляночку — той повеселішав; підніс другу — став самоїд поступливіший, підніс третю — заспівав самоїд. Співав він про все, що було перед очима. Почав пити горілку і заспівав: «Ой горілка, добра горілка!» У вогнище дрова підкинули, він заспівав: «Ой вогонь, гарячий вогонь!» Загавкав собаку, він співав: «Ой собака, білий собака!» І щемливим жалем тепер війнуло на Сороку від цієї давно чутої пісні.

Напоїв Сорока самоїда доп'яну, напоїв і самоїдку і купив у них за копійки усіх оленів. Вранці вщухла буря. Він зігнав оленів, тільки залишив самоїдові трьох, щоб не пропав зовсім. Поїхав Сорока, а самоїд лишився в тундрі. І тепер Сорока ніяк не може забути цього самоїда: дивиться той на нього крізь вузькі щілинки посовілими від горілки очима і чи то співає, чи то плаче: «Оленятка, оленятка... ой оленятка!» Хочє забути про це Сорока, паморочиться у нього в голові, думки мішаються, хочє позбутися він цих думок і віддатися дрімоті, яка туманить.

Він здригнувся. Пролунав гучний протяжливий удар, немов важкий артилерійський залп. Десь розсілося крижане громаддя, скуте морозом. Відбита далекими льодами пружна луна загуртотіла й далеко покотилася по водяній гладіні.

На мить він мовби отямився. На диво, ніяк не міг розплющити очі: вони ніби злиплися. І, як далека блискавка

глупої ночі, майнуло невиразне усвідомлення небезпеки. В повітрі знову повисла мертва тиша, і оціпеніння знову охопило його. Йому набридло силкуватися підняти свої обважнілі повіки. Дрімота знову затуманила голову, й безладні думки, наче легкі тіні в місячну ніч, бігли імлістою низкою. Ввижалося йому, що мертво море ожило і тихо дихало безмежним простором, і тонка пара його дихання піднімалася до далеких зірок, а в його надрах діялося незнане. Здавалося, весь світ замовк, і те колишнє життя потухло, затаїлося в цій загадковій порожнечі, наповненій биттям якогось іншого, невидимого життя. Ввижалося: нечутно повіває тихий вітер і лунає невиразний, ледь вловний дзвін, і легкий туман ввижається над морем.

І крізь морозяний туман ввижається Сороці: розбігаючись фосфоричним блиском, зміяються дві ясні хвилі. І пливе на нього, не торкаючись води, напівпрозорий, туманно-невиразний човен. Крижана брила здригнулася, захиталася, схвилювала спокійну поверхню; розходячись, побігли срібні кола. Віддзеркалені в хисткій гладіні зорі задрижали, застрибали і, погойдуючись, розплилися золотом. Місяць, щойно визирнувши, потворно витягся, заколивався і ліг довгою смугою аж до горизонту. А над морем тихо спустилися сутінки і вкрили все...

Сяючи величавою красою Півночі, тихо дрімає над спокійним морем полярна ніч, заткана тонким, іскристим, морозяним серпанком. А над нею, сяючи вигадливим переливом фосфоричної гри, розкинулася зоряна тканина. У темному вирі коливалися повислі яскраві зорі. З височини задумливо летіть блакитнувате сяйво. Мертва тиша нерухомо повисла над застиглим морем, і вчувається у цій сяючій мерехтливій красі безживний холод вічної смерті. М'який синюватий відблиск осяває неосяжну водну гладінь, затягнуту тонким льодистим шаром, і в морозяній далечині нерухомо скорчену на самотній крижині по-стать, опушену білим інеем.

— Гей, Іване, біжи, начальник кличе!

Іван, стрілочник, чоловічок років сорока, із пропитим стомленим обличчям, весь у сажі й мастилі, квапливо поставив у куток мітлу, якою він змітав сніг з платформи, і побіг у кімнату чергового.

— Що накажете? — озвався він, виструнчуючись біля дверей.

Начальник, не звертаючи на нього уваги, щось писав. Іван стояв, виструнчившись і тримаючи шапку під пахвою.

Він не смів ще раз запитати, а тим часом була дорога кожна хвилина: він сьогодні чергує од восьмої ранку, роботи сила-силенна, треба прибрати станцію до завтрашнього дня, прибрати колію, оглянути стрілки, тяжі до семафорів, почистити всі лампи і трубки, налити гас, наколоти й наносити на два дні свята дров у станційні приміщення, прибрати зал першого й другого класу, — і ще багато іншого мелькає у нього в голові, що треба зробити. Вже п'ята година, вже сутеніє, треба вогні засвічувати на стрілках.

Іван приклав шкарубку долоню до рота і обережно кашкхнув, щоб звернути на себе увагу.

— На стрілках вогні ще не світив? — промовив начальник, підводячи голову.

— Ще ні, зараз побіжу світити.

— Засвітиш — під-но вичисти з-під корови: до колін у гною стоїть: ніколи вчасно нічого не робиться. Від цього й ратиці хворіють.

— Поїзд товарний номер п'ять через десять хвилин, — обережно вставив Іван.

— Ну проведеш поїзд, тоді...

— Слухаюсь.

Заперечувати не доводилось. Іван причинив за собою двері і бігом подався в лампову. У крихітній кімнатці, не-

мов комірчині, на полицях стояло штук двадцять ламп усяких розмірів, з блискучими, чисто вимитими трубками. Іван узяв кілька штук, поставив у широкий ящик з товстої бляхи і пішов до стрілок.

Було тихо. Мороз дужчав і щипав за вуха, лице й руки. Зимові сутінки тихо спускалися на станційні приміщення, на полотно, на будинки обивателів. Сніг скрипів під ногами. Подекуди мелькали постаті людей, що поспішали закінчити свої справи, сподіваючись завтра в свято відпочити від повсякденної безконечної роботи і вічних турбот.

Іван бігав од стрілки до стрілки і ставив лампи. По всій колії там і тут засвічувалися зелені й червоні вогні, а на небі теж засвічувалися одна за одною зорі, міняючись і яскрючи крізь прозорі морозні сутінки.

II

Далеко-далеко із залізничної колії потягся одноманітний, довгий і тужливий звук; він трохи потримався в морозному повітрі й завмер. Іван секунду прислухався, потім побіг у будку, схопив літар, ріжок і щодуху помчав по полотну за станцію до найдальшої стрілки, що одиноко горіла червоною зірочкою серед снігової пелени пустельного поля. Бігти довелося далеко. Та ось і стрілка. Іван узявся за важіль, натиснув ногою і наліг: тяж заскрипів, потяг рейки і з виском пересунув їх на запасну колію. Вдалині щось зачорніло невиразне і разом з тим незграбне; потім воно почало рости і довшати більше й більше, немов вилазило звідкись; блиснуло двоє вогняних очей, і тепер уже ясно і різко залунав свисток локомотива. Звук пари, що виривалася з локомотивного свистка, розлягався довкола і висів у морозному повітрі; здавалося, йому й кінця не буде. Ось уже видно і весь поїзд, що вигнувся на повороті, уже і рейки почали легенько тремтіти від величезної маси, що насувалась, а нестерпний звук усе різче вуха. Та нарешті він урвався і пролунав тричі уривчато й коротко.

Тоді Іван приклав ріжок до губів, яким особливо підібрав їх, надувся, почервонів і заграв. І у відповідь тому, що котилося, насувалось і гримотіло удалечині, потягся тонкий, тужливий і жалібний звук ріжка, від якого щеміло серце. Він тягся безнадійно — все на одній і тій самій

ноті, серед зимових сутінків, серед снігової рівнини, перед рейками, що йшли десь у безкраю далечинь.

Здавалося, цей жалібний звук різка казав про те, що все одно нікуди поспішати, що навколо все те ж, попереду такі самі станції, яких поминули вже із сотню, ті самі станційні будови, дзвінок, платформа, начальник, службовці, рейки запасних колій, які кудись біжать, що тут так само нудно і сумно і кожен зайнятий своєю роботою, своїми думками, кожен жде не дідждеться, коли зустрине свято в сім'ї, і нікому нема діла до тих, хто тепер мерзне на гальмових площадках вагонів і напружено вдивляється вдалину з площадки локомотива, який гуркоче, мчить уперед. Але потім різок немов би передумав і весело й коротко просурмив тричі: тру... ту-ту... мовляв, хоч і сумно, і нудно, і все те саме, а проте можна забігти на станцію, випити чарку горілки, закусити поганим оселедцем, погрітись, потеребенити з службовцями; а там — і знову в дорогу. Адже все життя таке: робота, робота день у день, тижні, місяці, роки, і забудеш, уже й не знаєш, що таке відпочинок. А от коли і дочекаєшся нарешті відпочинку, немов серед глухого степу на станцію поїздом прийдеш, то повертай-но на третю запасну колію.

І локомотив послухався. Ось він уже зовсім накочується на стрілку, і чахає, і сопе, і пара його дихання з шумом виривається з ніздів і стелиться по обидва боки білою пеленою по мерзлій і мовчазній землі. Він, певно, починає уповільнювати рух, вагони набігають, стикаються і стукають буферами. Іван наліг на важіль, і поїзд, лясаючи, стукаючи і скриплячи залізом об залізо, почав переходити на запасну колію. Повз стрілочника пройшов локомотив, тендер, потім пішли один за одним вагони. Їх пройшло вже штук двадцять, тридцять, а вони, все так же набігаючи і стикаючись, котяться мимо, і тільки де-не-де видно закутану людську постать, що закручує гальма. Це був величезний навантажений товарний поїзд. Нарешті проминув останній вагон і покотився геть, поблискуючи в морозній імлі червоним ліхтарем.

Стрілочник кинувся доганяти поїзд, щоб на наступній стрілці пропустити його на іншу запасну колію. Хоча поїзд дуже уповільнив хід і йшов усе тихіше, доганяти його було страшенно важко. Іван, задихаючись і відчуваючи, що ноги в нього підгинаються, біг коло заднього вагона, не маючи сили вхопитися. Разів два він хапався, але заляккі, онімлі руки зривались, і він мало не попав під

колеса. Нарешті-таки він ухопився за підніжку, вибрався і кілька хвилин нерухомо тримався за перекладку, не в змозі віддихатися. Поїзд зовсім уповільнив хід і йшов повз станцію: платформа тихо пливла назад.

Стрілочник зіскочив і побіг, обганяючи поїзд, до будки, куди сходилися дрти — тяжі від кількох стрілок.

«Ну й здоровий диявол!» — бурмотів він, доганяючи голову поїзда. Він швидко вскочив у будку: тут стирчала купа важелів від стрілок семафора. Він натиснув один з них, і поїзд, пройшовши на запасну колію, зупинився віддалік од станції у полі: йому треба було дочекатись і пропустити поштовий поїзд. Стрілочник перекинув важіль на головну колію, якою повинен був піти поштовий.

«Ну, теперечки можна з-під корови почистити», — вирішив він і подався через станцію на задній двір.

— Ти куди? — зустрів його помічник начальника.

— Начальник веліли з-під корови...

— А платформа чому не підметена?

— Начальник веліли з... під...

— Вчасно треба робити. Завтра свято, а у нас на станцію не залізеш, гидоти по коліна. Зараз же підмети!

— Слухаюсь!

Помічник було пішов, а потім зупинився і гукнув:

— Та ще дров наноси мені до вечора днів на два, бо вас, чортів п'яних, у свято і за хвоста не піймаєш.

— Слухаюсь.

Помічник пішов. Іван узяв мітлу і заходився підмітати платформу. «І дивна штука, — міркував він, широко махаючи мітлою справа наліво, — теперечки одній людині хоч розірватися. Май ти хоч сім голів, і то не встигнеш...»

— Гей, Іване!

— Чого зволите? — мовив стрілочник, підбігаючи до дверей багажної, де стояв завідувач багажу.

— Куди ти завіявся, чорти тебе носять. З глузду з'їхав чи ради свята вже набратися встиг: досі в першому класі лампи не засеїтив. Пасажири з'їжджатися починають, а там хоч в око стрель. Не хочеш служити, то забирайся під три чорти...

— Забув, Василю Васильовичу. Іван Петрович веліли платформу підмести, а пан начальник — з-під корови...

— Платформа, платформа! Вчасно все треба робити: іди зараз же засвіти.

— Слухаюсь.

Іван поставив мітлу і побіг до залу першого класу світити лампи. Тут уже збиралися пасажери, й Іванові в їхніх постатях, рухах і в тому, як вони походили по залу й давали носіям на квиток, вбачалося мовчазне чекання; що ось, мовляв, настає свято і можна буде відпочити від справ і турбот. Іван засвітив лампи і побіг домітати платформу. Покінчивши з платформою і побоюючись, щоб його знову кудись не послали чи не примусили ще щось робити, він заспішив на дров'яний склад. Дров колотих не було,— довелось колоти. Іван старанно узявся до роботи. Треба було заготувати на всі станційні приміщення, але цього мало: треба було наколоти і наносити для кімнат і кухні начальника та помічника. Правда, у них була своя прислуга, і він, власне, не був зобов'язаний це робити — він мав тільки доглядати стрілки та колії, але ж якщо начальство наказує — нікуди не дінешся. Й Іван, хекаючи, розмахував сокирою і відкидав розколоті поліна. Купа колотих дров ставала все більша й більша.

«Мабуть, досить!» — вирішив він і почав зв'язувати поліна у величезні в'язки, щоб скоріше закінчити — рознести дрова. Але, взявши собі на спину першу в'язку, він відчув, що захопив надто багато. Похитуючись, хапаючись за одвірок стіни, пішов він, згинаючись під величезною вагою, наваленою у нього на спині. І все-таки він не скидав: хотілось одразу і скоріше рознести дрова. Чотири в'язки він заніс у станційні приміщення, треба було ще нести начальника і помічника на другий поверх, а це була найтяжча робота; коліна згиналися, ноги тремтіли. З напруженням, насилу переступаючи із сходинки на сходинку, він шохвилини чекав, що разом з дровами полетить із сходів. Нарешті він дістався до кухні помічника начальника і скинув дрова.

— Чого ж так пізно? Через тебе жди, прибирання не можна кінчати, підлогу мити, все одно забрьохаєш,— зустріла Івана куховарка помічника, сварлива, невживчива баба з червоним носом і завжди під мухою.

Іван озлився:

— А ти б ще раніше набралася та кричала б, що пізно. Що ж мені для тебе луснути, чи що!

— Ах ти п'яниця! Ах ти нещасний! Та будь ти тричі од мене, анафемо, тричі, тричі проклятий! Та я тебе, нечиста твоя мордо, і на поріг тепер не пушу! Та я панові зараз доповім...— І куховарка зробила рішучий жест, щоб іти в кімнати.

Іван злякався.

— Макридо Спиридонівно, дозвольте... та я до вас, значить, з нашим шануваннячком і завсігди радий. Може, вам помийницю винести?

І, не дожидваючи відповіді, схопив цебер, побіг і вилив. Спиридонівна пом'якшала.

— Ну, наноси ж води.

Іван наносив води.

— Лучини б, може, наколов для самовара? У свята ж ніколи буде.

«Ну й баба задьориста, що з нею робитимеш,— думав Іван, скіпаючи лучину.— Тут, господи, дихнути ніколи, а тут вона. І нічого не вдієш: піде жалітися».

Закінчивши, бурмочучи собі під ніс, що «людину зовсім заїздила», Іван подався до сарая, де стояла корова начальникова. Вона меланхолічно жувала жуйку і байду-же дивилася на Івана, коли він зайшов.

— Гей, ідоле! — гукнув Іван.— Повертайся, сінний мішок! — І він, розізлившись, вдарив залізною лопатою корову. Та покірно відступила, піднімаючи забиту ногу. Іван почав працювати, люто кидаючи гній.

— І звідки з неї стільки гною! Тільки й знає, що жере та паскудить; коли б стільки молока давала, а то дарма сіно жере. Та мене озолоти — не держав би такої скотини. Та й начальник... Мало, чи що, молока на базарі? — пішов та купив, були б грошики. А то таку ненажеру держи, вона тебе об'їсть усього. Диви — самого гною навернула скільки! У-у, тварюко, щоб ти здохла!

І він знову сердито штовхнув лопатою ні в чому не винну корову, яка зовсім не знала, чим заслужила таку немилість, і все тулилася до стінки.

Іван пропотів. Він відчув страшенну втому і те, що далі вже не може працювати; але треба було кінчати.

— Закінчу — піти випити чарочку з втоми, а то не витягнеш до зміни.

Нарешті гній було прибрано. Іван, штовхнувши ще разів два корову, поставив лопату в куток і пішов на станцію.

III

У буфеті за столом грілися чаєм кондуктори прибулого товарного поїзда. Іван підійшов до стойки, узяв скляночку горілки, випив, крякнув, закусив шматочком вонючої

риби і купив сороківку, щоб вдома зустріти свято як належить. Сунувши сороківку в кишеню, він подався до будки, взяв ключ, молоток, щоб оглянути колію перед приходом поштового, і зупинився, вагаючись: якщо таскати з собою горілку, то ще розіб'єш дорогоцінну пляшку, а якщо залишити в будці, напарник, прийшовши на зміну, поцупить горілку: у нього на це собачий нюх. «Збігаю додому, віднесу»,— вирішив Іван і поспіхом збігши з полотна, попрямував до маленької хатинки, саженив за тридцять од полотна, в якій привітливо світило маленьке віконечко.

Іван зазирнув у нього: крихітна кімнатка з величезною піччю, завжди така брудна, незатишна, заставлена горщиками, кадубцями, усяким домашнім мотлохом, тепер була прибрана, долівка чисто змазана, стіни вибілені, а піч, яка займала півкімнати, вся розмальована синіми півнями. В передньому кутку, під образами, стіл був накритий грубою, але чистою скатертиною. На образі горів восковий недогарок, мерехтливо освітлюючи низьку стелю, синіх півнів, русяві голівки дітлахів. Їх було в Івана восьмеро; одне гойдалося ще в підвішеній до стелі колиці.

Дітлахи, певне, з нетерпінням ждали татка, щоб почати вечерю, хоч сон хилив їхні голівки. І ці сині півні, і вибілені стіни, і скатертина на столі — все викликало у Івана враження відпочинку і спокою, що чекають на нього.

Він постукав у вікно. Вийшла хазяйка.

— Хто тут? — промовила вона, вдивляючись при слабкому мерехтінні зірок.

— Візьми, ось захопив, у будці вкрадуть.

— Уже з чергування?

— Ні, зараз іду колію оглянути.

— Довго не сиди після чергування; дітки спати хочуть.

— За півгодини буду: зараз поштовий прийде,— проведу — і додому.

Іван вибіг знову на полотно і, присвічуючи ліхтарем і постукуючи молоточком, пішов по рейках, зрідка підгвинчуючи ненадійні гайки. Він оглянув стрілки, перевірів важелі — все гаразд — і подався до станції.

Величезний, з двома паровозами, поштовий поїзд, важко грохкаючи, котився по рейках. Снігові вихорі крутилися з-під коліс, і пара, клубами вириваючись з двох труб його локомотивів, далеко стелилася білою пеленою. У поїзді було повно-повнісінько людей. Кондуктори ходили по вагонах, забираючи квитки. Попереду грубо залунав паровозний свисток.

Пасажири знімали з полиць чемодани, клунки, зв'язували подушки. Поїзд уповільнював хід. Гальма скреготіли, притискуючись до коліс.

Іван, тільки-но поїзд підійшов до платформи, на знак начальника дав перший дзвінок,— тут зупинка була всього дві хвилини,— кинувся у багажний вагон і почав витягувати багаж пасажирів, які тут виходили.

Він з усіх сил розкидав чемодани, сундуки, тюки, шукаючи потрібні номери. Коли багаж був вивантажений, Іван повіз його на візку до багажної.

— Іван, якого ж ти чорта?! Другий дзвінок, тобі кажуть...

Невеликий дзвін чітко і гучно вдарив двічі.

— Біжи, віддай дозвіл!

Стрілочник схопив дозвіл і помчав по платформі до паровоза, штовхаючи публіку. Поїзд був величезний, і треба було майже весь його пробігти. Машиніст, перехилившись із своєї площадки, взяв у захеканого Івана пувітку.

— Третій!..— Відчуваючи, як у нього калатає серце, Іван кинувся знову до дзвінка і вдарив тричі. Свиснув обер-кондукторський свисток, паровоз відгукнувся сердито й неохоче, і поїзд, розсуваючись і скриплячи залізом, почав рушати. Платформа попливла назад, а вагони, похитуючись, розмірено постукуючи колесами на стиках, покотилися один за одним по рейках.

Іван полегшено зітхнув. Він чергує через день і щоразу о десятій годині ночі точно так надривається, вивантажуючи багаж, точно так йому треба і дзвонити, і передавати дозвіл машиністові, і бігти відкривати семафор, тобто щоразу доводиться виконувати обов'язки, які мали бути поділені принаймні між двома чоловіками, і це вже двадцять два роки!

Ці двадцять два роки з'їли його. Йому здавалося, ніби він тільки й уміє робити і все життя тільки й умів робити, що бігати по стрілках, подавати сигнали, дзвонити,

засвічувати лампи. Робота ця здавалася найбільш легкою, підходящою, вдячною. Йому здавалося, що, крім неї, він більше ні на що не здатний, не годен. У нього було восьмеро дітей, і він одержував п'ятнадцять карбованців на місяць. І тому, бігаючи по стрілках, пропускаючи поїзди, ставлячи ліхтарі, вичищаючи з-під корови, підмітаючи платформу, він носив з собою одну й ту ж думку, одне й те ж відчуття: страх, чи не зробив він чогось, «не так», чи не прогавив чогось, щоб не вийшло якогось лиха. Двадцять два роки зробили своє, і йому ніколи не спадало на думку, що він міг би й інакше влаштуватися. Без залізничного порядку дня, без станції, колій, платформи він себе не уявляв. О десятій годині вечора, коли відходив поштовий поїзд, кінчалася його чергування, і тільки тоді разом з глибоким зітханням полегкості з нього спадав гнітючий тягар страху і чекання, як би чого не сталося.

Так і сьогодні. Коли поїзд проминув платформу, Іван, переборюючи незвичайну слабкість, яка завжди охоплювала його після чергування, і в той же час відчуваючи, як спадає з нього тягар, підняв руку, щоб перехреститися, і... завмер. Страшна думка пронизала його: *він забув перекинути важіль стрілки* на головну колію, коли пройшов товарний поїзд, на яку тепер мчав поштовий. Весь жах, весь відчай відповідальності охопили його. Без шапки, з побілілим обличчям помчав він туди, де віддаляючись, світився червоний ліхтар поїзда.

Пізно!.. Ось-ось пролунає оглушливий тріск, і до неба в білястому нічному сутінку підніметься над полотном темна громада, нерухома і зловісна, і нелюдські безтямні крики сповнять морозну зимову ніч.

Щоб не чути їх, Іван побіг на бічну колію, по якій саме йшов черговий паровоз. Задихаючись, добіг він і кинувся на рейки, яскраво освітлені рефлекторами паровоза, що йшов назустріч.

У ці кілька секунд все його життя, немов осяяне відблиском, постало перед ним, завершене сьогоднішнім днем: чергування... платформа... лампи, дрова... корова... піч з синіми півнями... русяві голівки і... фатальна стрілка!

У цю мить страшеного напруження йому раптом надзвичайно чітко уявилося, як він перекинув стрілку на головну колію... Боже мій, він же *правильно її поставив!* Він переплутав, і поштовий поїзд благополучно йшов по головній колії...

Іван розпачливо закричав і зробив нелюдське зусилля скотитися з рейок, але в цю саму секунду накопився паровоз, навалився на нього всією масою заліза, сталі, розжареного вугілля і... перервав йому дижання.

V

Машиніст чергового паровоза стояв на площадці, поглядаючи на яскраво освітлені рейки, що бігли назустріч. Мелькнули одна стрілка, друга. Він узявся за свисток і кілька разів смикнув. Застукотіли колеса на переході, заляскали, промайнув зелений вогонь, будка виринула з темряви і знову зникла. Раптом він, немов божевільний, кинувся до регулятора і закричав не своїм голосом: «Гальма!» А помічник уже сам щосили гальмував, нестямно налягаючи на рукоятку.

— Господи, здається, людину зарізало!..

Заскрипіли гальмові колодки, завищали колеса, пара вихопилась у відкриті клапани. З-під паровоза почувся нелюдський зойк: «Ой, бат...» — і урвався. Паровоз пробіг ще якийсь сажень, став.

Вискочили машиніст і помічник на землю — нічого не видно: січе вітер у темряві крупною очі. Кинувся помічник по ліхтар, присвітив ним, бачить — лежать осторонь біля рейки дві відрізані ступні, а за колесами під паровозом видно людину.

— Зарізало, царице небесна!..

Побіг помічник на станцію, збігся народ. Подали паровоз назад. Хтось нахилився над постаттю, що лежала на снігу.

— Помер!

Усі замовкли, зняли шапки, перехрестились.

Іван нерухомо лежав між рейками, голова була неприродно повернута набік, очі закотилися. Кільце ліхтаря, надіте на праву руку, зідрало біля кисті шкіру і завернуло її, немов кривавий рукав, до самого плеча; сама рука була вивернута у плечі й закинута за голову, а ребра лівого боку глибоко вдавнені в груди.

Серед людей, які зібралися, було чути стриманий, пригнічений гомін: розпитували, як сталося нещастя, чи не був покійник напідпитку, чи кричав, як на нього набігла машина. Ніхто нічого не міг до ладу відповісти.

— Я тільки виглянув, — зміненним од хвилювання голосом розповідав машиніст групі людей, що оточили

його,— бачу, вогні на стрілці засвітилися, думаю: зупинюсь зараз; тільки-но хотів було повернутися, дивлюсь, а він тут, біля самісінького ліхтаря... Господи!.. кинувся я... а він як закричи-ить... потемніло у мене, знаю, що тут ось під паровозом людина, і нічого не можу зробити...— Голос у машиніста урвався.

Вітер набіг, зашумів і посипав білою крупкою на мерця й на всіх, хто там стояв. Усі замовкли. В паровозі загрозливо клекотіла стиснута пара. Машиніст піднявся на площадку і повернув якусь ручку: пара шалено вирвалася низом, окутавши всіх теплуватою сирістю.

— А йшов же, не думав. Мабуть, до стрілки йшов. Він його тут і накрив.

— Ріжок весь так і скрутило, а самого, видно, зачепило за ліхтар і потягло, а то б навпіл перерізало.

На мить знову запала мовчанка. Вітер знову зашумів по насипу і посипав крупкою.

— Послали по начальника?

— Щойно пішли.

— Жінка тепер заголосить — з вісьмома лишилася.

Від станції показалися вогні і темні силуети людей. Підійшов начальник. Купка людей розступилася. Він узяв у службовця ліхтар, спрямував на покійника: на мить світло ковзнуло по суворо-зосереджених обличчях тих, що стояли навколо, по рейках, по шпалах і впало на спотворене стражданням обличчя вбитого з нерухожими білками закочених очей. Начальник трохи повернувся і наказав прибрати тіло в порожній вагон.

Принесли рогожу; підняли труп; він почав дубіти. Вивернута рука безсило впала й повисла.

— Що ж, треба всього...— стримано проказав один з тих, що підійшов, немовби не доказуючи.

— Онде,— показав у темряві помічник.

Хтось відійшов з ліхтарем, ступив кілька кроків уздовж рейок; видно було, як він нахилився і щось підняв. Вернувшись, він обережно поклав на рогожу відрізані ступні.

Тіло віднесли й поклали у порожній вагон, що самотньо стояв на запасній колії.

У складеному на місці події протоколі було сказано: «Листопада такого-то числа на станції такої-то залізниці, черговим паровозом № 5-й, що йшов у депо, задушено через власну його необережність чергового стрілочника, селянина Орловської губ., Дем'янівської вол., с. Уліно Івана Герасимового Пеліасова».

Була десята година ранку. По платформі гуляла публіка. Ждали поїзда; вже було одержано по телеграфу повідомлення, що він вийшов зі станції. Пасажири повиходили із залів вокзалу і розмістилися з клуночками, чемоданами і корзинами на платформі біля самого полотна, час од часу поглядаючи в той бік, звідки мав іти поїзд. Жандарми, дзенькаючи шпорами, обережно і підозріливо поглядали навколо. Розсуваючи публіку, лунко прокотили по асфальту багажний візок. Квапливо пробіг мастильник з довгим молотком і лійкою, не зважаючи на холод — у синій засмальцьованій блузі без пояса. Вийшов начальник, огрядний добродій, у червоному картузі і золотих окулярах, трохи піднявши голову, як людина, що звикла наказувати.

У цей час якась жінка пробиралася крізь натовп, весь час озираючись; вона, видно, когось шукала. Її обличчя й очі були червоні, на ріденькі вії, що сиротливо стирчали на підпухлих і ніби трохи вивернутих повіках, набігали сльози. Вона намагалася стримати їх, безперервно витирала і сякалася в кінчик хустки, якою була запнута. Але тільки-но вона побачила начальника, сльози нестримно полилися з очей. Вона підійшла до нього і, тримаючи біля тремтячих губ затиснутий у руді кінець хустки, хотіла щось сказати, але не втрималась і раптом несподівано заголосила на всю станцію, так що всі мимоволі оглянулися. Начальник невдоволено зморщився і трохи насупив брови:

— Що таке? Що ти, матінко?

— Ба... ба... рідне-нький, за... за-ду...ши-ло... за... ду-ши-ло...

Навколо з'юрмилися люди, витягуючи одне із-за одного шиї і намагаючись глянути на начальника і на жінку, яка голосила.

— Чого вона кричить? — питали одне одного.

— Вчора когось тут убило, кажуть.

«Чиста» публіка трималася осторонь, здалеку поглядаючи на те, що відбувалося.

— Та що таке?

— Дружина померлого вчора стрілочника, — пояснив начальникові високий артільник з бляхою на грудях.

— То чого ж ти, матінко?

— Рідне-нький мій... куди ж те-переч-ки? не ду-ма-ли, не га-да-ли... приходять, кажуть — убило тво-го... вби-ло...

Вчора ще з чергування забіг... прий-ду, ка-же... прий-ду... о-ооо...— Жінка не витримала: як тільки почала розповідати про те, що чоловік казав «прийду», вона істерично заридала, вхопившись обома руками за худі груди.

— Іди за мною! — наказав начальник, попрямувавши до вокзалу і намагаючись одвести жінку від публіки.

Вона пішла за ним, схиливши голову набік і все так же судорожно ридуючи.

— То ти що ж, хочеш, щоб тобі допомогли?

— Батечко, куди ж із сирітками теперки — їсти нічого... Чи не можна, ваша милість, од залізниці чого-небудь, допомоги якої?

Начальник поліз у кишеню, дістав гаманець і подав жінці три карбованці.

— Це ось від мене, розумієш, це я даю, як приватна людина, все одно як коли б хтось інший дав; а управління дороги нічого не видасть: воно не відповідає за такі випадки, твого чоловіка вбило через його ж власну необережність. Необережним був, розумієш? Залізниця не відповідає за такі випадки.

— Куди ж нам подітися?.. Пенсію, кажуть, можна виклопотати, а то з голоду померти з дітьми... Христом богом прошу, не зоставте, зробіть милість...— І жінка, зігнувшись, дістала рукою землі.

— Та кажу тобі — не відповідає за такі випадки залізниця. Слухай-но, — звернувся начальник до кондуктора, що проходив мимо, — розтлумач їй, що управління нічого не видасть. Можна, звичайно, подати до суду, але толку ніякого не буде, тільки гроші і час даремно змарнує.

Начальник вийшов. Жінка стояла на одному місці, здригаючись од ридань, які душили її, безперервно витирала очі і червоне мокре обличчя кінцем хустки.

— Ну от що, Олексіївно, іди тепер з богом. Начальник сказав «не можна» — значить, не можна. Скільки можна було, поміг, добра людина, а залізниця не відповідає. Це коли б з її вини, можна б висудити, а так нічого не буде. Ну, іди, йди, Олексіївно, а то зараз поїзд прийде.

Вона тихенько пішла. Публіка, що стояла на платформі, бачила, як вона пройшла по полотну, і один з жандармів крикнув: «Проходь, проходь — зараз поїзд»; потім зійшла з насипу. Деякий час червона хустка її миготіла за оголеними деревами станційного садка і нарешті зникла за останніми деревами.

— Ну, іди, іди, чортеня, голову відірву... гадючий ви-
плодок!..— пролунало в морозному вечірньому повітрі.

Брудний, скуйовджений, з голови до ніг просякнутий
вугільним пилом шахтар з розлюченою поспішністю і по-
грозою в усій постаті, щулячись від холоду, ішов у черевиках
на босу ногу по снігу, що чорнів від вугілля, за під-
літком років дванадцяти, який поспішав поперед нього.

Хлопчик теж був чорний, як ефіоп, обірваний і теж сві-
тив босими ногами в порваних черевиках. Він щохвилини
оглядався, схвильовано махаючи руками і своєю фізіоно-
мією та всіма рухами виявляючи найвідчайдушніший про-
тест.

— Не піду, татку, не буду працювати, пусти... Що ж
це, всім свято, тільки я... пусти, не буду працювати...—
вперто і слізливо твердив він, водночас поспішаючи і під-
стрибуючи то боком, то задом, щоб зберегти безпечну від-
даль між собою і своїм супутником.

— Ах ти, чорт! От, прости господи, нав'язався на мою
душу грішну!

І обидва вони поспішно йшли далі чорною дорогою,
обходячи насипані купи вугілля, припорошеного снігом.

Морозне повітря було нерухоме, прозоре і чисте. Ос-
танній холодний відблиск зимової вечірньої заграви згасав
на далеких хмарках, і вже засвітились перші зорі, яскраво
мерехтячи в синіючому небі. Мороз кусав за щоки, за ніс,
за вуха, за голі ноги. Сніг рипів під ногами, а навколо
стояла та особлива тиша, яка чомусь завжди збігається з
передоднем різдвяних свят. Темні вікна в будинках за-
світилися, приваблюючи теплом і затишком домівки.

Попереду з-за величезної, складеної в штабелі купи ву-
гілля показалася похмура цегляна будівля з високим,

нерухомих, чорніючих на ясному небі димарем. З дверей виходили шахтарі і купками розходилися в різних напрямках, поспішаючи в баню.

Хлопчик перший збіг по східцях на ганок і, обернувшись і виражаючи всією своєю постаттю одчайдушну рішучість, зробив останню спробу опору:

— Не піду, не піду... Що це, відпочинку нема... усім свято...

Але як тільки батько почав сходити на ганок, хлопчина шмигнув у двері. Шахтар пішов за ним.

Вони опинилися у величезному темному приміщенні, де невиразно виднілися гігантські машини, вали, паси і ланцюги. Це було приміщення, звідки спускалися в шахту. Тут же була й контора. Біля неї товпилась остання купка робітників, які поспішали швидше одержати розрахунок і піти в баню, а деякі — прямо в шинок.

Свята, цілковита свобода, можливість користуватися повітрям, сонячним світлом, вся надземна обстановка, від якої так одвикають за робочий час, і наступний триденний розгул і пияцтво накладали особливий відбиток пожвавленого чекання на їхні сірі обличчя.

Шахтар підійшов до конторки.

— Іване Івановичу, пиши мого сина до водокачки. Нічого йому байдики бити.

Чоловік у широкому нанковому піджаку, з обличчям старшого прикажчика чи наглядча, підвів голову, холодно і байдуже глянув на того, хто говорив і, схилившись, знову став щось писати.

Хлопчик стояв, одвернувшись від конторки і невідривно дивлячись у вікно.

Три дні різдвяних свят він проведе в шахті. Справу було закінчено, і виправити було не можна.

Туга і відчай краяли серце. Губи тремтіли, він мружився, супив брови, намагаючись перебороти себе і ковтаючи нестримно підступаючі дитячі сльози. Батько теж стояв, чекаючи, коли відпустить конторник.

Чорний, з шапкою скуйовдженого волосся і похмурим виглядом шахтар, який чекав розрахунку біля конторки, байдуже оглянув того, хто говорив, мигцем глянув з-під насуплених брів на хлопчика, вийняв кисет, повільно скрутив цигарку, послинив її і почав набивати, не поспішаючи й акуратно підбираючи скруткою з широкої чорної мозолястої долоні корінці.

— Нащо хлопчину неволиш? — байдуже мовив він, струшуючи залишки тютюну, що засів між пальцями.

— Не я неволю, злидні неволять; все нестача та нестатки. Теж тяжко стало, тобто так тяжко — світ немилий. — Він махнув рукою і почав розповідати, як та чого в нього все не ладиться і стало тяжко.

Шахтар мовчки, з таким самим зосередженим, нахмуреним обличчям і не слухаючи, що йому казав співрозмовник, закурив. Папір на мить яскраво спалахнув, освітивши робітників, які стояли поруч, і з темряви на секунду виступили нерухомі, ніби відлиті з чорного чавуну риси і величезні білі, як у негра, білки очей.

— На малу водокачку в галерею номер дванадцять хто? — промовив, підвищуючи голос, конторник.

Робітники мовчали, оглядаючись один на одного.

— Ну, хто ж? Тут Фіногенов записаний.

— Тут, — промовив чийсь хрипкий голос, і обідранець, з яким страшно було б зустрітись вночі, показався в напівтемряві присмерку. Опухле, заплаиле, заспане, сердите обличчя, сиплий голос свідчили про безпросипне пияцтво.

— Чого ж мовчиш? Бери хлопчину та спускайся, адже чекають зміни.

Обідранець глянув скося на хлопчика:

— Навіщо суєте мені покидь оцю! Що мені з ним робити?..

— Ну, ну, іди, не розмовляй.

— Іди!.. Сам іди, коли хочеш. Вам дешевше б усе... — І він грубо брутально вилаявся і попрямував до зрубу, що йшов крізь підлогу в глибину землі.

Хлопчина мовчки і безнадійно поплентався за ним. Вони підійшли до чотирикутного прорізу в зрубі і влізли в кліть, що висіла там на ланцюгах. Машиніст у другому відділенні пустив машину; ланцюги по кутках, гуркочучи і звискуючи кільцями, замиготіли вниз, і кліть зникла в темряві, лишивши за собою зяючий чотирикутний отвір.

Коли кліть зникла і на тому місці, де хвилину тому був хлопчик, лишилося темне провалля, робітник у черевиках почував попереки і повернувся до похмурого шахтаря:

— Якби не хазяйка занедужала... жаль хлопчину — теж хочеться погуляти.

Той нічого не відповідав, намагаючись докурити до кінця корінці, і потім повернувся до конторки одержувати розрахунок.

Кліть невідчутно, але швидко йшла вниз, і тільки ланцюги переливчасто і гомінливо бігли з валу.

Хлопчик нерухомо сидів, невідривно дивлячись перед собою в темряву. Ним оволодів той мовчазно-зосереджений, похмурий настрій, що охоплює робітника, тільки-но його з усіх боків обступить темрява і нерухома могильна тиша шахти. Він чув важке, сипле дихання свого товариша, чув, як той кашляв, вертівся, харкав, плював біля нього, лаючись у проміжках, і відчував, що той не в настрої, злий з похмілля і від наступної перспективи провести свято за роботою в шахті.

А той справді був лютий на себе, на хлопчика, який сидів поряд з ним, на його батька, на конторника, на правління, на весь світ. Та й справді, нелегко після безперервної двотижневої гульні, п'ятики, приємної безтурботної обстановки трактиру, готелів, шинку — спускатися в холодну, мокру шахту, в той час як інші саме збираються все забути у відчайдушній, захоплюючій гульні і п'яцтві.

Не йти ж у шахту не було ніякої фізичної можливості: все, починаючи з зароблених важкою працею грошей, кінчаючи чобітьми, костюмом, шапкою, білизною — все було пропито, все було заставлено-перезаставлено, скрізь, де тільки можна було взяти в борг, було взято під величезні проценти, і тепер нічого було ні їсти, ні пити, ні в чому було вийти на вулицю, і нічого не лишалося більше, як схватися від людських очей у глибині шахти, втішаючись лише думкою, що за ці дні йде подвійна платня.

Такі, як Єгорка Фіногенов, робітники, що пропилися вкрай, — скарб для гірничопромисловця, бо в шахті треба завжди мати певний контингент робітників, інакше її може залити; шахтаря ж ні за які гроші не втримати в таке свято, як різдво, під землею.

Кліть здригнулась, спинилася. Робітник і його підручний вибралися з неї на площадку. Червоні вогні ламп, блимаючи, чадили серед густого мороку, що навис над самісінькою головою. До підйому поспішно підходили робітники, які спізилися. Лунко котилися останні вагончики, і з мороку одна за одною висовувалися кінські морди. Конюх поспішно випрягав і відводив коней у темну, могильну конюшню: їх теж чекав триденний різдвяний відпочинок.

Фіногенов засвітив лампу, скрутив цигарку, закурив і

став глибоко, не поспішаючи, затягатися, щоб ще хоч трохи відтягнути час: і в нього ссала під серцем туга самотності, відрізаності і важкого усвідомлення, що доводиться провести свято не «по-людському».

— Що, Єгорко, пропився? — промовив, підходячи з лампою, що чадила над самою землею на довгій дротині, присадкуватий робітник, вищиряючи білі зуби.

— Геть-чисто як є, — недбало, за кожним словом лаучись, промовив Єгор, роблячи надто безтурботний жест: що, мовляв, ми погуляли всмак, а все інше байдуже, і в той самий час відчуваючи у себе за спиною ці мовчазні проходи, що нерухомо чекали його в темряві.

— Ей, хто там, сідай, чи що! — крикнув штейгер, стоячи біля отвору колодязя, що йшов угору.

Робітник, який розмовляв з Єгоркою, підбіг, поспішно сів у кліть разом з штейгером й іншими робітниками, що піднімалися нагору. Зрушили ланцюги по кутках, кліть швидко пішла вгору і через секунду зникла в темряві.

Єгор і хлопчик лишилися самі.

— Ну, йди, чи що, чого рота роззявив, — люто крикнув Фіногенов на хлопчика, ніби той був винен в усьому.

І вони пішли серед мовчання і темряви, зігнувшись і нахиливши голову, щоб не вдаритись об балки, які підтримували навислі зверху пласти.

Ноги ковзали по мокрій, вибитій колії, і гостре каміння, виступаючи з темряви, проходило біля самого обличчя. Вогонь, що поспішно збігав з гнота лампи червоними язиками, щосили намагався розгорітись і освітити яскраво і враз ці глухі таємничі місця, і обличчя людей, які мовчазно прямували кудись; але з усіх боків похмуро і безперервно насувалась така густа, непроникна імла, що знесилений вогонь, блимаючи, маленьким тремтячим кружечком з зусиллям освітлював дорогу лише біля самих ніг і біг у цю нерухому пільму клубами задушливого, їдкого диму.

На поворотах Фіногенов на хвилину зупинявся, пригадуючи дорогу, і знову, зігнувшись і тьмяно світлячи з-за себе лампою, ішов усе далі й далі, не перемовляючись жодним словом з хлопчиком, який поспішав за ним, та їм ні про що було й розмовляти. Вони подолали вже близько двох верст, і почала відчуватися втома. Галерея знижувалась, ставала вужчою, тіснішою, склепіння нависало над головою дедалі нижче й нижче, і обом доводилося ще більше нагинатися.

Сенька, який ішов позаду, разів зо два боляче вдарився об каміння, що виступало рогом із склепіння, і все частіше спотикався, важко дихаючи і хапаючись за холодні мокрі стіни. Він тепер уже не думав ні про свято, ні про насіння, ні про шумний гомін та веселощі в готелях і трактирі, що сповнювалися мідним дзвоном тарілок, бубонців, ударами барабана і ревом величезних труб «машини». Яскраві картини святкових веселощів були затьмарені втомою і напруженням.

«Хоч би дійти швидше»,— і він напружено прислухався, чи не чути попереду робітників, які чекали їх. Але в могильній тиші лунали глухі стомлені кроки по нерівному слизькому камінню та сплески холодної води, коли нога попадала в калюжу.

І вони йшли далі серед холоду, сирості і мовчання підземної галереї.

— Ніби качають? — раптом сказав Фіногенов.

Обидва зупинились і сторожко стали прислухатися. З темряви долинали дивні, одноманітні, сумні звуки людського голосу, що монотонно і печально повторював одне і те саме, а в проміжках щось, схлипаючи і захлинаючись, з зусиллям судорожно втягувало в себе воду, і вода хлюпала і всмоктувалася кудись і потім сочилася тоненьким струмочком.

— ...Тридцять два... Тридцять три... Тридцять чотири...— долинуло звідти повільно, тужно, з паузами.

— Отутечки,— сказав Сенька, і обидва пішли вперед.

Мабуть, там, у темряві, побачили червонуватий вогник їхньої лампочки, бо перестали лічити і припинились ці звуки, що захлинались і схлипували. Але Єгорові і Сеньці нічого не було видно — ні світла, ні людей. І тільки коли вони зовсім підійшли і Єгор підняв свою лампу, вони побачили двох шахтарів, які неясно виднілися в темряві, воду, що поблискувала внизу, і рукоятку невеликої помпи.

І Сенька і Єгор трохи полегшено зіткнули, відчувши присутність людей і те, що нарешті добралися до місця і не треба більше згинатись і спотикатися серед темряви.

Шахтарі мовчки, не сказавши жодного слова, почали збиратися: дістали і засвітили свою лампу, витрусили з черевиків дрібне вугілля, що насипалося в них, і наділи на голови шкіряні круглі шапки для захисту від каміння.

— Чого довго? — сказав похмуро один з них.

— Далеко. Та ще поки зібралися та дійшли, а там конторник затримав,— байдуже відповів Єгор, безтурбот-

но присідаючи навпочіпки і починаючи скручувати цигарку. Але посидівши трохи і ніби зміркувавши щось, він раптом заговорив швидко і сердито: — Довго! а якби зовсім не прийшли? Люди тепер свято зустрічають, все честь честю, а ми ось сюди перлися, несла нас нечиста сила! Ви ж завтра нахлещетесь, а ти сиди тут та гни спину... Чорти, їй-право...

— Та ти чого лаєшся? Ніхто тебе не тягнув, сам прийшов... Дурень, як є дурень!

— А то довго йому! А якби зовсім не прийшли? Вам би тільки нажертись, а ти хоч здихай...— І Єгор поспішно і найбрутальнішими словами намагався вилити всю свою гіркоту і досаду.

— Та годі вам,— мовив другий шахтар, узяв лампочку, і вони, зігнувшись, попрямували в той бік, звідки тільки-но прийшли Єгор і Сенька.

З хвилину червонуватий вогник від лампочки мигтів у темряві, дедалі зменшуючись, поки не зник світлою цяточкою в глибині темряви. Звук кроків стих. Єгор і Сенька знову лишилися самі, і їм стало знову самотньо, холодно і скучно.

Єгор поспішно докурив цигарку, підряд затягнувшись кілька разів.

— Ну от що, Сенька,— заговорив він, жбурнувши у воду недокурок, який там зашипів,— ставай ти спочатку і качай, та лічи, скільки разів качнеш: як налічиш сто разів, гукни мені, а я трошки посплю. Та не бреш, дивись, я прислухатимусь, а ні, то голову відірву, коли прилічувати почнеш зайве.

— Дядечку, а ти довго не спи, а то я замучусь,— сказав Сенька, якому страшно було залишатися самому.

— Та добре, я трошки засну, стомився, а тоді я качатиму, а ти відпочинеш.

І Єгорка погасив лампу. Освітлення було за рахунок робітників, і тому вони працювали поночі, щоб заощадити освітлювальний матеріал. Чути було, як він навпомацки добрався до купи зсипного дрібного вугілля, що лежало тут-таки, біля місця виробітку, повертвся і пововтузився на ній.

— А втім, не буди мене, я тільки трошки задрімаю, а як відкачаєш своє, я сам прокинусь. Дивись же, не кидай водокачки, а то прочуханки дам,— долинуло до Сеньки з темряви, і потім усе стихло.

Сенька нагнувся, понишпорив, знайшов ручку помпи і, зробивши зусилля, качнув. Поршень ковзнув по трубі, схлипнув і, всмоктуючи, потягнув за собою воду, і через секунду стало чути — тоненький струмок нерівно і перериваючись побіг у жолоб.

— Ра-аз,— промовив Сенька, відчуваючи, як пробирається до нього крізь дірки в черевиках холодна вода, і його голос самотньо і дивно прозвучав у темряві, що панувала навколо.

І Сенька почав качати, нічого не розрізняючи перед собою, і поршень раз у раз став ходити вгору і вниз слідом за ручкою помпи, схлипуючи і забираючи воду.

Робота здавалася неважкою і посувалася легко й вільно. Сенькою оволодів стан, подібний до того, який відчуває звиклий до далеких доріг кінь, коли вляжеться в хомут і піде, помахуючи злегка головою, знаючи, що доведеться довго йти цією розміреною неквапливою ходою.

Він забув про все, що хвилювало його сьогодні і що залишилося там, позаду, і розмірено качав та лічив угорос, наче в цій лічбі і була вся суть та необхідність його перебування тут — у мокрій, холодній, непроникній імлі.

А втім, він робив це ще і для того, щоб перебороти страшне відчуття самотності і наростаючого невиразного страху. Таємниче мовчання, п'ятьма весь час нерухомо стояли навколо, зловісно очікуючи, щоб непомітно виявити перед ним жахливе і поки що приховуване.

Сенька не уявляв собі ясно, що це було, але весь час відчував його присутність. Зразу ось від нього за цією імлю починалися проходи. Вони тягнулися невідомо куди, і бог знає, що коїлося там. Сенька був сам, сам міг усвідомлювати все навколишнє, і тому те, що відбувалося там, набувало особливо таємничого характеру, що мав саме до нього якесь відношення.

Іноді він збивався з лічби і, спохватившись, поспішно і навмання зупинявся на першій ліпшій цифрі і знову починав рівно та монотонно лічити, і знову на нього насувалися мовчання й п'ятьма, і в проходах знову починалася возня. Невловиме, мінливе і сліпе то хвилювалося в темряві, змінювало обриси, заповнюючи собою весь простір, то згорталось, лишаючи, як і перед тим, мертву порожнечу і мертве мовчання.

І особливо жахливим було те, що там добре розуміли, що він голосно лічить і зосереджено качає помпу лише для того, щоб приховати страх, який дедалі більше охоплює

його. Ввижалася глузливо біліюча в п'їтїмї посмішка, беззвучний, що не порушував мертвого мовчання, сміх. А він усе качав, йому ставало тісно, важко дихати, і піт краплями падав з лоба, руки, ноги занімїли і відвалювались, він уже давно пролічив за сто.

Вода все прибувала. Помпа незвичайно важко, захлинаючись, здригаючись від судорожних зусиль, тягнула важку, як рідкий свинець, воду, і в проміжку чулося переривчасте дихання.

Навкруги було все те ж саме; морок рідшав, розривався, набував невиразних форм, ворухився. Сенька заплющив очі і працював з заплющеними очима, але це — ще страшнїше.

«О господи!.. Та воскресне бог...» — І під низько навислим склепінням печально пронеслося зітхання.

Час минав, черевики вже стояли у воді, і помпа, повільно й рідко, ніби при останньому подиху, піднімала-опускала поршень.

«Залле!..»

Він зробив останнє одчайдушнє зусилля, наліг на рукоятку. Поршень пройшов донизу, чмокнув, засмоктав, засмикався і зупинився: Сенька не міг більше качати.

І тоді сталося дике й жахливе.

— Дядечку!.. сили нема працювати... — пролунав серед могильної тиші, що запала після припиненої роботи, дивний, зовсім незнайомий Сеньці голос.

— Ах-а-а-ха-хх... сиили... нема-а-а... — долинуло до нього звідусіль глухо і насмішувато.

Морок заklubочився, і все захвилювалося в нестримно дикій радості. Сенька сидів посеред цього шарварку навпочіпки у воді і плакав безпорадними дитячими сльозами. Він боявся йти шукати Єгора, та, можливо, його тут уже зовсім і не було.

— Дя-адечку Єгооооор...

— О-оооо... ух-ух... ух... — віддунювало глухо і придушено.

Він був такий самотній і безпорадний, що гірш за те, ніж тепер робилося навколо, не могло бути, і він не намагався вийти з свого становища, віддався долі: «Все одно». Вода піднімалася дедалі вище й вище, і мокрі штани липли до тіла.

Він не знав, скільки минуло часу, поки голос з того світу не промовив:

— Ну, чоґо виєш, сволото? Води он скільки найшло!

Міцний ляпас по вуху Сеньці миттю розігнав весь цей дикий розгардіяш, що коївся навколо нього.

Сенька так зрадів, ніби опинився на поверхні і йому сказали, що він може святкувати. Хтось біля нього поплював на руки, і помпа запрацювала часто і сильно, правда, схлипуючи, але тепер не так, як у Сеньки: їй не давали розжалобитися.

— Чого ж стоїш? Іди.

— Дай сірника.

— Ну-у, дам сірника псувати!

— Темно.

— Найдеш. Попід стінкою, а там праворуч.

Сенька поплентався в темноті проходом: ні безокого, ні сліпого нічого вже не було, тільки холод і сирість. Луна віддавалася глухо і звичайно.

Він добрався до «лавки»,— місця виробітку вугілля,— де можна було пересуватися тільки навпочіпки чи на колінах, і став навпамацки нишпорити руками по воді, по липкому вугільному багну, поки не знайшов насипану купу дрібного вугілля.

Сенька вліз на нього і влігся. Вугілля трохи розсунулось, набуваючи форми тіла, вдавненого в нього. Сенька дістав з-за пазухи кусень чорного хліба, що злипся від сирості, й почав їсти. Сіль і вугільний порошок тріщали на зубах, і злипла м'якушка розжовувалася, як тісто. Руки, ноги, спина нили тупо і безупинно, незважаючи на те, що він тепер відпочивав.

Сенька доїв хліб, перехрестився. «Якби тепер у баню»,— подумав, скрутившись клубочком, руки заклав між колінами, коліна підтягнув до самого підборіддя, повернувши плечима, щоб глибше увійти в вугілля, і став чекати, щоб прийшов сон.

III

Сон прийшов, і почало йому снитися все те, чого йому так жагуче хотілося. Почало йому снитися, ніби він на поверхні; навкруги лунає шум і гомін святкових веселощів. Він іде вулицею; сніг сліпуче блищить на сонці; мимо скачуть, переганяючи одне одного і видзвонюючи бубонцями, ті, що катаються. Потім він опинився в бані і ніяк не може зняти з себе черевики: вони примерзли у нього до ніг. Поки він возився з ними, виявилось, що це не баня, а трактир; хоч і дивно трохи було, що в трактирі валялися

ряжки, на підлозі — калюжі води, а з стелі і з стін капало, однак це не порушувало загальних веселощів і пожвавлення. Гомін, шум, дзвін, веселі червоні спітнілі обличчя крізь сині пасма тютюнового диму дивно змішувалися в одне невиразне, що не в'язалося з холодом, сирістю, водою, яка скрізь сочилася. Сенька намагався розібратися в цьому шарварку, і почало паморочитися в голові.

Його підхопили й почали запихати в ту трубу, звідки помпою качали воду. Він з жахом бачив цю чорну дірку, брикався, кусав, розчепірював ноги, з люттю закричав: «Душогиби прокляті!..» Батько штурхнув його кулаком у бік. Сенька, як сніп, повалився на холодну підлогу і почув: слабо, тужно, переривчасто хтось, намагаючись стриматись, схлипував судорожно й безнадійно.

І почувся голос:

— Ну, ти, чортеня, вставай!

І знову його боляче штовхнули в бік.

Непроглядний морок стояв похмуро й байдуже; холодом, сирістю безнадійно віяло звідусіль. У півтьмі лаявся Єгорка і все штовхав його шматком вугілля.

— Не бий, дядечку, я встану,— протягнув Сенька, ледь підводячись.

Його біла лихоманка, зуби голосно цокотіли, мокрі ноги залякли, нижче коліна боляче тягнула жилу судорога.

— Ач ти, ледар який, за тебе працєю, а ти спати будеш. Пику зверну!.. Цілу годину з ним тут морочся! — кричав Єгор.

Сенька навмання, сам не знаючи куди, ступив кілька кроків і раптом зупинився, прихилившись до холодної мокрої стіни.

— Дядечку, у мене сили нема.

Град лайок посипався з темряви, де був Єгор.

Сенька, переборюючи себе і ковтаючи сльози, навпацки добрався до помпи, нагнувся, взявся за ручку й почав качати.

Навколо запала тиша, і, як і раніше, все було нерухоме, похмуре, безнадійне.

Знову під низько навислим в імлі склепінням чулись хлюпаючі звуки помпи і бігла тоненьким струмочком вода, і чийсь голос монотонно, тужно, одноманітно, як падаючи в одне і те саме місце краплі, повторював у темноті: «Тридцять два-а... тридцять три-и... тридцять чотири...»

Було те саме, що десять, двадцять, тридцять, сорок років тому — так само похмуро чорніли і диміли надшахтні будівлі, і безперервно линув звідти гул клітей, що опускались і підіймалися, викочувалися повні вугілля вагонетки, і, скільки видно було, весь простір навкруги завалений нескінченними вугільними штабелями.

Все густо чорніє незмивним вугільним пилом. Стіни, дахи, комини, телеграфні стовпи, земля, рейки, які її порізали, навіть ворони, що каркали у важкому польоті. Навіть повітря і небо імлісті й важкі, і сонце мідно-червоне.

Але найбільше їдкий пил в'їдався в людей — негритянське царство, де немає облич, а тільки виблискуючі білки та зуби.

Віддалік, так само занесені чорним пилом, приземкувати казарми похмуро і низько дивляться тьманими вікнами.

Навколо ні хворостинки, ні листочка, — голо і чорно.

Ставок, утворений з води, яку викачують з рудників, мертво, нічого не віддзеркалюючи, лежить у чорних берегах.

А навколо — безкрайї степ, висохлий під палючим сонцем, то гаряче мигтить, то тихо мріє в обманливо-зеленуватому місячному світлі, то, чорний, вологим чорноземом тоне в дощовій осінній імлі, то буранами біліють над ним зимові куртовини.

І в інших місцях степу розкидані такі самі чорні надшахтні будівлі, похмуро димлять комини, чорніє занесена вугіллям земля, мертво лежать рудникові ставки, і довго треба їхати сірою степовою курною дорогою, поки натрапиш на слободу чи хутір, де блисне зелень дерев, де у людей чисті обличчя і сонце сяє живим блиском, не отруєне вугільною імлою.

Є і на шахтах малесенькі оазиси, в яких люди пробувають вибитися з проклятого чорного царства, — остеронь

стоять білі чисті високі будинки інженерів і управляючого. Там і палісадники, і навіть садочки хоч і чахло, але зеленіють.

Реве ревун, і над шахтами вибиваються білі клуби пари — зміна. З-під землі вилазить на світ божий юрба чорних людей з погаслими очима на сірих, як попіл, обличчях, з запалими щоками, а інша юрба таких самих чорних людей, дедалі нижче і нижче гублячись червонуватими лампочками в чорному стовбурі шахти, швидко спускається в кліті, що збігає по ланцюгах.

З одною із таких змін піднявся нагору Іван Семишкура, — як усі, чорний, як усі, виблискуючи білками стомлено погаслих очей.

Вийшов з шахтної будівлі, примружився на яскраве сонячне світло після непроглядної тьми і чхнув, та так, що горобці галасливим табуном злетіли з сусіднього штабеля.

— Матері твоєї ковінька... будь здоровий!

Хотів ще чхнути, та роздумав; очі звикли до сонця. Невисокий та плечистий був старик з чорно-забитою бородою та волоссям і з широкими грудьми-ямою — пора і продавити каторжною роботою.

У казармі, як і всі, він похлебтав щі і, не роздягаючись, не вмиваючись, повалився на нари, які були ще теплі і густо пахли потом після товариша, що пішов на роботу.

По шістнадцять годин у дві восьмигодинні упряжки працював Семишкура, і тому час для сну у нього завжди мінявся, — то зранку лягав спати, то ввечері, то вночі, але засипав одразу. Спав важко, заливисто-хрипко захилинаючись, ніби й у сні на нього тисла земля.

Відсипляв свої сім годин, а годинку залишав на їжу, на те, щоб зашити дещо з одягу, побалакати з товаришами. Прокинеться, сяде по-турецьки на нари, зніме з сухого, жилявого, з врослими у шкіру вугільними крапочками, тіла сорочку і зосереджено починає вишукувати воші, поглядаючи крізь порвану сорочку на світло.

— Раніш куди краще було, — говорить він хрипким, давнім-давнім, як ці шахти, голосом, — жодної, було, воші і за гроші не купиш, їй-бо!

Товариші — хто латає штани, хто теж полює, а хто просто лежить на нарах, заклавши руки під голову.

— Хіба в банях прохолоджувалися?

— Які бані? Бані в ті часи ніхто і не знав. Це тепер розпестився народ банею, а колись милися через зиму,

а то й більше, як у село потрапляли. А чистота була від газу. Казарм не було, жили в землянках, ну, як затопиш вугіллям, піде з печі від вугілля сірчаний газ, всі воші поздихають — чистота.

— А народ?

— Чаців, як не вчадіти, ну, витягнуть на сніжок, відлежитья. Траплялось, і помирали, а чистота була.

Він струснув сорочку.

— Якже! А привілля яке було! Дикі кози в степу ходили, кажуть, з-за Каспію добігали, сайгаки, їй-бо! Хіба теперішні часи? А шахта? Притулок і сила. Бувало, з каторги тікає людина, чи то попрактикується грабунком, — куди, куди? на шахту. «Є паспорт?» — «Звиняйте, зробіть ласку...» — «Спускайте». Спустять голубчиків, і-і як у бога за дверима: поліції, ніби її й немає. Інший рік, два... по п'ять, по десять років не вилазили, їй-бо! Ну, ніде правди діти, грошей їм майже не платили, хіба товариші горілки принесуть, ну, зате поліція не займає. Що й казати, добре було, просто не те, що тепер — суди та голови. Ова! до мирового!.. Та я до мирового карбованець з четвертаком на день втрачаю. А раніш як? Покликав десяцький: «Ти що?..» — гах у зуби! Весь кров'ю вмиешся, а карбованець з четвертаком в кишені без збитку. А тепер голови та присутствія... Голови та присутствія, а чому таке — анжинер та управляючий усім службовцям «ви», а нам «ти»? Коли присутствія, нехай і нас величають, а то воші заїли. Ач які!

Старик знову струснув сорочку, склав жмутом, затиснув під волосатою паховою і тинявся між нарами в самих штанах, з яких вилазило старе, жилаве, незносиме тіло з вугіллям, яке в'їлося в шкіру і яке вже ніколи не відмити.

— Не хочемо, і шабаш! Нехай величають.

— Та цить! — цикнув сухотний, як дошка, шахтар, звисивши з нар вузлуваті ноги, і з хрипким клетотанням виплюнув на підлогу чорне, як сажа, мокротиння.

— А що ж, правда! — протягнув хлопець-гігант, чавунно-чорний, ніби вирубаний з кам'яного вугілля. Він лежав, простягнувшись на нарах, заклавши під скуйовджену шапку волосся мускулясті руки. — Нехай величають. Два дні тому був біля казенки на хуторі — степом ішов, у трубку хліб погнало, — злісно кинув він, підвівшись на лікті, — ото хліб!

— Нехай величають! — твердив голий старик, розгуюючи між нарами. — А що я тобі скажу, — промовив Се-

мишкара, сїдаючи на нари,— задумався я...— Він подивився в тьмяне, як і все, занесене чорним пилом віконце і надів обережно сорочку, яка все-таки розлізлася на плечах і на ліктях.— Задумався я... Чуєш, тридцятий рік ось пішов, як я в шахтах... матері твоїй ковїнька. Раніш он за цим бугром шинок був; як вийшов на бугорок, а він тут, рідний, у балочці. І на душі легко. Тепер качай за чотири версти до казенки, монопольщик за сіткою, як ворон, їй-бо! Що за радість!.. Тридцять років як прикутий, далі казенки ніде не бував. Ех, голубе! як вона, рідна сторона! орють, сіють... хлібця житнього свого хоч понюхати!.. Мабуть, вимерли всі... тридцять років — не через губу переплюнути... Підступило, брат, до самого серця: в одну душу — піду гляну своїми очима, потопчу рідну своїми ногами.

— Годі, старий чорт, піди четверть горілки купи...— злісно крикнув хлопець, підводячись на лікті.— Бачив, у степу йшов: ото хліб, а в Расеї в нас сама солома.

Старий поник, задумався про своє.

— Тут його, наше житечко, і не сіють.

І став похмурий та мовчазний тією похмурістю й мовчанням, що породжує вічна тьма та мовчання підземне.

Другого дня старик не пішов на зміну, а зник.

— Залив старик баньки,— говорили шахтарі, надіваючи шкіряні шоломи і заправляючи лампочки перед спуском,— теперечки на тиждень закрутив.

Але Семишкара прийшов другого дня. З'явився вимитий, скільки можна було,— шкіра в нього з чорної стала сталевою,— у новій ситцевій сорочці, а руку відтягав піввідерний бутель.

Зібрав свою казарму, вклонився в ноги, поставив на нари бутель, поклав бубликів і сушену тараню.

— Братці, тридцять років... от, як перед іконою, без перепочинку... Як літо, наші хто в Расею до себе в село, хто в степ на роботу, ну я без перепочинку, наче запрігся, тягну — і шабаш... На шостий десяток повернуло, чи багато таких працює... Незабаром уже старі кістки складу, дивись, і не піднімешся із зміною. От, братці, іду матір рідну сторону провідати. Пийте на здоров'я, поминайте Семишкару.

— На добре здоров'я!..

— Щасливої дороги...

— Щоб рідна сторонка обняла, притулок дала...— загули шахтарі, такі ж похмурі, з нерухомими обличчями, чи то висічені з чорного каменю, чи то відлиті з важкого чавуну.

Пили, закусували.

А хлопець — з широченними плечима — піднявся на весь величезний зріст, з нерухомим, серйозним чорним обличчям, налив з пляшки повну склянку, випив, мовчки налив другу, випив і, не витираючи губ, повернувся, важко стукнув Семишкуру по плечу, і старик похитнувся.

— Облиш... чуєш, облиш... не тобі, старому собаці... тут здохнеш... Горілку вихлещемо, а ти йди в зміну... це тепер не для тебе... там, брат, своє... лізь у штольню...— і став пережовувати бублик.

— Нехай!.. нехай іде!

— Хай собі... нічого...

— Занудився тут... тридцять років — на восьмушку тютюну...

— Братці... хлоп'ята... їй-бо!.. радий душею. Господи!..— з сльозами, вже нетвердо тримаючись на ногах, говорив Семишкара, — аби тільки глянути на неї, на матір на рідну, на земельку забуту...

Другого дня в конторі, коли розраховувався, штейгер говорив йому:

— І куди ти, старий собако, прешся?.. Ти, певно, в господарстві бугая від мерина не відрізниш... А чим землю орють, пам'ятаєш? Мабуть, думаєш, киркою рубають та у вагонетках возять... Ех, сивий мерин!..

— Дозволь, Іван Аркадич... давай косу... чуєш, давай косу, зараз — еххх, розійдись, плече! Махну, задзвенить... Ти не дивись — старий, ще й як попрацюю!.. Роби у штольні, а помирати іди в село.

І довго дивилися з рудника, як ішов у степу, стаючи дедалі меншим і меншим, Семишкара з торбою за плечима, довго дивилися з прихованою заздрістю. Потім мовчки скрутили цигарки, мовчки викурили, спльовуючи чорну слину, і пішли до кліті, що чекала, знову у вічну пільму.

Життя на руднику, як і раніш, котилося день у день однаково — ревів, викликаючи зміну, ревун, переливчато говорили ланцюги, що бігли, спускаючи і піднімаючи людей. Як і раніш, у штольнях билися, врубуючись у чорне вугілля, напівголі чорні люди, що обливачили потом при мерехтливому червонуватому світлі лампочок. Як і раніш,

на руднику все було занесено чорним пилом, і крізь імлу темно світило мідно-червоне розпечене сонце.

Зажовтіли степи, зібрали хліб. У різних місцях, курячись димком, прогрімотіли парові молотарки, потім їх вивезли, і степ опустів.

Небо стояло чисте, ясне, високе і вже заходило, осіннє; потяглося, граючи на сонці, павутиння.

І от якось, коли вдарив перший приморозок, ті, що були біля надшахтної будівлі, приклавши козирком долоні, почали дивитися в степ. У степу, чорніючи, йшов чоловік до рудника. Видно нетверду, стомлену ходу, зігнуті плечі, торбу. Ось уже біля рудника, і всі ахнули: «Іде Семишкура!»

Підійшов, витер піт, скинув торбу, вклонився.

— Здорові були, братці!

— Доброго здоров'я!

На нього дивились як на вихідця з того світу.

— Що, Семишкура, не знадобився в селі?..

Він сів на землю, поставив гостро коліна і став колупати землю. Шахтарі стояли колом.

— Ну?

— Ех, братці, каторжне наше життя. Сам собі не господар, штольні кістками нашими завалено. Хіба ж можна від неї, від могилки своєї, іти? Життя в ній поклав, ну, і кістки свої складай. А я, старий собака, в село... А в селі, братці!.. мати сира земля... геєна вогненна... У нас, братці, каторга, а там і того більше. Торгують нею, матінкою, рвуть із зубів син у батька, батько в сина, пропивають та проїдають. Громаду — поминай як звали, нема її. Колись, бувало, тонемо, всі тонемо, всією громадою тонемо, а тепер кожен намагається відрубати та на сусідові виплисти. Важко у нас, каторжно, ну, всі однаково під богом ходимо, під смертною нашою годиною, всі однакові, нема дешевших, багатших. А там...— він махнув рукою.

Похмуро слухали і мовчали і так само похмуро розійшлись.

У конторі спитали:

— Ти що, Семишкура, знову об'явився?

— Пиши мене в десятій забій; годі... напився селом по горло, ситий...

— Та куди тебе писати, старого собаку. Тепер восени народ валить, та все молодий, моторний, вдвоє більше за тебе зробить.

- Тридцять років...
- Не вік же вікувати...
- Куди ж я?
- Куди знаєш.

Довго видно було, як, стаючи дедалі меншим і меншим, ішов степом чоловік, судячи з плечей, що осунулися, із зігнутої спини, мабуть, старий, з торбою.

ПРОГУЛЯНКА

(На Азовському морі)

Я стомився від напруженої роботи, мозок відмовляється служити, письмовий стіл остогид. Даремно сидиш, зігнувшись, з пером, напружуючись,— в голові каша — жодної думки. Я скоплююсь і починаю бігати з кутка в куток; в голові паморочиться; береш журнал і через хвилину кидаєш. Відраза до розумової праці і в той же час необхідність працювати — навряд чи буває огидніший стан. Піти б куди-небудь відпочити, поговорити, але при одній думці про це збурюється жовч: такий стан, що бачити нікого не хочеться. Яке огидне нервове мочало!

Я підходжу до вікна і починаю дивитися на вулицю: небо сіре, вздовж вулиць східний вітер несе хмари пороху, над містом стоїть імла — туман, пилюка чи дим з водів. Невесело!

Мене осяває раптова думка, і я кидаюсь до барометра. Ого! Стрілка стоїть нерухомо. Вітер гуде між баржами, несе дим і гар від пароплавів, свистить у снастях і безжально тріпоче на щоглах флюгери, що метаються, як грішні душі. Я спускаюся до річки. До мене підходить знайомий дід, у якого беру завжди баркас.

— Здоров будь, діду!

— Доброго здоров'я!

— Давай човен.

— О! Невже поїдеш? Тут і то страшно,— каже він і махає рукою на почорнілу ріку.

— Нічого, тільки швидше давай.

Легке хвилювання і неспокій, яких я не можу приборкати, охоплюють мене. Дід за віршовку підтягує до берега баркас; він не стоїть на місці, танцює і стрибає на хвилях, як незагнузданий кінь, якого хочуть сідлати. Дід приносить парус, весла і складає все в човен.

— Тільки в море не виходь, по річці тільки.

— Гаразд, гаразд.

Я починаю поспішно розбирати вірьовки, щоб не морочитися потім. Руки в мене трохи тремтять; мені соромно перед дідом. «Яке паскудство! Адже сам іду, ніхто не тягне. Підле боягузтво». Відштовхуюсь. Вітер миттю підхоплює баркас і несе вгору, але я хапаюся за весла і починаю одчайдушно гребти. Кочети скриплять і вищать, мускули напружені до краю, але човен ледве посувається, ніби десяток рук вчепилися за нього і я їх всіх тягну. Дід з берега дивиться деякий час на мене, бачить, що я прямую до гирла, безнадійно махає рукою і йде собі в свій курінь.

Я починаю справлятися з скаженим вітром: берег, човни, судна, дуби, причалені товстими канатами біля пристаней, крамнички на пристані — все це повільно, але безперервно відходить вгору. Піт летється градом, але ні на хвилину не можна перепочити: вітер в цю ж хвилину підхопить і віднесе на попереднє місце, і всі мої зусилля пропадуть. Попереду димить невеликий пароплав, — він має вести на рейд дуби з хлібом, вантажити іноземний пароплав. По дошках, прокладених з берега на дуби, бігають, поспішаючи і згинаючись під вагою п'ятипудових мішків, робітники, скидаючи їх на купу.

Ось і гирло. Тут справжнє сум'яття. Хвилі, які йдуть з моря правильними пологими рядами, зустрічаючись тут з течією ріки, починають стрибати вгору і вниз з плюскою і шумом, піднімаючи дикий, оглушливий танок, ніби ви попали в самий розпал вакханалії. Мій баркас, підхоплений цими невгамовними веселощами, теж починає підскакувати, плігати і виробляти найдивніші стрибки, так що я ледве втримуюсь на сидінні і не можу гребти веслами. Я намагаюся приборкати його і роблю нелюдські зусилля, гребучи веслами. Тільки б вибратися з цього сум'яття.

Праворуч показується на виступі рятувальна станція. Біля неї стоїть купка людей. Вони дивляться на мене.

— І куди цього дурня несе нечиста в таку погоду! — доносить до мене вітер люб'язне зауваження одного з глядачів на мою адресу.

Самолюбство моє зачеплено. Я напружуюся з усіх сил, але відчуваю, що з кожною миттю слабну. Невже мене віднесе назад?

Дивне створіння людина. Адже ось мені зараз перекинутись і втонути — як плюнути, а мене не це турбує і на-

повнює тривоною, а те, що я можу осоромитися перед тими, що кинули нині на мою адресу зауваження; виб'юсь із сил, і понесе назад вітром, або не впораюсь, паруса не поставлю, або перекине мене — доведеться їм витягати. От і човен біліє рятувальний, висить на крошштейнах, ніби чекає, що ось зараз йому робота буде. Але ж поки спустять його, та поки поторгуються, та поки перелаються — кому де сідати та як їхати, двадцять разів устигнеш потонути.

Я продовжую відчайдушну боротьбу з вітром, хвилями і моїм баркасом, який все так само танцює. Та нарешті вибираюся з гирла. Хвилі грізно і розмірено піднімаються тут правильними рядами. Як важко розбиваються вони об прибережні палі! Якщо мене пронесе туди, човен щент розіб'є і миттю накриє хвилею.

Треба ставити парус — найсерйозніший і ризикований момент. Похитуючись од качки, хапаючись за борти, добираюся я до щогли, беру кінець і щосили починаю тягнути. Великий білий парус повільно піднімається; його в цю ж хвилину підхоплює вітром і починає немилосердно рвати. У мене не вистачає сил; парус дійшов до половини і не йде далі — заїло кінець. Я секунду перепочив і, упершись в щоглу, тягну вірвовку; від напруження починає стукотіти в голові. Нарешті парус піднімається доверху, я кидаюся до стерна, і мій баркас ринув уперед, зриваючи носом гори піни, як кінь, що закусив вудила. Парус, весь наповнений вітром, випнувся величезним пузирем і страшенно кренить човен. Каламутна зелена хвиля, по якій крутяться воронки і біліє піна, з глухим бурчанням вибігає з-під човна, баркас опускається все нижче і нижче, мені вже не видно ні міста, ні пристані, ні суден, ні пароплавів, ні рятувальної станції; переді мною тільки зеленуватий водяний підйом, по якому швидко мчить біла піна, а позаду крутий водяний горб, що закручується гребенем. Він уже зовсім приготувався накрити мене, але вітер відносить баркас з цієї смертельної лощини на гребінь хвилі. І тоді знову відкривається море, що хвилюється навкруг, берег, пароплави, щогли суден, станція і вдалині — місто.

Я тримаюся за шкот і налягаю на стерно — човна повертає весь час в один бік. Звідусюди лине одноманітний гомін хвиль, які важко котяться в одному й тому ж напрямі. Але серед цього всепоглинаючого шуму вухо вловлює особливе шипіння води, яку розрізає ніс баркаса; він

невтримно мчить уперед, а піна, що біжить назад, мелькає мимо бортів.

Чим далі від берега, тим вітер сильнішає. Він з такою силою натискає на величезний парус, що той мало не торкається води; човен мій іде майже боком. Погано те, що вітер нерівний і налітає поривами. На хвилину він слабшає, і баркас вирівнюється; та ось я бачу, як вдалині налітаючим поривом зриває гребені хвиль. Стає моторошно, я не від того, щоб повернутись, але небезпечно повертати: човен боковими хвилями може перекинути. Порив добіг, щосили наліг на парус і повалив; баркас ліг, вода ринула через борт. Я судорожно кидаюся на другий борт, який високо піднявся над водою, і випускаю шкот. Парус, що звільнився, шалено починає лопотіти по вітру і хльоскати вірвошками по щоглі, по воді, по човну. Це — рятунок: баркас вирівнюється, і лише мокрий борт та вода, що хлюпається на дні, свідчать, що могла трапитися катастрофа. Треба бути пильним. Почуваю, що цієї дози радикальних ліків проти нервовості більш ніж досить; з якою насолодою тепер сидів би я в своїй кімнаті за письмовим столом, але про повернення нічого й думати, поки не досягну он тієї піщаної смуги, що жовтіє попереду серед хвиль. Коли я буду повертатися (якщо тільки буду), неодмінно піду біля самого берега.

Так, читачу, коли ви відчуваєте втому, коли вас гнітять турботи, коли, нарешті, ви просто знервувались або все вам остогидло і ви не можете взятися за діло,—вдайтесь до цього єдиного цілющого засобу: підіть на берег, незважаючи ні на який вітер, беріть човен, ставте парус і... в дорогу! І коли навколо вас, важко піднімаючись, біліючи піною, зашумлять хвилі, і човен, перевалюючись, з кректанням опускається серед зеленкуватих водяних горбів, що розступилися, а берег, судна, пароплави зникнуть з очей і лише сіре небо буде над вами, яке в цей час здаватиметься за макове зернятко, коли при цьому вас не заплесне хвилею, не потопить випадковий пароплав, не розіб'є об палі, коли, ризкуючи двадцять разів потонути, ви все-таки не втонете і повернетесь здоровим і неушкодженим,—о, тоді ви відчуєте себе так чудово, як ніколи в житті! Всі ваші нервові недуги, які так вимучують і душу і тіло, що людина стає ні на що не здатна, як рукою зніме.

І я тепер усією істотою своєю відчував дивну цілющу силу цього засобу і молив долю тільки про одне, щоб добратися до піщаної коси, що виступала в море, до якої,

збиваючи верхівки хвиль, летів мій баркас з такою швидкістю, що піна, яка мелькала мимо бортів, зливалася білою смугою. Я боявся дивитися через борт: починало паморочитися в голові, і трохи нудило.

Людина зникає до всякого становища. Мене тепер вже не так лякали вали, що котилися назустріч. Крім того, з моря до тої самої коси плів рибальський човен, і присутність людей серед цього хвилюючого водяного простору надавала лише більшої впевненості. Човен важко перевалювався з хвилі на хвилю і, видно, був дуже навантажений; зовсім чорний парус його гострим крилом виднівся над збуреним морем. Ми зближались все більше й більше. Човен був навантажений рибою і дуже глибоко сидів у воді, хвилі безперервно хлюпали за його борт.

Ми зближались настільки, що я міг уже розгледіти рибалку, який сидів на стерні, — широкоплечого, з бронзовим обличчям і широкою чорною бородою. Зосереджений і спокійний, він тримав однією рукою шкот, а другою — стерно. На протилежність мені, він не виявляв ні найменшого хвилювання. Коли вітер дужчав і починало кренити мій човен, я починав метушитися, навалювався на стерно, то підбирав, то опускав парус, крутив човен у той чи другий бік, поки вітер не слабшав. А він спокійно тримав курс в одному й тому ж напрямі, хоч як кренило його човен, не зводячи очей з жовтіючої серед хвиль коси, куди швидко пливли обидва човни.

Тільки щось дивне було в цій людині. Мабуть, це був кременезний, ставний і, напевно, високий на зріст чоловік, і разом з тим із-за бортів видно було тільки його плечі і голову, хоч борти були дуже низькі.

На косі на березі стояв віз із конем, а біля самісінької води двоє хлопчаків, певно, чекали на рибальський баркас. Я так зрадів, що нарешті добрався до берега, що, не розрахувавши, прямо направив на косу; човен з розгону глибоко зарився в пісок і враз зупинився. Від поштовху я вилетів і сильно вдарився об щоглу. Робити нічого — всяка наука оплачується, а тим більше кораблеводіння. Рибалка ж підплив до берега якимось боком, і його баркас м'яко і без поштовхів сів на пісок. Хлопчаки підбігли, стягнули запону, що прикривала люк, і стали викидати звідти рибу на берег.

Замість того, щоб просто встати з баркаса, рибалка звисив через борт голову, уперся руками і раптом перевалив себе з баркаса на землю. І я побачив на піску чоловіка

з самим тулубом, руками і головою: ніг у нього не було. Опираючись на руки, він поволік свій тулуб до воза, куди хлопчакі поспішно носили рибу. Я згорнув свій парус, зняв стерно, щоб не збило водою, і теж підійшов до воза.

— Доброго здоров'я!

— Здрастуйте.

— З того боку, мабуть?

— З того.

— Як улов?

— Бог не скривдив.

Ми помовчали. Рибалка-каліка сидів на піску (якщо тільки може людина сидіти без ніг) і набивав люльку. Я дивився на нього згори вниз, і в мене виникло неприємне почуття. Я сів поряд.

— Вітер розгулявся,— мовив я, бажаючи зав'язати розмову.

— Негода...

Він відповідав коротко і неохоче. У нього був той особливий вираз, який буває на обличчі горбатих, безруких, безногих, взагалі калік — вираз постійного усвідомлення свого нещастя і своєї відчуженості від інших людей.

Набивши люльку, він звернувся до мене з проханням дати йому сірників, бо у нього коробка відвологла. Я швидко вийняв і подав, і він, відвернувшись од вітру і ховаючи вогонь між долонями, став закурювати. Хлопчакі тим часом вивантажували баркас.

— Скажіть, будь ласка,— заговорив я,— невже ви самі ходите в море і справляєтеся з сітями?

— Ходжу і справляюся. Двоє хлопців у мене зараз на морі, разом з нами сіли.

Він не переставав попихкувати люлькою, видно, не бажаючи вести розмову далі. Але потім раптом заговорив:

— Це ви відносно того, що я без ніг, дивуетесь? Як же, пане, бути? Адже їсти хочеться щодня: у мене восьmero дітей. Був і я колись людиною, був не гірший од людей, і ні в чому у мене страху не було, спокушав я господа. Він і упокорив мене. Бувало, чи темрява, чи ніч, чи мороз, чи негода, хто й побойтється — почекає, а я завжди попереду всіх. Думав так, що віку мого вистачить. Та бог ось і приборкав, утихомирив гординю. Ось, наприклад, тепер — подивлюсь я на вас: одяг на вас добрий, все в справності — ну, значить, їсте, як повинно бути, робота у вас чис-

та, біла,— чого ще треба? Ні, ви господа спокушаєте. Оце дивлюсь, дивлюсь я на ваш човен,— ось думаю, залле, ось залле, ось перекине: зараз видно — людина ні паруса поставити не вмєє, ні стерна дати, а господа спокушає. Негода розбурхалась, а він в таку негоду, в саму негоду, в море кататися їде. Ну, хїба не спокушання це?

— Дозвольте, але хїба вже так небезпечно? Адже ходять сотні рибалок ще в бїльший вїтер в море, і нічого — повертаються.

— Це, пане, зовсім їнша стаття. У нас діло одне, у вас — їнше. Нам треба сїм'ю годувати, а як її годувати? А так: щогодини, щохвилини смерті в очї дивитись. І коли у тебе така доля, ти і повинен без хизування, з простим серцем їти — і діло робити. Тут негода, тут вїтер, тут буря, думаєш, повернешся чи ні — там у морї і зостанешся, а сам їдеш і парусом правиш, і засипаєш сїті, і вибираєш рибу, і відчуваєш, що зараз живий, а ось і нема тебе... Отак-то, становище зовсім їнше: призначено вже нам так. А от ви господа бога спокушаєте. Кататися захотїв — дочекайся тихого вїтерця, візьми човник, тихим манером поїздь собі, а не лїзь смерті в зуби,— вона, брат, і сама знаїде тебе. Бо це і є спокушання і хизування. Погляньте ви на мене: що я є тепер за людина? Калїка — бїльше нічого! Але ж і я був людиною. Шїстнадцять рокїв минуло, як я покалічився.

Він замовк, поправив люльку і став дивитися на море. Хлопчаки ще вивантажували рибу. Кїнь понуро стояв у голоблях: він знав, що йому довго доведеться чекати.

— Як же це з вами скоїлося нещастя?

— Та так, пане, від мого, значить, хизування. Жили ми тутечки ось недалеко, де й тепер живемо. Це було взимку. Приходить до мене Іван Євстигнєєв з кумом своїм Федотичем. Сусїдами вони були, тут недалеко і хатки їхні стояли. Федотич той тепер покїйник, царство йому небесне. Приходять і кажуть: Спиридоничу, ходїмо на море, бїля Довгої риби, кажуть, сїті не витримують — косяк. Подивився я у вікно — темно, снїг так і засипає шибки, вїтер в коминї гуде, і так менї нїби в серці тьохнуло: не їди, мовляв. Ні, панове, кажу, не товариш я вам тепер, справа у мене в мїсті. Стали вони мене усовїщати: близько, мовляв, адже рукою тут подати, не можна нагоду таку пропускати, можливо, за всю зиму не випаде такої. Облестили вони мене, знали, що вже коли піду, то не побоюєсь, полїзу скрізь. Стала жїнка говорити: куди їдете проти ночї,— ну,

а я кажу, не твого розуму діло,— наказав збирати. Зраділи ті,— побіг Федотич коня запрягати, поставила хазяйка вечеряти. Повечеряли, почав я збиратись. А негода надворі крутить, у вікно снігом стугонить, засипає. Дістала хазяйка бродні, чоботи такі довгі, витягла їх, подала мені, а в цей час, братець ти мій, в комині завило, ніби по мертвому голосив хто. Перехрестилась хазяйка; бачиш, каже, негода, люди добрі дома сидять, а ви проти ночі не знати куди йдете. Мовчи, кажу, пропустиш тепер — потім цілу зиму лікті кусатимеш. Приходить Федотич,— все, каже, готово. Помолився я до образів, вийшов. Так і закрутило мене снігом — заліплює очі. Ну, думаю, нічого, адже недалечко тут, під Довгою заночуємо.

Виїхали, спустилися до моря, зїхали на лід — і рушили. Спочатку добре було їхати: віхи стояли, а потім цілиною поїхали. Тільки став вітер стихати, визоріло. Навколо рівне льодяне поле мріє. Конячка трюхає, привалився я в задку саней, прикрився кожухом, пригрівся і став дримати. Чи довго, чи коротко,— не знаю, тільки став мені сон снитися. Сниться мені, ніби я стою на льоду і засипаю сніг в ополонку, і ніби ноги мої по самі коліна вмерзли в лід. І ніби злякався я і став їх витягати з льоду і ніяк не можу витягти, вмерзають вони все більше і більше. Закричав у сні і прокинувся, а ніг-то й справді не чую. Кинувся, а це Євстигнеїч заснув у санях, навалився і придавив мені ноги. Встав я із саней, навколо сніг біліє, зовсім визоріло. Федотич біля коня щось пореається, а попереду чорніє розколина. Порадилися ми, чи об'їжджати, чи тут перебратися — вирішили тут переїхати, а то, бог його знає, куди об'їжджати доведеться — можливо, їй і краю нема. Дістали сокори — особливі такі сокири у нас для льоду: вузькі, довгі, на довгих ручках, і одразу взялися за роботу. Вирубали біля краю розколинки чотирикутну брилу в льоду, вивели її в розколинку і поставили поперек, так що вона краями в кріпкий лід вперлася з цього і того боку — вийшов ніби міст. Перевели коня із саньми, поїхали далі; тільки стало тут важко їхати. Від берега далеченько відїхали, так тут вітер сильніший був, намело кучугури, і які були розколинки в льоду, якщо не широкі, замело їх снігом і зрівняло; стало небезпечно їхати. Кінь іде, все вухами пряде, хропе, боїться оступитися. Ну, ми теж поряд із саньми йдемо. Тільки ішов, ішов кінь — став, почали його підганяти, не йде, мотає головою. Що ти вдієш? Євстиг-

неїч з Федотичем кажуть: ночувати. Загорілося в мене.— Що ж, кажу, гратися, чи що, здумали? Нащо, кажу, ви мене вмовляли їхати, а тепер на ночівлю ставати! Завтра, можливо, приїдемо — там уже пусто буде,— самі, кажу, знаєте, куй залізо, коли гаряче, годину пропустиш — потім за рік не надолужиш. А тобі, кажуть, коли голова не дорога, йди вперед, веди коня. Бачиш, кажуть, як лід покололо, скрізь розколини, а не видно нічого, все замело снігом.

Стало мені прикро: то поспішали як, а то залишилось верст п'ять — на тобі, ставай. Розгорілась ще більше в мені досада, вхопив я коня за вуздечку і повів. Ну, за мною кінь іде нічого, а ті за саними йдуть. Іду я, пробую ногою, скрізь лід міцний.— Е, кажу, баби ви, більше нічого — сідайте в сани, правте за мною. Кинув коня, а сам пішов попереду. Пройшов так, можливо, з півверсти; раптом чую — став лід тікати з-під ніг, і я занурився ніби в кисіль. Не встиг крикнути, як провалився по самий пояс. Чую, як лід дрібними брилами колишеться навколо, хапаюсь я руками за обломки: — Братці, пропадаю, виручайте! — Заметушилися ті, бояться підходити. Лід, як був вітер, поламало кругом на дрібні шматки, потім снігом затягнуло,— так бояться, щоб самим не провалитися.— Братці, кричу, не дайте християнській душі загинути. Коли самі боїтеся, то киньте хоч кінець вірвовки.— Кинулися вони до саней, почали шукати, з переляку ніяк вірвовку не знайдуть. А знайшли — ніяк не розв'яжуть: руки на морозі закоцюбли, не діють. А я вже слабнути став, чоботи повні води набрав,— стали тягнути мене, руки зісковзують з льоду. Нарешті-таки розплатили, кинули кінець, ухопився я, потягли вони, а вірвовка ковзає у мене в руках: залякли вони, не можуть втримати. Висковзнула вірвовка зовсім.— Братці, кажу, пропав я зовсім, не бачити мені світу божого.— Витягли вони вірвовку назад, нав'язали вузлів на кінці, щоб не ковзалась, і знову кинули. Ну, ухопив я за вузли, потягнули вони, виволокли мене на кріпкий лід. Піднявся я по самий пояс мокрий, вода біжить, зуб на зуб не попадає.— Що ж, кажу, тепер будемо робити? — Найперше, кажуть, перевзутися тобі треба.— Зняли з мене чоботи, вилили воду, онучі викрутили, вижали добренько; взувся я знову. Тільки холодно, так всього і колотить мене.— Ось що,— кажуть вони,— теперечки нам тут ночувати, не інакше. Якщо поїдемо назад, пропадемо. Бо ж лід не стоїть, розходиться, колеться, де

й пройшли перед цим, тепер не пройдеш, а не видно, снігом закрито, провалишся зовсім і з конем, і з саньми. Треба перечекати, а вранці поїдемо.— Ні, кажу, не діло ви кажете. Коли ми залишимося тут, все одно мені замерзати, весь я мокрий, а мороз же, бач, який! Боїтесь ви повертатися, то я сам собі піду,— бо пропаду я тут...— Ну, вони zostались, а я перехрестився, пішов назад. Спочатку біг щосили, щоб зігрітись, а потім став задихатися— повільніше пішов. Мороз усе дужчає, поземка повіяла, став вітер пекти мені лице, руки, морозити всього. Куди не глянеш, синя морозна ніч, і небо все горить, а по льоду тягнеться і шарудить білою пеленою поземка. Спочатку я все приглядався, остерігався, обходив підозрілі місця, щоб не провалитись. А мороз все більше і більше знобить. Почала мені туга серце огортати, оглянешся— сам, навкруги лід, над головою нічна морозна імла і кризь неї зорі горять. Чую, почав я замерзати. Ноги в ступні вже не згинаються, як колоди пересуваю, як дві поліянки, вже й не чую їх. Помацав руками— лід до самого коліна, замерзли мокрі онучі, шаровари і чоботи стали мов кілок і примерзли до ніг. Згадав я свій сон і як у комині покійники вили, і потемніло у мене в очах, захолола душа, прийшов кінець. Перестав я остерігатись і навпростець пішов, поволік свої ноги, як дерев'яні. Провалюсь— один кінець, все одно замерзати мені тут. Повинен би й берег бути,— не видно: все так само пусто, все таке саме морозне небо спускається до темного краю льоду, і навкруги сумно, і віє низом поземка. Покався я господу в гріхах усіх, перебрав у пам'яті діток, жінку жалко стало, і, видно від морозу, сльози почали намерзати на віях. І задзвеніло в мене у вухах, ніби собаки виють, а в очах вогні, і люди десь розмовляють. Ну, думаю, от і смерть— замерзаю, і не можу вже підняти ніг. Сів я на лід і ніяк з думками не зберусь: хочу думати про те, як я сам на льоду і що ніч кругом і мороз, а перед очима то ніби день починається, то ніби в гостях сиджу. Потім стало все переплутуватись і потемніло.

Не знаю, скільки минуло часу, тільки чую, як тепло по тілу розливається. Розплющив очі, а я в своїй хаті, людей багато в хаті, жінка голосить, а ноги у мене спущені з ліжка зовсім у чоботях, як є, в діжечку з холодною водою, щоб відтанули. Наші рибалки недалеко від берега сіті оглядали, натрапили на мене і принесли додому. Покликали фершала,— прийшов він, наказав зняти чоботи. Як по-

чали знімати, так аж в очах потемніло, ніби шкіру з живо-го здирають. Так і не зняли, дуже ноги вже розпухли. Довелось розрізати чоботи. Як розрізали, відкрили, так всі й ахнули: ноги чорні, як чавун, аж сизі.— Ну,— каже фершал,— погана його справа, везіть, каже, його в лікарню. Привезли в лікарню, а там дохтори і відрізали їх по самі корінці. І став я калікою ось уже шістнадцятий рік.

Він замовк. Хлопчаки виносили з човна останню рибу.

— Кінчили, чи що?

— Кінчили.

— Води багато в човні?

— Є.

— Вичерпайте зараз.

Хлопчаки залізли в човен і почали черпаками вибирати брудну з риб'ячою лускою воду, розмірено вихлюпуючи в море.

— Ех, пане! — вів далі рибалка.— Звичайно, молодий я був, спритний, жити хотілося, ну, та що зробиш,— доля, видно, така. А от потім мене нещастя як накрило, то ось уже четвертий рік, а я опам'ятатися не можу.

Він раптом одвернувся і дивно засопів, глибоко затягуючись люлькою, в якій давно вже не було вогню.

— Син у мене помер... Не помер, а потонув, і все від того нещастя сталося, що у мене ніг не було. Якби ноги, був би живий мій синок, мій Ванюша.

І він знову відвернувся від мене і став дивитися вдалину, де піднімалися важкі хвилі. Чайки з криком шугали над водою, раз у раз падаючи вниз і торкаючись крилом хвилі. В сірому серпанку вдалині виднілося місто. Не знаю чому, але тільки те збудження, яке охоплювало мене, поки я їхав сюди, збудження перед близькою небезпекою, молодецтво і усвідомлення незвичайної обстановки, якою хотілося струснути свій буденний втомлений настрій, минуло.

— Як же це? Визмку теж затерло його?

— Ні, якби так, що ж робити? — значить, воля божа. А то на очах ось, біля мене потонув. Ставили ми з ним сіті під тим боком. Добрий улов попався, повний баркас набрали, майже до бортів вода доходила. Ну, надвечір пішли додому. Вітер почав зніматися, хвиля пішла. Ну, поки нічого — тримаємось, а як вийшли в саме «корито»,— середина моря у нас так називається,— велика хвиля пішла, почала хлюпати через борт. Бачу я, не дійдемо

так.— Ванюшо, кажу, скидай рибу; і шкода, та нічого робити, бо ж залле.— Ех, тату, каже, скільки праці поклади, коли ще дочекаємося такого улову,— буду я відливати воду з човна, бог винесе, дійдемо...

І почав він черпати воду і відливати. Я вже не примушував його: адже теж шкода. Скільки праці, і це ж не те, що пішов, покосив у степу чи в саду нарвав,— тут працюй, а смерті не забувай, а часом місяць і два б'єшся, з шкури лізеш і нічого нема, а сімейство жде, борги, господарство, одяг потрібний; ну, як дочекаєшся улову, не знаєш, як і богові дякувати. От і тоді пожалкував я, не сказав йому, щоб неодмінно рибу повикидав, а бог і покарав. Хвиля почала захлюпувати, став баркас все нижче і нижче сідати, бачимо ми, що гинемо. Закричав Ваня: — Тату, викидати треба! — І став він викидати назад у море рибу, та вже пізно було: прийшла хвиля і накрила баркас, і не встигли ми опам'ятатись, як пройшла у нас над головами. Почав я захилюпатися, став з смертю боротися. Бачу: сплило барильце з прісною водою, води в ньому небагато лишилося, чопик туго забитий, так воно плавало. Вхопився я за нього, серце в мене колотиться, став Ваню шукати, а він сажнів за півтора від мене теж зі смертю бореться, солону воду ковтає. Чоботи в нього набралися водою, тягне його до дна.— Тагуню, каже, тону я, сил нема, не втримаюся, каже.— Ванюшко, кричу, соколику ти мій, потримайся ти на воді, зараз я до тебе допливу.— Ех, якби ноги, якби ж ноги! Не бачу, не розберу перед собою,— чи сльози, чи солоною водою заливає очі,— однією рукою тільки гребу, другою за барильце тримаюся. Бачу, не втримає нас обох барильце,— маленьке воно дуже, та й вода в ньому. Думаю, тільки б допливти, допливти б тільки до нього: як ухопиться, випущу, думаю, барильце, перестану триматися, мені бог відпустить гріхи, а Ванюша дітей прогодує. От уже допливаю, ось він, бачу — обличчя у нього побіліло, захилюпається водою, і глянув він на мене, все перевернулось у мене: — Ванюшо, Ванюшо! — Рвонувся я, доплив, а його вже нема,— самі хвилі навкруги. Як закричу я не своїм голосом, солоня вода в горло заливається, відгрібаюсь, плаваю кругом, оглядаюся, забіліє на воді, кинусь, а це піна; не пам'ятаю, як взяли мене на англійський пароплав; два місяці пролежав у гарячці. Якби ноги, був би синок живий!

По загорілому, обвітреному, зморщеному обличчю рибалки текли сльози.

Хлопчаки, закінчивши своє діло, стояли рядом з відкритими сміливими обличчями рибалок і слухали батьківську епопею, яку вони знали, як свої п'ять пальців.

— Всю рибу вибрали?

— Всю, тату.

— Ну, ідіть додому, на вечір завтра будемо. Нехай хазяйка хліба заготовить. Прощайте, пане.

— До побачення, щасливої дороги.

Він уперся руками і потягнув свій тулуб, лишаючи на піску широкий слід. Добравшись до човна, він знову з допомогою обох рук піднявся до борта і перевалився в човен. Методично, не поспішаючи, розправив він парус, потягнув шкот і взявся за стерно. Хлопчики дружно зіпхнули човен, і він, підхоплений вітром, погойдуючись, кренячись, сміливо і легко пішов, обганяючи хвилі, вдалину, стаючи все меншим і меншим. Незабаром над хвилями видно було лише гостре крило його, потім він на горизонті майнув чорною цяткою і зник зовсім.

Хлопчаки поїхали. Навколо нікого не було; тільки чайки, як і до цього, літали понад берегом. На піску виднілися колії від коліс, а біля води стрибало кілька маленьких рибок, викинутих з човна.

Я с'як-так стягнув свій човен, підняв парус і поволі пішов біля самого берега до міста.

«Бумм!..»

Він долинув здалека, цей глухо-тупий удар, від якого ледь задеренчали шибки, долинув з центральних вулиць.

«Почалось!..»

І хоч би що робив, куди б не ходив, з ким би не розмовляв, весь час в голові снувалося: «Але ж почалось...» Вихопиться дитячий сміх з кімнат, грюкнуть двері, голосно хто-небудь кашляне, і в пам'яті похмуро постає звук затихлого гарматного удару... «Почалось!..» І серце защемило, стиснувши груди тоскним передчуттям величезного нещастя чи величезного щастя, і вже не відпускало до кінця.

— Матінко-о моя!..— просунувши голову в двері, присідаючи і плескаючи себе по стегнах, говорила куховарка, рязанська баба.— Лю-дей навалили-и... кінця-краю немає!.. Уся Тверська чорна, один на одному лежать, як ті таргани... З Штрашного монастиря гатять з гармат.

Я вийшов. Гарматні постріли долинали з томливими перервами. Люди, як завжди, ішли по панелі вгору і вниз вулицею. Хрустів сніг.

На морозному небі вимальовувалася вдалині каланча. Хотілось якнайбільше на повні груди набрати оцього славного, бадьорого повітря, що покусувало за вуха, за щоки, і не думати ні про що, але глухі удари, що долинали *звідти*, і каланча на морозному небі говорили: «Почалось...»

Усе було як звичайно, лише, коли проходили повз гурт, чули:

— А вона вдарилася поблизу, так і обсипала...

Та крамниці похмуро дивилися наглухо позабаваними віконницями і щитами. Але чим далі я йшов, тим більше людей траплялося мені назустріч, і було чути безладний, збуджений гомін. Зупинялись, вмить утворювався неве-

личкий гурт, і говорили, говорили нервово, покvapно, начебто ці люди, що ніколи не бачили одне одного, були знайомі багато років.

Яксь літня дама, певно німкеня, притримуючи тремтячі руки на грудях, говорила придыхаючи, і пір'їни стриба-ли в неї на капелюшку:

— Я кофору, ходімо, я боюсь... а вона кофорить: не бійся... Дифимось: баххх!.. а у нього колофи нема, а з шиї кроф... а з шиї кроф, як фонтан...

І вона з перекошеним обличчям смикає найближчого слухача за гудзик пальта... Понуро слухають, не вмючи ще розібратися, не наважуючись довіритись оповідачці, але гарматні удари potwierджують правдивість розповіді.

Ось і барикади. Кvapливо знімають ворота, вивертають грати, валять стовпи. На напнутих через вулицю мотузках тріпотять червоні прапори. Залишено вузькі проходи по тротуарах. Усі пролазять, покірно згинаючись, під напнуті дроти.

Гарматні постріли дедалі чіткіші, і при кожному ударі тяжко двигтять земля. Тепер уже не йдуть, а біжать *звідти*, обличчя розгублені, бліді, начебто пом'яті.

— Куди йдеш?..— злостиво і нецензурно вилаявшись, кричить мені в самісіньке обличчя якийсь маленький ді-док.— До чорта в зуби?.. З кулеметів б'ють...

— А-а... хай... хай натішаться...— так само злостиво кричить молодий хлопець, погрожуючи в тому напрямі ку-лаками,— хай натішаться... хай...— і він покvapно випере-джає мене.

Наче фатальна смуга, безлюдно тягнеться через пере-хрестя Тверська. Нікого нема, але на рогах купки ціка-вих — діти, жінки, чоловіки, торговці. Витягують шиї, ви-зирають за ріг і знову назад.

Я притишую ходу. Попереду біля самого рогу лунає оглушливий вибух. З димом і вогнем злітають вгору вя-лом шматки чогось чорного. Назустріч щодуху біжать люди. Попереду мовчки мчить, зціпивши зуби, стиснувши кулаки, величезний рудобородий чоловік, і ясно-червона смужка з лоба по носі, по щоці губиться в густій рудій бороді. Дівчинка, років дванадцяти, кричить нелюдським голосом:

— Ой рідненькі мої... ой рідненькі!..

І довго, гублячись десь у кінці вулиці, долинає:

— Рідненькі... рі-ідненькі мої!..

Біжить бабуся з величезними, витріщеними білками:

— Свят, свят, свят, господь Саваоф, сповни небо і земля!..

З гурту цікавих шрапнель вирвала шістнадцять чоловік. Частина пораниених розбіглась, частину розтаскують по подвір'ях, а на снігу нерухомо чорніють четверо. П'ятий стоїть у здивованій позі, потім поволі хилиться і, не згинаючись, падає обличчям у сніг і так само лежить нерухомо, як і решта. Неподалік — воронкоподібна яма. Навколо криваві плями і якісь чорні клапти чи то одежі, чи то людського тіла.

Нікого нема. Хочеться зазирнути за ріг. І страшно, і нестерпно тягне, як тягне зазирнути в чорну безодню.

З завмиранням серця ступаю крок.

— Заждіть...

Я обертаюсь. Хлопець, що кричав «хай натішаться», відходить од сусідньої хвіртки.

— Почекайте трошки — зараз друга вдарить.

— У ту ж мить лунає такий самий оглушливий вибух біля протилежного рогу. Дим і вогонь розвилистими струменями шугають вгору, з сусідніх будинків густо сиплеться штукатурка, і з дзенькотом летять з усіх вікон шибки.

— Тепера можна.

Почуваючи, як стигне потилиця, я визираю. Тверська мертвно-безлюдно тягнеться в обидва боки. Тільки десь далеко, в морозяній далині, маленькі, іграшкові люди маячать біля маленьких, іграшкових гармат.

— Відійдіть.

Я відійшов будинків за два.

— У кого ж вони стріляють?

— А так, дурниця якась.

Я дивлюсь на кобуру від револьвера, яка стовбурчить з-під розстебнутого пальта.

— Ви дружинник?

— Еге.

— Чого ж так... мало?

— Мало, а бачиш, скільки гармат понавозили.

— У мирних палять?

— Бо публіка темна, здря лізе... Умій вийти, умій сховатись, а вона лізе. За сьогоднішній день он скільки набили їх, а в нашому загоні нікого ще не поранено.

Я пішов назад. Гарматні удари, то здвоюючись, то поодинокі, стояли в повітрі.

Напливали сутінки. На площі червонувато металося з боку в бік полум'я вогнищ: палили ворота домовласників,

які замикали їх. На стінах невиразно біліли оголошення генерал-губернатора про штраф у три тисячі карбованців, якщо ворота не будуть замкнені.

Уже панувала ніч, темна, глуха. Жодного ліхтаря, жодного вогню. Гарматні постріли вщухли. Зате то там, то там лунали поодинокі або цілими букетами рушничні постріли. Де стріляють, хто стріляє — не можна було сказати. І серед глухої темряви ці лясаючі короткі звуки впилися болісно й погрозливо. Рушничні кулі без прицілу летять на кілька верст і влучають у зовсім випадкових людей.

Рипів сніг. На вулицях ані душі.

II

Зранку звичайно бувало тихо, але одразу після полудня розгорялась гарматна стрілянина. Вулиці — наче вимерли. Зате біля кожних воріт, біля кожної хвіртки, на кожному перехресті купки людей. Розповідають випадки розправи війська і поліції, подвигів дружинників і палко обговорюють шанси перемоги тієї чи тієї сторони в нарастаючій кривавій драмі.

— І в нас барикади будують,— і злякано, і радісно каже служниця.

— Де?

— Біля застави.

З уявленням про революцію, повстання пов'язується щось незвичайне, вражаюче. Та коли я підходив до застави, все було страшенно просто. Зі співом, з сміхом, з жартами валили стовпи, тягли ворота, дошки, колоди, сани з снігом, і барикада виростала за кілька хвилин, уся облутана телеграфним і телефонним дротом. Біля воріт і по тротуару товпилися люди.

— Ну, братці, баби теж пішли на барикади... Справа Дубасова кепська... Хо-хо-хо...

Усі весело підхоплюють і сміються.

Барикади одна по одній виростають вниз по вулиці, в напрямі до Пресненського моста. Раптом публіка зникла. Вулиця безлюдно, мертво і грізно біліла снігом. Колоди, дошки, стовпи, перекинуті сани, нерухомі й безладно навалені поперек вулиці, надають цим будинкам, вікнам, наглухо зачиненим крамницям, зяючим воротам вигляду мовчазного і напруженого очікування.

Я теж завертаю за ріг у провулок.

— Що таке?

— Козаки.

І це коротке слово враз освітлює безлюдну вулицю і накидані колоди рівним, немиготливим сірим світлом, в якому відчувається: «Для когось це буде востаннє?» Цікаві тулилися до воріт. Молодий хлопець, піднявши руку, гукнув:

— Пе-ерший номер!..

Кілька чоловік з револьверами в руках згрупувалися біля найближчої до рогу хвіртки.

— А ви відійдіть... відійдіть, будь ласка... а то підійдуть — почнете тікати, паніку зчините,— говорив хлопець, звертаючись до публіки.

— Це — дружинник,— передавали, відходячи, пошепки одне одному, і в цьому шепоті і в поглядах, якими його проводжали, крились і повага, і страх, і надія на щось велике, що зроблять ці люди.

Я визирнув. Сірим розгорнутим строем поперек усієї вулиці йшли вдалині спішені козаки. Коли зійшли на міст, їх сірий ряд враз блиснув вогнем, і пролунало: рррр... рррр... рррр... наче рвали величезний кусок сухого накрохмаленого ситцю. По барикадах, по ринвах, по вивісках і вікнах, а особливо по хвіртках дворів, тріскотливо посипалися горіхи... Рррр... ррр... ррр-и!.. Я вбіг у хвіртку завулка. Тут товпилося чоловік двадцять перехожих і цікавих. Металась якась жінка.

— Ой лишенько, та куди ж це я...

А ситець усе дерли. В проміжках ніжно заклацали браунінги. На протилежному перехресті дружинник спокійно став на коліно, прицілювався з гвинтівки, блиснув вогонь,— і раптом серед стріляючих пролунали вигуки і радісний сміх:

— Браво... браво... браво!..

Ситець перестали рвати. Публіка знову висипала на вулицю. Я теж вийшов. Всюди стояли купки людей. Підібравши чотирьох пораних, вишикувавшись повзводно, сіріли вдалині, відходячи, козаки.

Знову закипіла робота. Барикади виростили одна по одній. Внизу вулиці, біля мосту, вироста остання. Червоний прапор переможно маяв над нею. А вдалині понуро і мовчки дивилась на неї пресненська каланча.

Вночі місто вимидало. Тьмяно білів сніг. Чорними не-
виразними громаддями в глухій нерухомій темряві тону-
ли будинки. Жодного вогника. Жодного звуку. Тільки со-
баки гавкали, перегукуючись, і в перервах панувала німа
тиша. Здавалося, серед ночі розляглося велике село, і спо-
коєм, і мирним сном віяло над ним.

Пів на одинадцятую ночі.

... Рррр... рррр... рррр...

Залпи роздирають нічну тишу і женуть ілюзії... Рррр...

Це вже у нас внизу, на подвір'ї. Я обережно відчиняю
квартирку. Стріляють біля воріт. Кулі, мов з решета, сип-
лються в паркан, у парадні двері. Весь будинок — наче
мертвий. Дружинників тут нема, бо їм незручно ховатися
й оперувати, — подвір'я, як мішок, з одним виходом, і їх
легко всіх захопити. Проте солдати стріляють на подвір'я,
у вікна обивателів, щоб настрахати, щоб ніхто не показу-
вався, а головне тому, що в дружинників стріляти не до-
водиться: вони невловні.

Постріли вщухають. З вулиці долинають гамір і голоси.
Небо потроху багровіє. Злітають іскри, жолобиться і трі-
щить дерево — палять барикади.

Хтось голосно висякався, і цей мирний звук дзвінко
і якимось умиротворяюче пролунав у морозному нічному по-
вітрі, і уявився солдатик, що витирає об поли шинелі
пальці, обвітрене добродушно-тупувате обличчя мужичка,
відіраного від земельки, коло якої він би і тепер залюбо-
ки б порався.

Заграва розгорялася. Будинки похмуро виступили, кри-
ваво осяяні, з мертвими, невидющими вікнами. Згодом по-
троху погасло, все затихло солдати пішли, — і знову похму-
ро панував мертвий, мовчазний морок і гавкали собаки.

«Кінець!»

Груди давило, наче важкою могильною плитою. Попе-
реду ввижався кошмар кривавої розправи. Як же я зди-
вувався вранці, коли побачив, що це ще не кінець: зано-
во споруджені барикади гордо красувались, і несхитно
маяв червоний прапор. У місті все було придушено, тіль-
ки Пресня, безлюдна і вся зв'язана барикадами, похмуро
й гордо давала останній бій.

Мені довелося вертатися з міста, і я потрапив на Прес-
ню з боку Горбатого моста. Треба було перейти через Ве-
лику Пресню. Мене зупинили:

— Не йдїть.

— Чого?

— З каланчі полюють... неодмінно підстрелять...

Я глянув. На каланчі справді вимальовувались фігурки, і іноді долинав звідти звук пострілу. Городовики й солдати, розлучені від безсилля взяти Пресню, полювали на обивателів. Досить було будь-кому показатись, як його скошували. Кулі обстрілювали вздовж усю велику вулицю, літали по подвір'ях, пронизували вікна.

Велика Пресня безлюдно тягнулась в обидва боки, але в усіх завулках, прихованих від каланчі, чорнів натовп. У ці дні неможливо було всидіти в кімнатах. Я прислухався.

— Вночі біля Горбатого моста студента арештували, обшукали — револьвер; потім дівчину, потім робітника. Офіцер нічого не спитав, не дізнався, хто вони, як і що, мотнув головою — ну, і...

— Що?

— Розстріляли.

— Стояла похмура й сувора мовчанка.

— Як же мені тепер перебратись?

— А я вас переведу.

Хлопчик років десяти, меткий і спритний, дивився на мене ясними оченятами.

— Як же ти? — здивувався я.

— Ходімте.

Він підвів мене до рогу, від якого поперек вулиці простяглась барикада.

— Лягайте на пузо.

— Що таке?

— Обов'язково на пузо, а то все одно підстрелять.

Нічого не вдієш. Ми поповзли по холодному снігу, ховаючись од каланчі за барикадою. На тому боці, уже за рогом провулка, підвелись, обтрусились. Я заплатив, і хлопчик весело, як ящірка, завивав назад, сподіваючись нагоди ще когось-небудь переправити, поки не вб'є куля городовиків, що чатують на каланчі.

«На Москву-ріку!..»

«На Москву-ріку!..»

Це, як кошмар, стояло в мозку, ні на хвилину не відпускаючи ні вдень, ні вночі, ні під час роботи, ні у сні... Вони йшли, ішли троє, можливо, не знаючи одне одного, ішли мовчки. І з трьох боків ішли мужички Рязанської,

Калузької та інших іще губерній, поклавши рушниці на плечі.

І теж ішли мовчки.

І не треба було просити, плакати, опиратися, бо було марно. І була морозяна мла. Обабіч відходили назад будинки, чорні, мертві, німі. Там, всередині, можливо, спали чи ходили, розмовляли, вечеряли, роздягались, чувся дитячий плач, а ці йшли повз чорні й мертві зовні будинки.

Потім потягнулись паркани й пустирі. Потім була тільки морозяна мла та низько білів сніг. Зупинились. Поставили, щоб було зручно. На мить запанувало велике мовчання. І ці троє, і мужички з Рязанської та інших губерній думали. Про що?

Потім...

Коли мужички пішли, на тьмяно біліючому снігу чорніли три плями.

IV

Мене розбудили важкі, стрясаючі удари. Було темно. Я трохи підвівся. Діти спали. Няня поралась у сусідній кімнаті. Гарматна канаода розросталася, будинок двигтів. У перервах було чути, як тріскотіли кулемети і розсипались рушничні залпи. Дивні, скреготливі звуки, немов багато заліза волокли по залізу, тяглись у пануючій за вікном імлі, і це нагонило непереборну тугу.

Раптом: цок! З коротким звуком куля, продірявивши дві віконні шибки, уп'ялася в стіну. Штукатурка із шурхотом посипалась на підлогу.

— Ой-ой-ой... убили, убили!.. Рідненькі!..— голосила нянька і металася по кімнаті.

З голосу, яким вона голосила, я вгадав, що її не поранено.

— Няню, сідайте... сідайте!.. Не підводьтеся над підвіконням. Сідайте на підлогу...— намагався я перекричати гул канаоди.

Я зліз на підлогу, одягся на підлозі і— гай-гай!— за Руссо, рачки доповз до дітей. Обидва хлопчики тихо спали, нічого не підозрюючи. Я стягнув їх і по підлозі поволік у другу половину квартири, що виходила вікнами не до стріляючих.

Меншенький почав ревма ревти, а старший тривожно говорив:

— Тату, пусти мене, я сам піду...

— Ні, нічого,— говорив я, проповзаючи в двері,— тільки не підводь голови.

— Хіба небезпечно?

— Ні, ні... тільки не підводь голови!..

У дальній кімнаті зібралися слуги, хазяї з дітьми. Ми лежали, шулячись, на диванах, на стільцях.

Тут, виявляється, теж не можна було встати на весь зріст: трилінійні кулі, пробивши дві дірочки в вікні, пронизували внутрішні стіни квартири і впивались у цеглини протилежної зовнішньої стіни вершків на півтора. Раз у раз було чути: «цок, цок...» Обсипалась і падала штукатурка, вкриваючи підлогу білим нальотом.

Почало розвиднятися. Час тягся томливо повільно. Гармати гриміли. Жінки, уткнувшись обличчям, плакали. Дітлахи з широко розплющеними очима мовчки дивились на незвичну обстановку.

— Ходімте подивимось,— мовив хазяїн, блідий, з тремтячими губами.

Нахилиючись, ми пройшли в мою кімнату і, прихилившись у кутку, почали дивитись навскоси у вікна. Розвиднілося. З нашого п'ятого поверху вулицю й Пресненський міст, з якого стріляли, видно як на долоні.

— Та вони розстрілюють будинки!..— вигукнув хазяїн, білий як полотно.

Справді, щоразу, коли з жерла гармати вилітала довга вогненна смуга, в одному з будинків танув клубочок диму, бризками розлітались осколки, падали цеглини, чорніючи, зяяли проломи, і мертво дивилися пробоїни замість вікон.

Під нашою підлогою щось загуло. Густа хмара зеленуватого диму пропливла, гнана вітром, повз вікно, заступивши на мить усе. Під нами, в квартиру четвертого поверху, влучила граната.

Як божевільний, я кинувся, уже анітрохи не остерігаючись, схопив хлопчиків і бігцем побіг по коридору. За мною бігли хазяї з дітьми і слуги. Кулі раз у раз цокали, і сипалась штукатурка. Треба було збігти величезними, на всі п'ять поверхів, сходами. Наскрізні вікна, що освітлювали їх, були помережані дірками від куль. Величезні вогні гарматних пострілів, що спалахували на мості, мигтіли в очах. З усіх дверей квартир вискакували напіводягнені тремтячі люди і бігли вниз. Діти, старики, жінки, чоловіки — все змішалось в живому потоці.

Хлопчики міцно обіймали мою шию, і я весь час потерпав, що ці рученята враз обм'якнуть і тільки мертво обвисне в мене на руках. Не розбираючи східців, шалено мчав униз, мелькаючи повз безмовно і страшно роззявлені вікна. Остання площадка десь далеко губилася внизу. Ноги підломлювалися, стукало в скронях.

Нарешті вискочив на подвір'я і полегшено зітхнув: подвір'я було закрите будинками і парканами. Але довелось і звідси тікати,— кулі шаруділи, димлячись сніжком, по землі, по купі вугілля, накиданого біля паркана. На обивателя полювали з каланчі.

Я вбіг з хлопчиками на руках у підвальне приміщення. Було темнувато й вогко і тхнуло мишами. Невизначно виднілись силуети людей, що сиділи, стояли, походжали. Звуки пострілів глухо долинали сюди. Страшенна, зовсім незвична втома опанувала, руки й ноги німіли. Я сів на якийсь ящик. Треба було зосередитись, подумати.

— Ня-яню!..— капризно протягнуло маля.

— Тсс... тсс...— злякано прошепотіла якась жінка, кидаючись до нього і затуляючи йому рота.

Усі говорили пошепки, ходили навшпиньках, начебто в домі був покійник і начебто це могло від чогось урятувати.

Справді, а де стара? Вона або вбита, або забігла в підвал другого корпусу.

Серед шепоту було чути:

— О-о господи, за що караєш?..

Таким самим придушеним шепотом хтось молився в кутку, і уривчасто долидало:

— Боже правий... боже всесильний... у твоїх руках... ізбави й помилуй... від глада, труса й нашествия іноплеменників...

— Якщо зруйнують верхні поверхи — обваляться, і нас тут розчавить...

Хтось підвівся і почав мацати руками склепіння.

— Міцно.

— Та ще балки залізні, п'ять будинків витримують.

— Еге ж, витримують!.. Якби люди будували, а то підрядчики...

— Не знали, що ви тут сидітимете, а то б міцно збудували.

У другому відділенні чорніла величезна піч центрального опалення. З-під колосників, тремтячи, лягали на долівку червоні смуги. Приходили і, простягаючи, гріли руки.

На купці вугілля, зливаючись із темрявою, сидів кочегар, понурий і чорний. Він був з Тульської губернії, не мав роботи, і, пожалівши його, управитель дав йому притулок. Він помагав коло печі, і за те йому давали нічліг і годували.

— Що, Іване, страшно?

— Однаково,— понуро пролунало з темряви.

— А коли вб'ють?

— Уб'ють — нічого не вдієш.

І, помовчавши, додав:

— Нас давно вбивають, не дивина.

— Як?

— А так. У мене в родині, опріч мене з жінкою, було восьмеро дітей, а тепера — двоє.

— Де ж ті?

— Померли... з голоду... голодна губернія...

Знову в темряві запала мовчанка. Тремтіли червоні смуги, і вискакували, стрибаючи, розжарені до білого вуглини. Усі непомітно пішли в друге відділення. І мені згадалося, як біг я сходами, пригортаючи дітей. І цей чоловік так само пригортав своїх дітей, і в одного по одному розчіплялись у них руки і обвисало схудле, виснажене тільце.

Я вийшов, перебіг під кулями подвір'я і почав підійматися сходами до себе в квартиру: треба було дістати хлопчикам теплішу одежу — в підвалі було вогко.

Хрустячи штукатуркою по підлозі в порожніх кімнатах, я притулювся до стіни і глянув у вікно вниз.

Там, де ще годину тому стояли величезні будинки, повні дітей, жінок, сповнені праці, турбот і життя,— бурхало море вогню.

У розжарених вікнах, серед сліпуче струмуючого світла, шалено стрибало, металось, криваво кивало гострими головами, хитро висовувалося і ховалося щось невловно примарне, і тремтливо мелькали, з'являючись і зникаючи, світлі убори. І стільки було в цьому невгамовного, мелькаючого, гадюче-хитрого, що мені іноді з жахом ввижались живі істоти. Квапливо, шалено весело гралися в таємничезрозумілу гру, і тривав несамовито дикий танок.

Часом у розжареній атмосфері розверзалися чорні провали, і звідти виднілись обвуглені балки, і зміїлись, перебігаючи, іскорки розжареного до білого заліза.

Ці веселощі й рух були мертві.

Вогонь бурхав, пожираючи цілий ряд будинків. На

протилежному боці теж горіло. За Середньою Преснею здіймався величезний стовп диму. Будинки займались водночас у багатьох місцях. З усіх вікон, дверей надзвичайно дружно шугав дим, клубочачись і оповиваючи. Десятки язиків відусюди лизали стіни, покрівлю. Було чути тріск, шурхіт, несло дим, іскри. За Пресненським мостом море вогню. Дахи завалювались, і вцілілі почорнілі димарі, мов привиди руйнування, височіли серед диму й полум'я.

Було щось величезне, щось невимовне, протиприродне. Було руйнування міста.

Я заціпеніло дивився на це, коли раптом сухий миттєвий звук цокання змусив здригнутися: куля, пробивши шибку, розщеплюючи дерево, пронизала двоє дверей і зникла в стіні другої квартири. Треба було йти. Я глянув востаннє вниз і не міг відірватися. Коло бурхаючих пожежане будинків гасали квапливі постаті.

Вони прибігали звідкись, молитовно піднявши руки вгору, підбігали до спалахуючого будинку, кидались уперед головою, і в клубах густо шугаючого з вікна диму злодійкувато мелькали ноги.

Кілька секунд тягнулись нестерпно довго. У вікнах мовчки звивався чорний дим. Потім враз з'являлась обсмалена голова і вся закопчена постать. Відбігши кілька кроків, закурений чоловік, вправно вибиваючи ударом в дно долонею корок з сотки чи півпляшки і закинувши далеко назад голову, квапливо лив тремтячою рукою в рот горілку, що весело мінілась, криваво яскріла на вогні. Горіла монополька.

А навколо ширяли кулі, гуркотіла пожежа, тріскалися стіни, завалювались покрівлі.

V

У підвалі, як і раніше, стояв гнітючий шепіт. Няня, пробравшись сюди, розповідала дітям казки:

— От сірий вовк і каже Івану-царевичу: «Іване-царевичу, сідай ти на мене, понесу я тебе через луки і ліси, через гори і діброви, через моря й ріки...»

Дитячі оченята широко дивляться на зморшкувате обличчя:

— Няню, ти чого плачеш?

— Боже мій, невже ми не виберемося звідси? — шепотом, сповненим сліз і відчаю, каже хвора, що нерухомо лежить на ліжку.

— Не хвилюйся, любач... Тобі так шкідливо хвилюватись,— каже, нахилиючись до узголов'я, брат.

— Шкідливо хвилюватись,— гірко усміхається вона.

Глухо долинають тепер десь далі постріли пересунутих гармат.

— А сірий вовк відкинув поліно й помчав скоком...

— Що таке поліно? — дзвенить тоненький голосок.

— Тихше. Це вовчий хвіст.

Ніхто нічого не їв. Дітей поять холодним чаєм.

— Ні, це неможливо. Треба ж звідси вибратись.

— То ідіть дізнайтесь.

— Куди ж я піду — стріляють... Ідіть ви...

— Я б пішов, таж... діти. Що вони робитимуть, якщо... розумієте...

— Я б теж пішов — мати в мене... У Тулі... єдиний гонувальник...

— Треба двірника. Яків!

— Що накажете?

— Піди дізнайся,— можна нам звідси вибратись?

Усі дружно напускаються на двірника:

— Це ж неможливо...

— Не можемо ж ми сидіти тут, аж поки розстріляють чи сплять...

— Чортзна-що таке... Треба ж заходів якихось вжити, чого ж ти чекаєш?..

Двірник виходить.

— А я от що скажу,— чути глухий рівний голос,— я от що скажу: пожежа підбирається і до нас...

— Ах, обліште, обліште, будь ласка... Терпіти не можу, коли починають...

— Яка там пожежа?.. Куди підбирається?.. За десять верст від нас...

— Слава тобі, господи, наш будинок величезний, цегляний і стоїть осторонь...

— Ви — завжди!..

Його ненавидять. А він, помовчавши, так само рівно й глухо каже:

— Осторонь!.. Але ж паркани тягнуться до нашого. А біля паркана в нас, самі знаєте, яка громада вугілля... Займеться — лутки, двері, підлога почнуть горіти. А то — цегляний!.. Ну, а тоді не вискочиш, хід же один, мимо вугілля, а поліземо у вікна в завулок,— одразу розстріляють, самі розумієте...

Усі розуміють — він каже правду, але його все одно ненавидять, відвертаються, перестають говорити.

Входить людина в кашкеті й фартусі.

— Ви хто такий?

— Прикажчик з крамнички.

— Ага, це та, що горить... Від гранати зайнялася?..

— Від гранати! — злісно каже прикажчик. — Від гранати не зайнялась би. Жоден будинок від гранати не зайнявся. Після стрілянини, коли весь квартал очистили від дружинників, прийшли солдати. Ну, ми зраділи, — значить, втихомирилось усе. Входить офіцер і каже: «Вийдіть усі з будинку». Ми роти пороззявляли. «Вийдіть усі негайно, палити будемо». Почали просити. «Ніколи нам дождитися, зараз же виходьте». Насилу хазяїн на колінах ублагав, — чотири ящики краму дозволили взяти. Солдати одразу облили гасом і запалили в п'яťох місцях. А скільки квартирників, — повнісінько, і в усіх майно.

Щось сіле, холодне й липке заповзало, поступово наповнюючи підвал... Немов чудовисько з величезним мокрим важким черевом уклалося і безтямно дивилось на нас невидючими очима, дивилось безумством жорстокості.

— А зараз підпалили будинок з рогу, біля вас; бачать — вітер у той бік, ну, і підпалили, щоб увесь ряд...

— А-а!!

У всіх враз захрипли голоси.

— Панове... хвилиночку... треба завісити... Адже генерал-губернатор... І тихше... бога ради, тихше...

І вікна завісили, і всі ходили навшпиньки, і знову говорили пошепки. Стало зовсім темно, тільки на стелі, проникаючи крізь щілину вікна, відбивалась заграва. І ця кривава смуга то розгорялась, то блідла, і всі, завмираючи, стежили за нею.

— Та де ж двірник?.. Боже мій, де ж двірник?.. — було чути істеричний шепіт.

— Якове, де ж ти подівся? Чого ж ти не дізнаєшся, коли нам можна звідси вибратись?

— Еге ж, дізнаєшся... Ідіть та й дізнайтеся. Я он висунувся, а солдат мені відмахнув. Я кажу: «дозвольте пояснити», а він як бахне — то й край у воріт відколов.

Тихий, лагідний і послужливий Яків тепер говорить, тримається вільно й незалежно: він уже не двірник, він тепер рівня всім, хто тут є, бо йому загрожує така ж небезпека згоріти живцем або бути рєзстріляним.

Ніч чи день — важко розрізнити; певно, ніч, і смуга на стелі стає кривавішою.

— Та мені одно відро!..— дзвінко й зухвало порушуючи, мов іскра, темряву, напруження і заціпеніння, лунає серед пригніченості, тиші й мертвого шепоту хлоп'ячий голос.

— Тсс!.. Тихше!..— шиплять усі, вискакуючи і махаючи руками.— Тихше... бога ради, тихше!

Хлопчик років одинадцяти, червонощокий, з круглим обличчям, шкірить веселі білі зуби, вправно підставляє під кран відро, і струмінь, пінячись, наповнює шумом помхуре приміщення.

Його оточують.

— Та ти звідки?

— А он, навкоси, з білого будинку...

— Значить, вулицею ходити можна?

— З превеликою охотою... куди завгодно.

Враз розпадається гнітючий тягар, чудовисько зникає. Всі шумно, навперебій гомонять, квапливо й радісно.

— Ну, от, я ж вам казав: не звірі ж вони. З якої речі вони будуть палити і розстрілювати хворих, дітей, жінок... людей, зовсім ні до чого не причетних.

— Слава тобі, господи... слава тобі, царю і творцю...— безумно радісно хреститься хвора, спершись на лікоть і звівши очі до стелі.

Чути щасливе схлипування.

— Діти, одягайтесь!

— Іване Івановичу, куди це ви мої калози поділи?

— Значить, не стріляють?

— Стріляють! — весело кидає хлопчина, закручуючи кран, і вмить настає нестерпна, гнітюча тиша.— Двох раз підстрелили. Гатять і по завулку, і по вулиці, і з Зоологічного.

— Як же... як же ти?

— Та хазяїн каже: «чайку хочеться... Біжи, каже, Ванько, принеси відро...» У нас же водопроводу немає, водовози бояться, не іздять... А хазяїн з хазяйкою в погребі сидять, з страху горобинівку тягнуть, мов гудзики...— Хлопчик соковито сміється, підхоплює відро і зникає.

Знову гнітюча тиша, знову шепіт, знову покійник у домі.

Діти бігають між накиданим мотлохом, сваряться, плачуть, сміються, верещать, і дорослі, вгамовуючи, раз у раз шиплять на них.

— А пожежа розгоряється,— чути спокійний, рівний глухий голос.

— Та ви звідки знаєте?! — злісно і з ненавистю напускаються на нього.

— А он!

І всі зводять очі до кривавої смужки на стелі. Вона яскрава. Потім потроху тьмяніє, тьмяніє. І всі жадібно тягнуться до неї запаленими, гарячковими очима.

— Ну, от бачите, гасне.

— Боже мій, невже ж!

— Дітоньки... рідні мої... рідні мої... ви врятовані...

Всі підводяться, і всі, навіть діти, дивляться в одно місце на стелі.

— Та це димом заслало,— похмуро лунає той самий спокійний глухий голос.

— А-а, облиште!.. Каркає ворона на свою голову...

Але на стелі стає знову світліше, і кривава смуга, блимаючи і ворушачись, байдуже дивиться, як вирок.

Усі похнюплюють голови. Щось страхітливе своєю безглуздістю проймає душу. Часом здається, все — сон, і хочеться прокинутись. Я дивлюсь на підлогу і ховаю злочинну думку: всі згорять, а я залишуся з дітьми цілий.

І я квапливо й тривожно гасаю уявою по підвір'ю, зазираю в сарай, за паркани,— шукаю маленької дірки, куди можна було б пролізти. Взяти дітей і проповзти на животі через Зоологічний сад, але там особливо старанно розстрілюють і сьогодні розстріляли служника, який ішов годувати звірів. З другого боку колишеться пожежа. По завудку свистять кулі... Виходу нема...

Я з зусиллям дихаю стисненими грудьми. Підводжу голову, зустрічаюсь із злісно виблискуючими очима і в них ловлю ту саму думку: всі згорять, а він один врятується.

— Гм... димком відгонить...

І хоч його ненавидять, ненавидять його глухий голос, але не заперечують; і у горлі у всіх лоскоче гіркою, а очі щипає. Диму насправді нема, бо вітер поки що спрямовує його в інший бік, але всі відчувають його.

Кривава смуга розгоряється. Глухо лунає постріл: кого там іде?.. А ті, що їх заколюють багнетами? Ткнуть у серце другого, третього по черзі — спокійно й без клопоту.

- Ночі кінця-краю нема.
- Котра година?
- Певно, близько третьої.
- Боже мій, ще чотири години страждати!..

Я дістаю годинник, дивлюсь, протираю очі, знову дивлюсь.

— *Восьма година!*

— Не може бути... не може бути...— шелестом жаху проноситься.— Ваш зупинився.

І з усіх кишень лізуть годинники.

— Восьма...

— Без п'яти восьма...

— Десять хвилин на дев'яту...— пригнічено лунає з усіх боків, і всі прикладають годинники до вуха.

І тоді всі замовкають і сидять нерухомо, наче кам'яні. Діти в різноманітних позах у різних місцях сплять.

Усі мовчать, але підвал сповнений дивних шепотливих звуків, шурхоту, неспокійного і трепетного, тривожного потріскування. Пожежа, розгоряючись, веде свою власну розмову, і шипіння, тріск дерева, звуки падаючих цеглин крадькома вповзають, приглушені, придавлені важким склепінням, товстими стінами, сповнюючи глуху темряву тривожним гомоном відчаю й туги.

Чути чісь схлипування, стримувані ридання. Більше, більше. Вириваються нестримно, заповнюють підвал, приглушуючи пануючий в ньому шурхіт і шепіт. Молода жінка впала навколішки, сховала лице в долоні, ридає:

— Навіщо... навіщо обман?! Любов, щастя... Якщо це для того, щоб на твоїх очах загинули діти, не треба, не хочу... не треба щастя... не треба обману... не хочу!..

Вона вся аж здригається від нестримного ридання. Всі мовчать. Ні в кого нема слова втіхи. Кожному нестерпно жаль самого себе. Грізно червоніє кривава стеля.

А час зупинився, зупинилась ніч, зупинилась думка, лише тісне коло незмінних відчуттів втомлено гнітить душу.

VII

— Вони прийшли!.. Вони прийшли!!.— несамовито лунає істеричний крик.

Усі схоплюються із спотвореними від остраху обличчями, ждучи найгіршого.

— Хто?! Солдати?.. Артилерія?.. Розстріл?..

— Вони прийшли... вони прийшли!..

— Та хто?! Хто?..

Її злісно трясуть за плечі, а вона б'ється в судорожній істеричці...

— Хто ж? Хто? Кажіть!..

— Вони... пожежники...

— Тушать пожежу?..

— Ні... розбирають паркани, що тягнуться до нас...

Нас не хочуть палити...

Загальна істерика заповнює підвал. Жінки на колінах повзуть у куток, де мала б бути ікона, хрестяться, регочуть, обіймають одна одну, цілують дітей. Діти, злякані, прокидаються й ревно ревуть. Я побіг у кочегарку.

Піч майже погасла. Іван дрімає, прихилившись до вугілля,— йому байдуже. Публіка потроху заспокоюється. Усі входять з радісними, усміхненими обличчями, потискують руки, голосно гомонять. Всім жалко одне одного, всі люблять одне одного. Ніч швидко минає. Уже десята... пів на одинадцятую...

Хочеться спати, і відчуваєш, як солодко, як міцно заснув би, та нема де лягти,— все зайняте. Дітлахи потроху вгамувались. Червона смуга багровіє на стелі, та ніхто не звертає на неї уваги.

— А знаєте що,— чути глухий голос,— я б забрався звідси, поки не пізно; принаймні скористався б з мирного настрою і вивів би жінок і дітей... Певніше було б...

Але йому дарують, навіть його тепер люблять.

— Навіщо ж? — кажуть йому лагідно, і в цій лагідності відчувається: «Що з вас візьмеш? Ви не як усі люди». — Коли вжили заходів проти пожежі, що нам загрожує, значить вважають, що в будинку сидять зовсім безневинні люди.

Незборна втома охоплює. Я ставлю лікті на коліна, кладу голову на руки і віддаюсь півдрімоті. Іноді мені хочеться розреготатись,— таке воно неподобне і безглузде наше становище.

Потім мені починає снитися, безладно й заплутано, і я змагаюся із сном і сновидіннями, насилу підводжу брови, розплющую повіки, і вони знову, обважнілі, непомітно падають. І все здається червоним, і в цій густій, нудотній червоності відбиваються волохаті людські обличчя, чути кривавий шепіт зростаючої пожежі, і солдати працюють, намагаючись встромити в мене багнети, і багнети загинаю-

ться об моє тіло, солдати покvapно їх розпрямляють і знову встромляють, і я кричу їм: «Мерщій... мерщій!..»

І хтось кричить над моїм вухом: «Мерщій... мерщій!..» і шарпає мене за плечі. Я розплющую очі: червона стеля, в червонуватій півімлі голови, руки, ноги, начебто відірвані, і лежать вони розкидані, і знову заплющую. Але знову шарпають. Я підводжусь.

Стоїть двірник. Обличчя тривожне.

— Солдати... Сила-силенна. У вікна сторожки заглядають... Кажуть, зараз розстрілювати будинок будуть...

Безладно розкидані руки, ноги, голови ворущаються, звідусіль підводяться люди із заспано зляканими обличчями.

— Що?..

— Хто каже?..

— Звідки?..

— Уже друга година... а я все гадаю — я сплю.

— Боже мій, яка довга, яка тяжка ніч!..

— Та не може бути. За що будуть розстрілювати? Адже ж паркан розібрали...

— За що? А за що розстрілювали увесь день?

— Треба кого-небудь послати.

Усі очі спрямовуються на того, що із спокійним глухим голосом. Він підводиться і йде. Потім повертається через хвилину.

— Там не солдати, а звірі: я гадав, мене посадять на багнети.

— Вимагайте, щоб відвели до офіцера.

Знову йде. Чекаємо. Минає двадцять хвилин, півгодини... Томливе очікування розростається в тривогу. Що-хвилини дивляться на годинники.

— Нема його!..

Прислухаються до найменшого скрипу, але звуку кроків не чути. Та сама страшна думка проповзає в мозку: «Убили».

— Його вбили... — чую я шелест над моїм вухом. — Не кажіть тільки вголос...

— Не кажіть тільки вголос, — шепочуть усі одне одному.

І кожен ревниво стежить у кривавій півімлі, щоб не прочитали в його очах страшної думки. Найбільш бояться жаху, паніки, коли фатальне слово буде вимовлене.

Ось кроки. Усі якусь мить напружено вслухаються. Може, солдати? Він.

Кидаються.

— Що?..

— Сказав?..

— Будуть?..

Він рівно говорить таким же спокійним, глухим голо-
сом:

— Вивели з подвір'я. Весь час багнети на мене. У про-
вулку все освітлене пожежею, ні душі... «Куди ж ви ве-
дете?..» — «Іди...» Мені стало здаватися,— заколють де-
небудь біля паркана. Одним більше, одним менше... Скіль-
ки таких трупів валяється по Москві. Вивели на вулицю.
Світло, як удень. Стоїть офіцер. Обличчя в нього я не
бачив — нема обличчя, самі вуса, плекані, величезні, спря-
мовані до брів. Викладаю йому: «діти, жінки, хворі...»
Він стоїть до мене спиною. Потім недбало цідить крізь
зуби: «Якщо запнуть вікна, якщо ніхто не підходитиме до
них, ніхто не вийде з будинку, і якщо... з боку будинку
і подвір'я не пролунає жодного пострілу, ми... не будемо
розстрілювати...»

У домі знову покійник. Усі розходяться на свої місця.
У всіх застигли від напруження обличчя. Відблиск поже-
жі грає, ворущається і трепетно осяваючи, але в широко
і напружено розплющених очах стоїть глуха пільма. Шур-
хіт і гомін пожежі; як і раніше, приглушено, метушливо й
тривожно шепочуться, але у вухах цих страшно насторо-
жених людей — могильна тиша: одного чекають, одне жа-
дібно ловлять,— глухий і тихий звук фатального пострілу,
що ось-ось пролунає там, за стіною.

Я з тугою дивлюсь на дітей і шукаю очима місце, ку-
ди б їх покласти, коли почнуть стріляти у вікна. Але тут
нема безпечного кутка: бруківка нарівні з вікнами, і кулі
вкриють весь простір. Тепер вигідніше було б піднятися
на верхній поверх, але показатися на дверях — значить
бути розстріляним. Мені знову хочеться розреготатись.
Я не дивлюсь на годинник, прихилиюсь і засинаю міцним,
без сновидінь, чорним сном.

— Сидить, сидить за рогом, де паркан сходить з
нашим будинком... там зручно йому, не видно...

Цей зловісний шепіт входить у мої вуха і розжарени-
ми краплями просякає в мій мозок. І на мене дивляться
хитро злі очі під хитро зведеними бровами і голе зморш-
кувате обличчя, усе перекривлене хитрою і злосливою по-
смішкою.

— ...Він чекає тільки, щоб помучити нас... Він тішиться нашими обличчями, нашою мукою очікування...

— Та навіщо йому...

— ...А!.. хи-хи-хи, як це навіщо?.. Весь чорний, обвуглений... Усе згоріло: столи, ліжка, одяг, діти, жінка... І він не може дивитися спокійно на наших дітей... кублитися там... і...

І в мої очі близько-близько впиваються злорадно виблискуючі зіниці під скоса зведеними бровами і зазирає голе, зморшкувате, перекривлене обличчя.

— ...І вистрілить двічі в повітря!..

Я струшу карлючкуваті, кощаві пальці, що шарпають мене за плечі.

«Настане день, і все скінчиться, і все буде, як і раніш, але залишиться безумство...»

Ніколи не зустрічав я з таким жахом щастя світанок, як тепер. Я схопився і поквапно одягнув дітей.

— Ну, що, можна йти? — із завмиранням спитав я, прислухаючись до поодиноких пострілів.

— Звичайно, ручатися не можна... — каже двірник. — Руки вгору, і враз тебе... Начебто знову починають...

Я схоплюю за руки хлопчиків і вибігаю з підвалу. Вигляд обвугленого згарища та руїн вражає.

Пекучий мороз перехоплює дух. Меншенький позіхає, наче витягнута риба, задихаючись і вирячивши оченята, і щодуху біжить поруч, квапливо дрібочучи ніжками.

— Тату, — каже старший, полохливо озираючись, і так само біжить підтюпцем поруч мене, — в нас вистрілять?

— Ні, ні... Тільки швидше... швидше, діточки... Швидше... швидше, прошу!..

У паркан сухо гепає сліпа куля. Я щомиті чекаю залпу зраду. Дратуюче дзвінко хрустить сніг.

— Швидше, швидше до рогу... до рогу швидше!..

Лишилося п'ятнадцять... десять... п'ять кроків... Ми добігли... Ми завертаємо... Ми... врятовані!..

Москва, 8—18 грудня 1905 року.

ПОХОРОННИЙ МАРШ

I

Вони йшли величезним містом густими чорніючими рядами, і червоні знамена важко злітали над ними, червоні від крові борців, які щедро омочили їх до самого дровка.

Вони йшли між фасадами гігантських будинків, поцяткованих ліпними орнаментами, статуями, мозаїкою, живописом, що байдуже і холодно дивилися на них блиском дзеркальних вікон. Місто шуміло звичайним, незмінним життям. І серед кам'яного громаддя, серед публіки, яка заклопотано, байдуже поспішала тротуарами,— над їх незліченними рядами, як тисячоголоса луна, розлягалось:

— Хай живе свобода... Хай живе робочий народ!..

І гордо, і відчужено лунали ці кличі.

Гордо лунали над чорними рядами, що нескінченно губилися в заламах вулиць.

Відчужено звучали серед кам'яного громаддя, серед розкоші дзеркальних вітрин.

З веселими безвусими обличчями йшли молоді.

Суворо-зосереджено йшли старі, можливо, все ще борючись з прихованою в глибині душі звичкою рабства, з темною боязню новизни вражень, що все перевернули. І з зляканим подивом оглядалися вони на руїни вчорашнього дня.

Мигтіли чорні козирки, чоботи бутилкою, піджаки, чорні пальта. Лунали жарти і дотепи, разом з натовпном плив говір, гомін, і подекуди, покриваючи веселими вибухами, виривався сміх.

— Товариші, рівняйся!..

— Та все Ванька випирає.

— Бачиш, у нього пузо колесом, і забастовка його не бере...

— З запасом, значить...

.

— Та-ак... приходимо, зараз вартовий: що зволите? Так і так, депутація від робітників. Чекаємо. Виходить генерал. Ну, ми скинули шапки...

— А ви б і штани скинули...

— Лагідніший би став.

— Ногу дав би поцілувати...

Оповідач збентежено-сердито замовкає, і по рядах густо котиться добродушно-іронічний сміх.

Весело, безтурботно йде натовп, ніби ці чисті, прямі, широкі вулиці, ці фасади, поцятковані ліпними оздобленнями, саме були призначені для них, випадкових тут гостей, для цих чорних рядів, що розвернули силу, відчувши її в собі.

І ряди проходять за рядами, і майорять знамена, і плыве:

Зо-ло-ті нам во-ро-жі ку-ми-и-ри...

і розростається, захоплює і, густо тремтячи, заповнює вулиці, площі, панує над містом, заглушуючи на хвилину його неспокійно-крикливе життя, розростається в щось могутнє, могутнє не своєю наївною незграбністю поетичної форми, а розбурханим почуттям глибоко схвильованого моря, що учуло людяне. І в цьому густому, всезаповнюючому гулі кроків чулась горда сила, що пізнала сама себе.

II

— Товариші!

Його високо піднімали над чорніючим морем голів, і далеко було видно його, і голос його звучав виразно і ясно. Передні ряди затримувались, задні підходили, дедалі густішали, і людська ріка зупинялась, як у мовчанні зупиняються гомінки води, перепинені в руслі своєму.

Звук кроків завмер і тільки глухо і могутньо долинав з дальніх вулиць.

— Товариші!.. Навіть окинути я не можу ваших рядів. Але...— він підняв руку, і голос його зміцнів,— не в кількості наша сила. Ось ми йдемо, ідемо беззбройні, з великими руками, на яких тільки мозолі. Перед фізичною силою ми—слабші від дитини. Десяток озброєних людей може затопити нашу кров'ю вулиці. Чому ж вороги в злобному жаху оглядаються на нас?

Він замовк на мить. І стояло велике мовчання. І він окинув нерухоме чорніюче море і прислухався до далекого могутнього гулу тих, що ще йшли.

— Не руки наші страшні ворогам,— страшні серця, страшне наше прозріння, страшні гарячі серця, що б'ються невтолимою жадобою свободи! Як чорна зяюча безодня, розкрилась наша свідомість. Ми побачили наше глибоке рабство, ми побачили наших поневолювачів. Зібравшись, ми стали на одному краю безодні, а наші поневолювачі — на другому, і зрозуміли ми: нема нам примирення. І вони зрозуміли: нема їм примирення. І в цьому погибель наших ворогів!..

Він говорив їм про вічну боротьбу поневолювачів і про поневолених, говорив про залізну ходу історичного життя, яка невблаганно зітре главу змія влади людини над людиною, говорив про речі, які вони тисячі разів чули, знали напам'ять, самі могли говорити, і все-таки жадібно, не відриваючись, ловили його слова, ловили багато разів чути, бо воно не втрачало для них незайманої принадності новизни. Як любов для юнака, старе для людства було вічно новим для людини.

І знову тече чорна ріка між нерухомим громадям, яскравими плямами червоніють знамена, і чути говір, гомін і сміх, і, змішуючись з безперервним гулом кроків, урочисто пливе:

Зо-ло-ті нам во-ро-жі ку-ми-и-ри...

А з дальніх вулиць все виходять і виходять ряди.

Далеко на вулиці, що губилася в серпанку, смутно засіріло, як сіріє сумна обмілина в пустинному морі, плоска й безлюдна, сумна обмілина, над якою ширяють білі чайки. Всі підвели голови, роздулись ніздрі, зібралися складки між бровами.

III

— А-а!..

— Де?..

— Он...

— Які?..

— Не бачиш...

— Вони! Вони!..

Як тривожні нічні звуки, зривався гамір, передаючись трепетом невизначеної тривоги.

А сіра обмілина виростала і з сумної і нудної ставала грізною. Зрозуміло стало: це люди, сірі, однакові. Сонце грало на вістрях зброї.

Було в них одне обличчя, нерухоме, німе, як кам'яне обличчя валуна серед моховитих скель, нагромаджених віками. Тьмяні очі мутно дивилися на тих, що підходили.

А ті йшли тісно, взявшись за руки, і над чорнотою безкраїх рядів криваво майоріли знамена, і стояв все той самий густий, непереборний, завзятий, все заповнюючий гул кроків.

IV

Офіцер напівобернувся до солдатів і сказав слова команди.

Горніст підняв ріжок, розсунув вуса, приклав до губ, надув щоки. І враз вся величезність, все значення виблискуючих до болю багнетів, чорно зяючих кулеметів перейшло до однією людини в сірій шинелі.

Ніби випробовуючи всю могутність, весь жах, який зосередився в ньому, він уривчасто кинув цим тисячам живих людей три коротких звуки.

Дружно блиснувши, хитнулися багнети, і сотні їх слухняно лягли на руку, гостро простягнулись до живого моря, що насувалось, і безмовно дивилися чорніючими дулами. Передня шеренга сірих людей опустилася на коліно, і кулемети жадібно дивилися на живі тіла, які неблаганно наближались.

Стих гомін, погас сміх. Запала дзвінка тиша і все більше заповнювалася звуком кроків. І цей наростаючий гул кроків наповнював мертве мовчання і стояв над вулицями, площами, панував над притихлим містом.

Ламаючи напруження, над тисячами приречених, тисячами молодих і старих голосів могутньо залунав похоронний марш:

Ми же-ер-тво-ю в бо-ю не-рів-нім ляг-ли...

Як прощання здіймався спів до блідого неба, до кривавого сонця, до кам'яного міста, що затаїло гомінке дихання, і народ, що юрмився по завулках і тиснувся вздовж тротуарів, народ знімав шапки перед тими, що йшли.

...лю-бові до сво-го на-ро-о-ду...

Як похоронний дзвін, плило над ними:

...за нього ми все від-дали, що змог-ли...

Обличчя були бліді, очі сяяли, і йшли вони, як приречені.

Рожево-димучий туман забарвлював сонце, будинки, обличчя, і гострою хвилею набігав кривавий запах, і відчувався на язичі нудотно знайомий присмак.

Простір між похоронною процесією, що насувалася, і сірими шинелями, страшний пустотою смерті, танув, як догоряюче життя.

...та грізні сло-ва на двір-це-вій стіні
вог-нен-на ру-ка про-став-ля-є!..

Тисячі людей ішли, тисячі людських голосів звучали похоронною піснею, торжествуючою піснею смерті, і на обличчях і на білих стінах будинків траурно майоріли чорні тіні знамен.

V

Офіцер, з дбайливо зачесаними вгору вусами, холодно міряв звичним оком відстань, що невблаганно скорочувалася, блиснув, піднявши руку, шаблею, і губи ворухнулися, вимовляючи останнє слово команди.

Страшні секунди чекання були заглушені:

...прощайте ж, братове!..

І в ту ж мить зник простір смерті, затоплений живими рухомими рядами. Наче вода під сонцем, блиснули покійно пониклі до землі багнети, і солдати, розгублено і радісно посміхаючись, потонули в людському потоці; обличчя їхні були бліді, і у кожного було своє особливе молоде обличчя. Розчинилася сіра перепона в нескінченно чорніючих рядах, що насунулися, немов гранітний валун, який скотився з кременистого берега, в набігаючих хвилях.

Відвернувшись, офіцер опустив непотрібну холодну шаблю. Безглуздо дивилися кулемети.

Десятки тисяч людей ішли, співали гімн смерті, і урочисто і могутньо з могильного холоду і похоронного дзвону виростало яскраве, молоде, радісне життя і мерехтіло на сонці, і грало на обличчях тисяч людей, і народ, який

густо чорнів уздовж вулиць, неугавно і несамовито вітав їх.

Кривавий серпанок піднявся і розтанув. Зник нудотний присмак і гострий, подразнюючий запах.

Сонце сяяло, і місто знову зашуміло тисячами затриманих звуків.

ГЕРОЇЧНА ЕПОПЕЯ ПРО РЕВОЛЮЦІЮ

Тепер, коли минуло 60 років з часу перемоги соціалістичної революції, ще більш вражаючим і майже загадковим видається виникнення та неймовірно швидкий і бурхливий розвиток радянської літератури. Воістину як казковий птах Фенікс, народилась вона і могутньо розправила крила у вогняних загравах боїв, в умовах руйни, блокади, ворожого цькування, хлібного і паперового голоду. В одній колиці з революцією з перших кроків наливалася душа її титанічними силами. Як ніколи була молодою, розмаїтою; вщерть сповнилася героїчним пафосом, світлими надіями і пориваннями того буремного часу, окрилилась революційною романтикою і новаторськими шуканнями. Насправді молодою була вона і в прямому розумінні: найактивнішими її творцями були двадцяти-двадцятип'ятилітні тоді В. Маяковський, С. Єсенін, О. Фадєєв, Л. Леонов, М. Шолохов, Вс. Іванов, Е. Багрицький, М. Тихонов та інші.

Безприкладно швидке змужніння російської радянської літератури пояснюється ще й тим, що формувалась вона у країні з багатющими художніми традиціями, що її основоположниками стали найвидатніші письменники переджовтневої доби — М. Горький і О. Серафимович, В. Брюсов і О. Блок, В. Вересаєв і О. Толстой. Їхня творчість була дійовим фактором культурної спадкоємності, живим мостом між класичною і новою літературами.

Серафимович за віком був старший серед зачинателів літератури соціалістичного реалізму, які зберегли тепло потиску рук великих класиків XIX століття, сприйняли і творчо застосували у нових умовах їхній досвід. Коли у 1921 році він почав писати «Залізний потік», за плечима письменника було вже близько шести десятків літ, з них більш як три десятки — творчої праці. Олександр Серафимович Серафимович (справжнє прізвище — Попов) народився 19 січня 1863 року в донській станиці Нижнекурмоярській, в родині військово-службовця. Дитинство його минуло в станиці Усть-Медведицькій (нині м. Серафимович). У роки навчання в Петербурзькому університеті він захоплюється революційною літературою, зближується

з О. І. Ульяновим. На арешт О. І. Ульянова і його товаришів — учасників замаху на царя — Серафимович відгукнувся революційною прокламацією і за це поплатився ув'язненням і засланням до Далекої Півночі, в місто Мезень (1877). Там він зустрів «учителя життя», відомого революціонера Мойсеєнка, там почав писати про тяжке і нужденне життя простих трудівників.

Оповідання Серафимовича 80—90-х років «На крижині», «На плотах», «Стрілочник» та ін. привітали Г. Успенський і В. Короленко, а пізніше за художньо довершену повість «Піски» Л. Толстой поставив йому «п'ять з плюсом». У літературу прийшов талановитий письменник-реаліст і демократ, що глибоко усвідомлював громадянську традицію вітчизняної літератури, дивився на своє письменницьке покликання як на служіння народів. Його оповідання і нариси із народного життя були плодом ретельного дослідження побуту і умов праці поморів, плотарів, залізничників, шахтарів, селян, викривали хижацьку природу капіталізму. Сила цих творів — у правдивості, художній переконливості, ніби безпосередньо перенесених з невичерпної книги життя образів і драматичних історій. Невеликі за розміром, часто-густо обмежені однією життєвою ситуацією, вони не претендували на масштабність відображення дійсності, героями їх виступали пригнічені, безправні, затуркані обставинами трударі.

Це була різноплемінна трудова Росія, майстерно відтворена письменником у цілій галереї колоритних образів простих людей різноманітних соціальних станів і професій, переважно мешканців національних окраїн імперії, що несли тягар подвійного гніту — економічного і національного. Сюжети оповідань будуються на гострих життєвих колізіях і ситуаціях і часто завершуються трагічними фіналами, коли мрії трудівника про скромне щастя безбідного існування розбиваються і він стає жертвою експлуатації, калічиться або гине («На крижині», «Стрілочник», «Семишкура», «Інвалід», «Машиніст», «Микита» та ін.). У палітрі художника-побутописця переважали неяскраві, дещо похмурі тони, реалістично деталізовані картини трудового життя не відзначалися оптимістичним пафосом, романтичними пориваннями. Мотиви соціального протесту тут виражені ще слабо, герої оповідань не піднімаються на боротьбу, вони — лише жертви гнітючих умов життя в буржуазному суспільстві. Такий підхід до дійсності був домінуючим в народницькій літературі, і в руслі цієї традиції починав Серафимович. «Я від сімдесятиків родився, їхніми традиціями був начинений, і я боявся яскравості у фарбах», — згадував пізніше письменник.

У 1902 році Серафимович оселяється в Москві, входить у тісні творчі стосунки з літераторами славнозвісного демократичного об'єднання «Среда» — О. М. Горьким, О. І. Купріним, Л. М. Андреевим,

І. О. Буніним — і з 1903 року починає друкуватися у горьківському видавництві «Знання».

Піднесення визвольного руху запередодні і в роки першої російської революції, звільнення з Горьким, передовими письменниками, що групувалися довкола прогресивного видавництва «Знання», — все це благотворно вплинуло на розвиток таланту Серафимовича, стало для нього початком якісно нового періоду творчості. Письменник тепер уже не обмежується простим відображенням дійсності, співчуттям пригніченим і скривдженим, а показує пробудження свідомості трудівника, його творчість пронизується ідеєю народної революції. Серафимович згадував, як він приніс Горькому для збірника «Знання» типове для раннього періоду своєї творчості оповідання «Маленький шахтар». Написане воно було старанно і викликало жалісливе співчуття до долі хлопчика, якого під час свята одного спускають у шахту відкачувати воду. Горькому оповідання сподобалось, однак пролетарський письменник схвилювано зауважив: «Ви не забувайте: шахтарі — це ж робітники. Вони ж створюють все, що навкруги. У вас вони лише бідненькі, затуркані — жалко їх... Та це ж не вся правда». «Я йшов від нього приголомшений, — розповідав Серафимович. — Як же це я міг пропустити таку громадину? — казав я всоте сам собі. — Робітник, він же творець. Справді ж, не можна його зображати тільки бідненьким, затурканим, темним. Це ж світова сила, котра зрештою скрутить в'язи світовій буржуазії».

Це був важливий етап творчого розвитку, перший крок на шляху до створення епопеї про революцію. Серафимович звертається до живих героїв — шукачів правди і соціальної справедливості, людей волелюбних, мужніх. Ще зовсім недавно темні, покірливі, вони розгинають спина, прилучаються до активної революційної боротьби. Збагачується художня палітра письменника; все частіше він відмовляється від спокійної, дещо заземленої манери побутописця; оповідання про події 1905—1907 років («Бомби», «На Пресні», «Похоронний марш», «Серед ночі») наснажує героїчним пафосом, вдається до високого патетичного стилю, яскравих барв. Твори О. Серафимовича про перші бої російського пролетаріату з самодержавством разом з славнозвісним романом О. М. Горького «Мати» відкривали якісно новий етап літературного розвитку, це — колицка літератури соціалістичного реалізму.

Романом, достойним Бальзака, назвав А. В. Луначарський «Місто в степу» (1907—1910) Серафимовича. Це — найвище досягнення, своєрідний підсумок дожовтневої творчості письменника, перша і вдала його спроба перейти від малих форм до великої епічної форми. Тема загинання капіталізму, боротьби труда з капіталом розкривається тут на широкому соціально-історичному тлі. Збагачений

марксистським розумінням суспільного розвитку і багаторічними спостереженнями над суперечностями дійсності, письменник дає масштабну картину буржуазного суспільства, простежує його історію від часів бурхливого розквіту і до занепаду. У степу будується залізниця, і біля неї виникає селище, що згодом перетворюється на велике місто. Разом з будівниками з усіх усюд сходяться сюди торгаші, авантюристи; по сусідству з бараками з'являється заклад підступного хижака Захарка Короїдова — шинок — і при ньому кімнати розпусти. Росте місто, росте діло глитая. Грабіжник і вбивця, розпусник, що прижив сина-виродка від власної дочки, поступово прибирає до рук заводи і фабрики, стає поважним хазяїном міста. Життєво правдивий образ Короїдова — один із найбільш різючих образів капіталістичного хижака в російській літературі. Лихварям, фальшивим народолобцям, що після ліберальних слів про співчуття народові капітулюють перед капіталістичними грабіжниками (інженер Полинов, студент Петро) у романі протиставлені робітники, їх зростаюча революційна свідомість і згуртованість. Створений у роки реакції, роман наштовхував читачів на думку про неминучість загибелі капіталізму і нездоланність справи пролетаріату.

Серафимович внутрішньо був підготовлений до подій 1917 року. Доля трудового народу стала його долею, змістом його творчості. Але пізніше він все-таки писав, що в революцію «до певної міри вдруге народився письменником». Жовтень, що був найбільшим переворотом у людській історії, відкрив перед письменниками нові творчі обрії, навіть найпередовіших з них підняв на вищий щабель ідейно-естетичної свідомості і громадянської активності. Серафимович належав до когорти мужніх, що були безпосередньо зв'язані з бойовим штабом революції; з перших же днів він став у шеренгу бійців революції, самовіддано служив їй словом і ділом. «Блажен, хто хоч цеглину принесе на велику, трудну будову народного життя у цей тяжкий час», — писав він у грудні 1917 року.

Заслуги Серафимовича як літератора і громадянина перед революцією дуже великі. Вступивши до лав Комуністичної партії (травень, 1918), він провадить різноманітну громадсько-політичну і культурну роботу: завідує агітмасовим відділом Московської Ради, літературним відділом Наркомосу і таким же відділом «Известий», очолює журнал «Творчество», пише статті, відозви, перечитує цілі гори віршів і оповідань початківців. Письменники, що залишились по той бік барикад, оточують його стіною зневаги і наклепів. У статтях-відозвах до інтелігенції («У краплі», «Брати-письменники», «Тріщина») Серафимович таврував ренегатів, закликав тих, що вагались і помилялись, обрати шлях чесного служіння революційному народові. Сам він завжди був там, де точилась боротьба за майбутнє, де народжувалось нове. З кореспондентським мандатом «Правды»

і «Известий» письменник об'їздив Центральну Росію, Поволжя, Україну, Дон, Північний Кавказ, Білорусію, побував у частинах Східного і Південного фронтів. По гарячих слідах подій писав нариси і оповідання про громадянську війну, про перші трудові перемоги («Політком», «У текстильників», «Нова будова», «На позиції» та ін.), які служили справі мобілізації народу на боротьбу з контрреволюцією, руйною, саботажем. В. І. Ленін високо оцінив цю плідну його діяльність. Коли у 1920 році на фронті загинув син письменника, Володимир Ілліч писав Серафимовичу: «...Ваші твори і розповіді сестри викликали у мене глибоку симпатію до Вас, і мені дуже хочеться сказати Вам, як потрібна робітникам і всім нам Ваша робота і як необхідна для Вас твердість тепер, щоб перебороти тяжкий настрій і змусити себе повернутися до роботи»¹.

В 1921 році вийшла книга О. Серафимовича «Революція. Фронт і тил. 1917—1920». Це була збірка оперативних нарисів та оповідань про революційні події, присвячених найсуттєвішим проблемам соціалістичного перевороту, як от: народ і революція, стихійне і свідоме у революції, знищення старого і творення нового, народні ватажки і маси та ін. Критика відзначила, що у цьому своєрідному художньо-публіцистичному літописі буремних літ були закладені ідейно-естетичні підвалини майбутньої епопеї, були навіть окремі епізоди, образи, використані пізніше в «Залізному потоці». Але письменник не міг вдовольнитися фрагментами у формі нарисів, кореспонденцій, оповідань, він мріяв про цілісне узагальнююче художнє полотно, яке було б «синтезом боротьби», «відповідало тому, що гігантськи творилося серед руйн, уламків старого».

Революційна дійсність з її небачено величними ділами вимагала від письменників монументальних епічних творів. У ці роки працюють над епопеями або плекають задуми майбутніх великих книг В. Маяковський («150 000 000»), О. Толстой («Ходіння по муках»), Артем Веселий («Росія, кров'ю вмита»), М. Шолохов («Тихий Дон»). О. М. Горький, який сам у цей час працював над епопеєю «Життя Кліма Самгіна», писав Вс. Іванову (1926): «Чую, що всі збираються писати величезні романи, це — знаменно, значить, люди відчувають у собі силу».

Одним з перших відчув це веління часу Серафимович. Поступово вимальовувалась в уяві письменника і художня атмосфера майбутньої епопеї. В пам'яті Серафимовича стояли, вимагаючи художнього втілення, грандіозні пейзажі Північного Кавказу, що вразили його ще замолоду. У спогадах про те, як був написаний «Залізний потік», письменник наголошує, що звичні історії про бідного мужика не стали б «гідним сюжетним наповненням» для могутніх кавказьких

¹ В. І. Ленін. Повн. збір. творів, т. 51, стор. 198—199.

пейзажів, тому пейзажі ці залишились невикористаними і заговорили тільки разом з героїчним сюжетом і новими героями. Так з самого руху революційної епохи, з усього запасу життєвих вражень і письменницького досвіду виникли і задум твору, і його героїчний пафос, і гарячі барви.

У Москві 1921 року в українській сім'ї Сокирків герой громадянської війни Єпіфан Ковтюх розповів Серафимовичу про легендарний похід Таманської армії. Влітку 1918 року залишки розбитих на Кубані загонів Червоної Армії разом з багатотисячними валками біженців — іногородніх, бідних козаків, ремісників — рушили на з'єднання з основними силами радянських військ Північного Кавказу. У запеклих боях з білокозаками, з грузинськими меншовиками, переборюючи голод, спеку, смертельну втому, пройшли вони близько п'ятисот верст степами, крутими гірськими дорогами. Вирушали юрбами, з домашнім манаттям, худобою, без ніяких ознак організованості. У важкому поході, у боях з ворогами революції люди відчули себе силою, часткою Радянської влади. Докладні розповіді про таманську епопею письменник вислухав із уст ще двох її учасників, прочитав нариси про неї і офіційні доповіді керівників походу. Це була щаслива знахідка для художника, що мріяв про героїчний сюжет для втілення задуму про ідейне прозріння народу — творця історії. Серафимович зразу ж побачив чудові узагальнюючі можливості «таманського сюжету». Як у краплині води, тут відбивались типові явища і процеси соціалістичної революції.

«Залізний потік» вийшов 1924 року і став вищим творчим досягненням О. Серафимовича, одним з перших творів радянської класики.

Головні герої твору мали своїх реальних прототипів: Кожух — це командир Першої таманської колони Єпіфан Ковтюх, Смолокуров — командувач Таманської армії І. І. Матвеев. Природно, що в деяких деталях зображення походу і його учасників автор заради художньої правди відступав од правди факту. Та у головному лишився вірним правді історії. «У «Залізному потоці» у мене вигадки мало. Події здебільшого зображено так, як було», — зазначав письменник.

Сюжетною канвою є справжня історія походу. Його учасники, прочитавши «Залізний потік», були певні, що автор служив у Таманській армії. Трудно починався стихійний відступ десятків тисяч вірних Радянській владі людей з повсталі Кубані. «Неначе ярмарок. Але чому ж ніде ні яток, ні торговців, ані накладеного краму? Неначе табір переселенців. Але звідки ж тут гармати, зарядні ящики, бідки, поставлені гвинтівки? Неначе армія. Але чому ж з усіх боків плачуть діти; на гвинтівках сохнуть пелюшки; до гармат причеплено коліски?..»

За окремими картинами, епізодами уважний читач побачить те узагальнююче, що робить твір епопеєю революції. Могутні визвольні рухи часто починалися стихійно; стихійні сили діяли і в соціалістичному перевороті. У ряді випадків письменники того часу і зосереджували увагу читача тільки на стихії, вважали її головною ознакою революції («Ватага» Вяч. Шишкова, «Ріки вогняні» Артема Веселого, «Вокзали» О. Малишкіна, «Повольники» О. Яковлева). Одного абстрактно-романтичне сприймання революції як стихії оберталось у таких творах недооцінкою революційної свідомості, безгеройністю; пафос маси не поєднувався з пафосом людини.

Колоритно змальовано стихію, зокрема анархічні дії деяких матросів, і в «Залізному потоці». Але автор приковує увагу читача до того, як у нестерпно важкому поході, в боротьбі і стражданнях неорганізована маса перевиховується, згуртовується єдиною метою, стає справді нездоланим залізним потоком. Стихія позбавляється поетичного ореола, розвінчується, їй протиставляється революційна свідомість, пафос героїзму й залізної дисципліни. Люди прозрівають, переборюють приватновласницькі інстинкти. Баба Горпина та її чоловік на початку відступу над усе ставили свій домашній убогий скарб, а наприкінці говорять про «рідну Радянську владу». У цьому — єство соціалістичного перевороту.

Головна ідея повісті талановито реалізована за допомогою кільцевої побудови обрамованих глав, першої і останньої. Як і на початку походу, мітинують таманці. «Ті самі незлічені обшарпані, обірвані, голі, босі солдати, але чому, як шнуром ударено мовчазні безкраї шерехи, й викуто з почорнілого заліза схудлі обличчя, й струнко, як музика, темніють багнеті?.. Тоді бурхливо хлюпало степом людське море, а тепер причаїлось і мовчки стоїть у залізних берегах».

Людська маса, що стає залізним потоком, — головний герой епопеї. Письменник милується народом-велетнем, поезизує його збуджену силу, його здатність до творчості, самодисципліни. На перших сторінках «Залізного потоку» людська маса постає такою: «Неспокійно, неясно, запилено, неладно; переплутано гамором, шумом, неймовірним різноголоссям...» Та ось все частіше із людського потоку виділяються нашвидку і разом з тим чітко окреслені постаті: «Командир полку Воробійов, із вусами завдовжки з аршин...», «в передніх лавах стояла благовидна борода» і т. д. У тяжкі дні боїв і нестерпних випробувань таманці бачать характерні риси Кожуха: «колючий погляд», «чотирикутні кам'яні щелепи», «залізні жовна». Тільки в хвилину завершення походу вони помітили: «Та у нього очі сині!» І вже від себе автор додає: «А очі в нього справді були голубі, ласкаві».

Мова епопеї багата, щедра поетичними засобами. Закарбовуються в пам'яті, ніби вирізьблені на камені, величаво-урочисті пейзажі Кавказу, та передусім вражає дещо несподіваний у російському творі

яскравий український колорит. Мелодійна і соковита кубанська говірка домінує у мові персонажів, забарвлює авторський текст, підкреслено окрилює ліричні відступи про красу і щедрість рідного краю, що кілька разів повторюються поетичним рефреном: «А люди говорять: «Та нема ж кращого над наш край...» По-різному ставилися до мови твору літератори 20-х років. Д. А. Фурманов відзначив у автора «Залізного потоку» «багату ерудицію етнографа». Критики, навпаки, часто дорікали йому за «зловживання діалектизмами». Проте український колорит у творі про Кубань і кубанців з усіх поглядів був виправданий. Цілком справедливо писав Серафимович: «Це дуже своєрідна українська мова, і я думаю, що вона передає характер місцевості і загалом підсилює правдивість зображуваної картини. Скажеш по-українськи, і якимось одразу відчувається образ, який хотів показати». Можна лише пошкодувати, що ця художня особливість епопеї неминуче втрачається в перекладі.

«Залізний потік» яскраво передає прикмети революційної епохи, її героїчний пафос. Разом з тим, завдяки великій узагальнюючій художній силі, епопея далеко виходить за рамки зображуваної історичної дійсності.

У блискучій промові «Художник пролетаріату», виголошеній у 1933 році з нагоди 70-літнього ювілею О. С. Серафимовича, А. В. Луначарський казав: «Величезний світовий залізний потік продовжує рухатись уперед. Як і раніше, він оточений ворогами і небезпеками, як і раніше, шлях його визначений глибоко продуманою тактикою... Цей залізний потік — комуністичний залізний потік...» Час підтвердив глибоку справедливість цих слів. Героїчна епопея завжди буде соратником борців за комуністичне майбутнє.

Невтомно і плідно працював у літературі Серафимович протягом 20—40-х років: виступав з оповіданнями і нарисами про соціалістичні перетворення в країні, перехід села на рейки колективного господарювання (цикл нарисів «По донських степах»), прагнув відобразити масовий ентузіазм народу на будовах п'ятирічок, показати нові стосунки між людьми, був одним з організаторів Спілки письменників СРСР, редагував журнал «Октябрь», багато енергії віддавав справі виховання літературної молоді. Без перебільшення можна сказати, що він «відкрив» М. Шолохова — підтримав теплим словом «Донські оповідання» і пророкував молодому авторові їх велике майбутнє, він допоміг надрукувати в «Октябрє» I і II книги «Тихого Дону» і першим з видатних письменників захоплено привітав їх. «Серафимович належить до того покоління письменників, — вдячно згадував М. Шолохов, — у яких ми, молодь, вчилися. Особисто я по-справжньому зобов'язаний Серафимовичу, бо він перший підтримав мене на початку моєї письменницької діяльності. Він перший сказав мені слово похвали, слово визнання».

У роки Великої Вітчизняної війни старійшина радянських письменників — йому було тоді близько 80 літ — виїздив на фронт, відвідував госпіталі, писав оповідання, нариси, статті про героїзм радянських людей — воїнів і трудівників тилу.

Серафимович прожив довге життя, шість десятків літ віддав літературній праці. Він з гордістю називав себе «рядовим солдатом літератури», завжди був у вирі суспільних подій, міцно пов'язавши свою долю письменника і громадянина з долею народу і революції. Йому належить почесне місце в славній плеяді родоначальників радянської літератури.

Помер О. С. Серафимович 19 січня 1949 року.

Андрій КУЛІНИЧ.

З М І С Т

Залізний потік. Переклад М. Щербака	5
На крижині. Переклад І. Лубченка	155
Стрілочник. Переклад І. Лубченка	166
Маленький шахтар. Переклад М. Равлюка	179
Семишкара. Переклад М. Равлюка	190
Прогулянка. Переклад М. Равлюка	197
На Пресні. Переклад М. Дубинського	210
Похоронний марш. Переклад М. Равлюка	231
А н д р і й К у л і н и ч. Героїчна епопея про революцію	237

Серафимович Александр Серафимович

ЖЕЛЕЗНЫЙ ПОТОК.

Повесть и рассказы

Библиотека художественных произведений
для подростков и юношества

(На украинском языке)

Редактор *В. Р. Лихоїрда*

Художній редактор *В. І. Пойда*

Технічний редактор *М. А. Мелько*

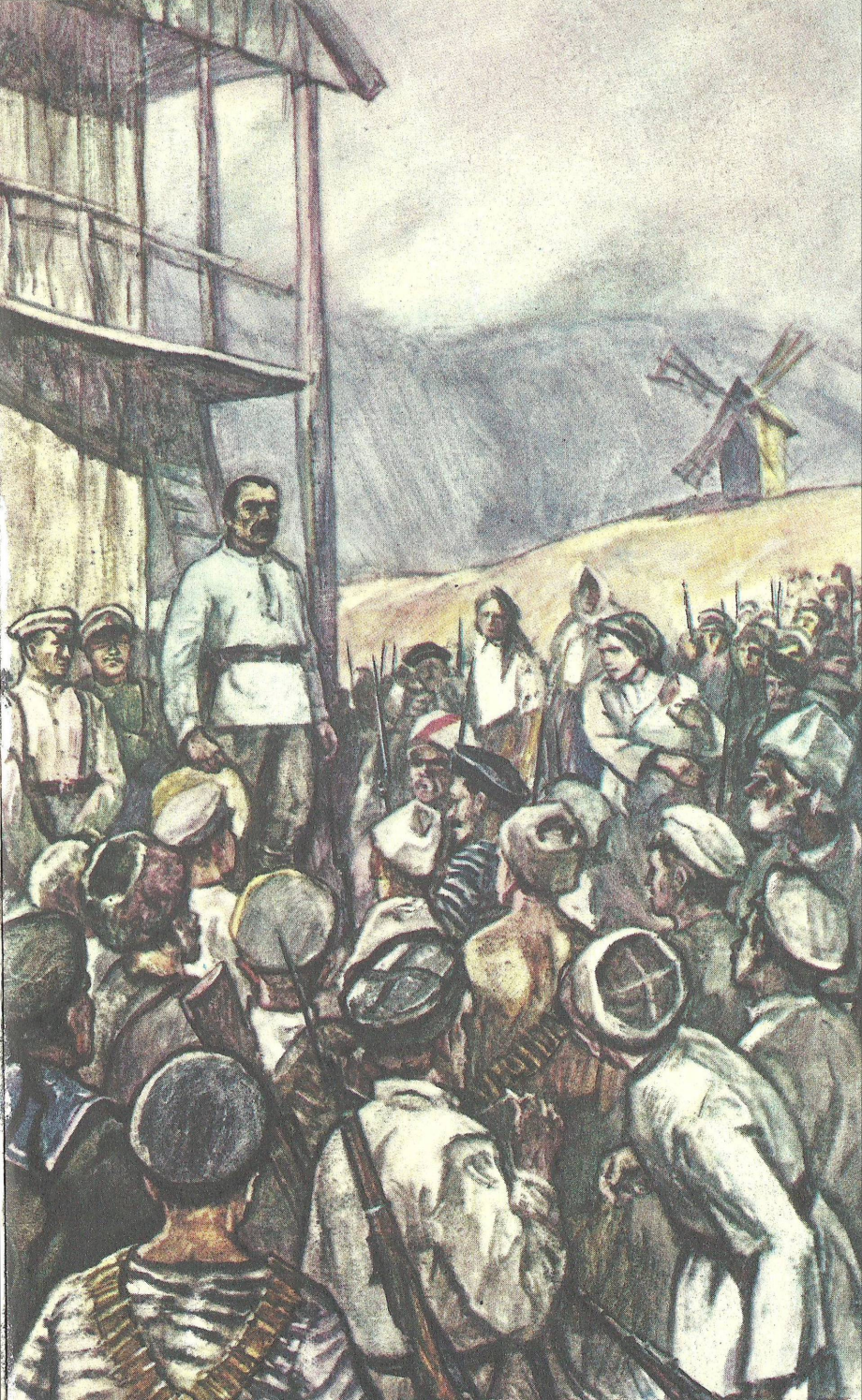
Коректори *Л. М. Васильчук,*

Р. О. Кондрацька

Здано на виробництво 20.X. 1976 р. Підписано до друку 20.XII.
1976 р. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 1. Умовн. друк. арк.
13,44. Обл.-вид. арк. 13,67 + 0,59 вкл. = 14,26. Тираж 50 000.
Зам. 6—2774. Ціна 69 коп.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь»,
Київ, Пушкінська, 28.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, Довженка, 3.

69 коп.

БІБЛІОТЕКА
ХУДОЖНІХ
ТВОРІВ ДЛЯ
ПІДЛІТКІВ ТА
ЮНАЦТВА

ДЖЕРЕЛО

1977

ДЕСНЯК О.
ДЕСНУ ПЕРЕЙШЛИ БАТАЛЬЙОНИ

ДУБОВ М.
ГОРЕ ОДНОМУ

СЕРАФИМОВИЧ О.
ЗАЛІЗНИЙ ПОТІК

СМИРНОВ В.
САША ЧЕКАЛІН

